

Любомир Полюга

ШЛЯХАМИ СПОГАДІВ
1944-1956

*Щиро присвячую дорогій дружині Дарині, моєму вірному другові і порадинові, з яким
плече в плече йдемо з табірних років*

Він народився, мабуть, дуже рано,
Пройшли в гулагах роки молоді.
Йому боліла України рана —
Не грав ніколи на чужій дуді.
Хоч на скроні густо ліг
Непомітно білий сніг,
Та ніде не розгубили
Ми свої духовні сили.
Микола Василенко

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	3
СЛОВО ДРУГА	5
ПЕРЕДМОВА.....	6
ДОПИТИ, ТЮРМИ, ТАБІР.....	8
РОМАН ШУХЕВИЧ І РОДИНА ПОЛЮГІВ	9
ЧАСТИНА ПЕРША.....	11
ІЗ КАРПАТ У ЛЬВІВ.....	11
ВІД ІМЕНІ "АК" ДО МОСІНГА.....	21
ПРОВАЛ.....	28
ЧАСТИНА ДРУГА.....	32
ОСТАННІЙ СВЯТВЕЧІР У ЛЬВОВІ (6 СІЧНЯ 1947 РОКУ)	32
ПІДПІЛЬНА ХАТА У СТРИЮ.....	34
ПЕРЕВІРКА В СБ.....	38
"ЧЕРВОНА МІТЛА" В ОЛЕКСИЧАХ	39
ЗАПИСКА.....	42
КОМАНДИР УПА В КНЯГИНИЧАХ.....	43
"ЗЕНКО" — МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ ЗАЄЦЬ	45
ПРИГОДА ІЗ "ЗЕНКОМ"	49
ВОЯЖ "СТРИБКІВ"	53
ЗАРИЦЬКА КАТЕРИНА В РУКАХ МГБ	54
ОСТАННІЙ РАЗ В ОХОРОНІ ГЕНЕРАЛА "ЧУПРИНКИ".....	54
ЧАСТИНА ТРЕТЯ.....	55
Я "ВПАВ"	55

У РОГАТИНСЬКОМУ МДБ	57
В СТАНИСЛАВІВСЬКОМУ МДБ	60
ДОПИТИ, ПОБОЇ, ТЕРОР	62
ЗНІМОК ВБИТОЇ КАТЕРИНИ ЗАРИЦЬКОЇ	68
ПІДГОТОВКА ДО ВТЕЧІ	69
ПРОВАЛ ВТЕЧІ	71
У КИЇВСЬКОМУ МДБ. Я РОЗКОНСПІРОВАНИЙ	72
ОЧНА СТАВКА З КАТЕРИНОЮ ЗАРИЦЬКОЮ	74
СУХА ГОЛОДІВКА	79
ДРУГА СУХА ГОЛОДІВКА	82
НА ПЕРЕСИЛЦІ У КИЄВІ	83
ЛЕНІНГРАДСЬКА ТА ВОЛОГОДСЬКА ПЕРЕСИЛКИ	86
ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.	88
ТАБІР	88
В ІНТІ	88
"МИНЕРАЛЬНЫЙ ЛАГЕРЬ" - НАЗВА ТАБОРУ. ОТДЕЛЬНЫЙ ЛАГЕРНЫЙ ПУНКТ.	89
СХЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ТАБОРУ	91
ХАРЧУВАННЯ	93
ЖОРСТОКА ДОЛЯ В'ЯЗНЯ	94
ОСОБИСТІ НОМЕРИ В'ЯЗНІВ	94
ЖІНОЧІ БАРАКИ	95
БУР	95
ПРОВОКАТОРИ І СТУКАЧІ	95
ЛИСТУВАННЯ	96
ПЕРШИЙ СВЯТВЕЧІР У ТАБОРІ	96
У ЛІКАРНІ	97
ПЕРШИЙ ЛИСТ ВІД СЯЙЦІ ТА ДАРЦІ	97
НАКОЛКИ	98
ТЕЛЕГРАМА ЗІ ЛЬВОВА	99
ФЕДЯ МАТВІЙШИН	99
БЛАТНИЙ ЖАРГОН	100
"ПІВНІЧНЕ СЯЙВО"	100
НОВА "МОСТИРКА"	101
"ШМОН"	102
БАРАК СМЕРТІ	102
СМЕРТЬ КОМАНДИРА УПА	102
БОГДАН ФЕНИК	103
ЯК БАБУСЯ ЦЕНЗОРА ПЕРЕХИТРИЛА	104
ПОХОРОНИ В'ЯЗНЯ	104
ВЧИНОК БЛАТНОГО	104
ДУМКА ПРО ВТЕЧУ	104
"ПОСИЛОЧНА" І "КВЧ"	104
ТЕРОР І ДРУЖБА В ТАБОРІ	105
ЖІНКИ В ТАБОРІ	105
ВЕЛИКОДНІ СВЯТА В 4-МУ ОЛП	106
СЕКСОТ. ПРОВАЛ	106

НА 2-МУ ОЛП	107
"МАРТУНЗ"	108
ЗУСТРІЧІ З МИКОЛОЮ ВАСИЛЕНКОМ ТА ІНШИМИ ВИЗНАЧНИМИ ДІЯЧАМИ	108
ЛИСТ ВІД РІДНИХ	109
ФЕЛЬДШЕРОМ НА ШАХТІ	110
СМЕРТЬ СТУКАЧА	110
СМЕРТЬ СТАЛІНА	111
ПРИГОДИ З МИКОЛОЮ ВАСИЛЕНКОМ	111
ЗУСТРІЧ З ІРСЬКИМ	112
ПОЛЯРНЕ СЯЙВО	112
ВІСТКА ВІД СЯЙЦІ	113
СТРАЙК	113
АПЕНДИЦИТ	115
ЗУСТРІЧ ІЗ ДАРЦЕЮ	115
НА ВОЛІ	115
ВІНЧАННЯ	116
МИ СПЕЦПОСЕЛЕНЦІ	116
ПРОФЕСОР ОЛЕКСІЄВ. КЛАДОВИЩЕ В'ЯЗНІВ	116
ПОХОРОНИ КОЛИШНЬОГО В'ЯЗНЯ	117
ПЕРШИЙ ВЕЛИКДЕНЬ НА ВОЛІ	117
СЯЙЦЯ В ІНТІ	117
"БОЧКА"	117
ПЕРША ПОЇЗДКА В УКРАЇНУ	118
КОРОТКА ІСТОРІЯ ПІДПІЛЬНОЇ ХАТИ У ГРІМНОМУ	119
ЗУСТРІЧ З ОЛЕЮ ІЛЬКІВ	120
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	121

ВСТУПНЕ СЛОВО

Спомини – особливий вид літературної творчості й завжди цінне джерело для глибокого вивчення і розуміння нашого минулого. Розповіді авторів про особисто ними пережите, бачене, передумане з погляду пройденого часу допомагають сучасному читачеві заглянути в минуле очима учасника тих подій і правильно їх оцінити. Автор твору "Шляхами спогадів", Любомир Полюга, 1925 року народження, з дитинства виховувався у патріотичній українській сім'ї. Його батько Іван Федорович Полюга (1897-1973) – учасник національно-визвольної війни 1919-1920 років, активний громадський і освітній діяч у міжвоєнний період. Мати Іванна з дому Давидович (1902-1980) – також активна діячка у громадському житті Львова. У національно-визвольний рух Любо, як його тоді звали, включився вже будучи гімназистом. Після закінчення гімназійного навчання 1943 р. він вступає до Львівського медичного інституту й продовжує свою підпільну націоналістичну діяльність.

Німецько-російська війна, що вибухнула у червні 1941 р., продовжувалась до травня 1945 р. У кінці липня 1944 року міста Львів і Станиславів повторно стали здобиччю советської армії, а з 28 жовтня уся Україна була вже повністю окупована

більшовицькою Росією. Для українського народу почався новий етап національно-визвольної боротьби. Одним із важливих пунктів цієї боротьби у Львові стало помешкання родини Полюгів на вулиці Курковій, 40 (нині Лисенка) – одна із зв'язкових "хат" головного командира УПА генерал-хорунжого Тараса Чупринки. Частими гістьми хати були зв'язкові головного командира: Галина Дидик ("Молочарка"), Катруся Зарицька ("Маня"), Марта Пашківська ("Мартуня") та Ольга Ільків ("Роксоляна"). Любко допомагав лікувати поранених повстанців, діставати для них медикаменти, нелегальні паспорти, а у квітні 1946 року супроводив і охороняв командира Чупринку під час його візиту до лікаря Лотовича, вуйка Любка. Тоді у командира опухло коліно й боліла нога. У червні того ж року Любко їздив до Чорнобиля, щоб таємно забрати із дитячого будинку двох дітей командира – Юрка і Марусю. На жаль, їх там уже не було – вивезли до якогось іншого притулку. За чоловіком, котрий цікавився дітьми Шухевича, почався розшук, щоб його арештувати, проте цього не сталось. У грудні того ж року Любко виконав ще одне дуже ризиковане завдання: виніс із криївки у розконспірованій "хаті" на Знесінні по вул. Сулимирського 4 (нині Милятинська, 4) залишені там речі командира Чупринки.

Студентом медінституту Любомиром Полюгою зацікавилась у кінці 1946 року советська служба безпеки. 20 грудня, уночі забрали його з дому міліціонери, начебто за те, що він брав участь у побитті якоїсь дівчини, й привели в дільничий міліційний пункт. Жодного побиття дівчини, звичайно, не було. Це був лише привід, щоб викликати студента Полюгу до міліції і там ближче познайомитися з його особою. Поговорили з ним про всяку всячину й близько опівночі відпустили додому. Наступного дня знову прийшла до хати міліція й удруге його арештувала. Цим разом завезли його вже в Управління НКВД. Тут протримали в тюрмі до 30 грудня, а тоді звільнили. Поводились з арештованим увічливо, не били, не лаяли, весь час розхвалювали життя в Советському Союзі, намагаючись усе з'ясувати його ставлення до комунізму та націоналізму. "Чотири ночі "обробляв" мене слідчий, – пише Л. Полюга, – старався переконати, що тільки при співпраці з органами зможу я стати людиною. Слідчий вивчав мене, я розігрував з ним і мріяв тільки про одне: вирватися на свободу і втікати".

Перед самим Різдвом Христовим, 6 січня 1947 року Любомир Полюга отримав наказ покинути Львів. Ще разом з родиною засів Любко до спільної Святої вечері, попрощався з рідними й пізньої ночі поїхав до Стрия на підпільну зв'язкову "хату". Так студент Любомир Полюга став підпільником. Тепер він уже житиме під чужим прізвиськом, озброєний і постійно готовий до бою. Його жде дуже відповідальне й особливо важливе завдання. Він увійшов до складу учасників підпільної "хати", (штаб-квартири) головного командира УПА й голови Проводу ОУН. Розповідь автора про життя та працю Тараса Чупринки, про організацію зв'язків командира з підзвітними йому організаційними установами й осередками, про способи конспірації та легалізації "хати" – надзвичайно цінна і повчальна. "Хата" у Княгиничах проіснувала недовго. 21 вересня 1947 року, після провалу у Ходорові на залізничній станції "Мані", яка повинна була вийти на зв'язок з "Севром", "хату" негайно ліквідували. Ці сторінки спогадів показують нам надзвичайну героїчну мужність командира і всіх підпільників.

21 вересня 1947 року, вдень свята Різдва Пречистої Діви Марії, з хати вранці вийшла "Маня" й поїхала до Ходорова, щоб там зустрітись зі зв'язковою "Севра" (Петра Придуна "Полтави"). Зустріч відбулася, зв'язкові обмінялись поштою й

відомостями про становище на терені, попрощались і розійшлися. По дорозі на залізничний двірець "Маня" завітала ще до кравчині, яка шила для неї спідницю. Хата ця, як згодом виявилось, перебувала під наглядом агентів КГБ. Вийшовши від кравчині, "Маня" рушила на станцію, з наміром вертатись вже додому. Але на шляху до залізничного двірця було її арештовано. Одного кагебіста вона встигла застрелити, інші накинулися на неї, ударили сильно по голові, і жінка, зомлівши, повалилась на землю. У непритомному стані "Маню" - Катю Зарицьку доставили в райвідділ МГБ.

Після полудня у селі стало відомо, що у Ходорові на залізничній станції убито якусь жінку й що там багато війська. Вранці наступного дня пішла в Ходорів у розвідку Оля і, принесла тяжку звістку... Загинула "Маня". Командирові негайно треба було покидати хату. Пізно у вечорі в охороні Любка відійшли вони до рогатинського лісу. Чупринка віднайшов потрібних йому людей і попрощався з Любком, який пішов виконувати доручення командира – ліквідовувати "хату" у Княгиничах. Ці сторінки споминів показують нам надзвичайну, просто таки героїчну мужність генерал-хорунжого Тараса Чупринки в один із найтрагічніших моментів його життя. А випало їм на долю головного командира УПА чимало.

Уже удосвіта 23 вересня, поранений у бою з енкаведистами Любко, за документами Богдан Томівчаків, попав у руки КГБ. У спогадах відтворені переживання молодого юнака під час слідства та потім як політ'в'язня у московсько-більшовицьких таборах смерті. Тільки непохитна віра у ідею самостійної України, велика любов до родини і до всіх несправедливо засуджених, дозволили цьому юнакові вистояти і перейти всі поневіряння, які випали на його долю.

Вийшов він з тюремного табору на волю, тобто на спецпоселення у межах м. Інти, лише через два роки по смерті тирана Сталіна – 19 грудня 1955 року.

Оцінюючи в цілому працю Любомира Полюга "Шляхами спогадів", можна сміливо твердити, що це значний вклад у вивчення історії національно-визвольної боротьби в Україні, зокрема боротьби ОУН і УПА у 40-50-х роках ХХ сторіччя, та вельми важлива інформація про невідомі сторінки з життя славної пам'яті Романа Шухевича.

Київ, 23 травня 2002 року

Василь Кук

СЛОВО ДРУГА

Мабуть, моя доля такі всміхнулася мені, бо Бог дав щасливу нагоду кількома прихильними словами і влучними думками встелити дорогу у світ, здається, першій серйозній праці - спогадові про перебування провідника УПА Романа Шухевича, нашого дорогого генерала Чупринки в селі Княгиничах Рогатинського району.

З подиву гідною скрупульозністю працював автор спогадів Любомир Полюга. Він доклав багато зусиль і постарався відтворити якнай докладніше ті буремні часи, оживити і вирвати з провалля минулих трагедій те найзаповітніше, незабутнє, святе!

Автор завзято перевіряє кожну дату, подію, кожен місяць і навіть день і виливає на сторінки спогадів пахучий фіміам духовності, своє захоплення пережитими днями, які стали історією.

Учасники того діяння перейшли вже у вічність і zostалися тільки ми двоє: Полюга і я. І тим більша відповідальність лежить на нас – передати точно і правдиво цю неймовірну атмосферу великих звершень, цю героїку творення майбутнього всупереч, здавалося б, приреченості й непроглядності злого фатуму.

Усі ми, учасники цієї історичної драми, можна сказати, містерії, були належно підготовлені, усі усвідомлювали, що від кожного з нас залежить доля всієї української

нації, яка змагалася самовідречено і жертовно, щедро стікаючи кров'ю, йдучи на муки, звана голосом потойбічним прадідівським.

Ще змалку кликав нас великий дух Шевченка, який запевняв, що не відлетить до Бога, поки Україна не стане вільною, а віщі його слова: "Борітеся – поборете, вам Бог помагає!" – увійшли в нашу кров, стали часткою нашого національного "я".

Однак, помимо цього, було ще щось особливе, притаманне нашому поколінню, а саме: безмежна віра у власні сили і велике покликання, а ще – загальне захоплення й азарт, невичерпна наснага до боротьби. Це надихало нас на рішучі, незвичайні, часто просто дивовижні вчинки.

Найяскравішим прикладом був для нас наш безпосередній провідник Роман Шухевич. Його мужність була неперевершена і, на перший погляд, не дивувала, а очевидно, заражала, – здавалося, що інакше не може бути. Його велич відчувалась тим більше, чим простішим і скромнішим він виявлявся у взаєминах. Усі, хто його знав і бачив, були наче зачаровані, готові йти за ним сліпо на край світу! Така могутня була особиста магія цієї великої людини.

Хай ці спомини не дадуть відійти в забуття нашому героїчному минулому.

Оля Ільків-"Роксоляна"

ПЕРЕДМОВА

Я побачив світ у славному граді Львові 9 серпня 1925 року.

Ріс і розвивався разом зі сестрою в сім'ї, яка все своє життя працювала на народній ниві.

Батько, Іван Федорович, народився 23 травня 1897 року у Львові – учасник Визвольних змагань. (У 1917 році після закінчення підстаршинської школи у Львові вступив добровольцем в УГА*). Брав участь у творенні Таємного університету у Львові, був його студентом.

Часто розповідав нам батько про те, як боролися за Україну, як 1 листопада 1918 року роззброїли австрійські війська. Визволили Львів, Галичину, потім бої із добре озброєною армією Польщі, відступ за Збруч, а далі – як у пісні: "...за свободу встояти не було сил".

Із військової боротьба українців проти Польщі поступово переходить у політично-громадську площину. Згуртоване українське студентство, в якому чимало воїнів УГА, УСС**-ів, відроджує національне життя Галичини, стає рушійною силою у змаганнях за національні права рідного народу. Зусиллями студентів створюється перший командний осередок УВО*** (на чолі із полковником Коновальцем). Об'єднане студентство добивається виконання політичних і загальностудентських вимог.

Після того, як польський ректор Львівського університету остаточно відмовився прийняти на навчання українську студентську молодь, 20 листопада 1919 року З'їзд українського студентства постановив створити у Львові Українські університетські курси.

21 липня 1921 року у Львові відбувся Перший з'їзд українського студентства, на якому було вирішено відкрити на базі університетських курсів Український таємний університет (У(т)У) і розпочати виклади. Ректором У(т)У обрано професора Василя Щурата, проректором – професора Мар'яна Панчишина, секретарем – професора Івана Крип'якевича.

Наукове товариство імені Т. Шевченка затвердило усі рішення студентського з'їзду

і разом із ректором університету заснувало три факультети: правничий, філософічний та медичний.

21 листопада 1921 року на Другому з'їзді українського студентства сформована Українська Краєва Студентська Рада (УКС-Рада), що стала об'єднуючою організацією всіх студентських товариств краю. Вона належала до Центрального Союзу українського студентства у Празі. УКС-Рада мала референтів: культурно-освітнього, університетського, організаційного, пропаганди. До її складу увійшов і мій батько Іван Полюга.

На цьому з'їзді було обрано також квестуру (секретаріат), яка забезпечувала зв'язок між студентами й викладачами. Одним із квесторів став мій батько.

Після цього студентського зібрання створена Кураторія вищих шкіл. Вона складалася із 21 члена, серед них представники сенату У(т)У. Завданням Кураторії було турбуватися долею студентів, влаштовувати їх на працю, посилати за кордон для закінчення студій. Головою Кураторії став Володимир Децикевич, секретарем – Василь Мудрий.

За активну участь у студентському житті батька неодноразово арештовувала польська поліція.

Польська влада всіляко переслідувала учасників Таємного університету – проводились арешти, обшуки, підкладалися бомби у місцях, пов'язаних із університетом.

В архівах батька зберігалося багато номерів часопису "Діло" за 1919-1925 роки зі згадками про боротьбу за існування університету.

Ми з сестрою залюбки читали ці пожовклі від часу газетні сторінки, де згадувалось ім'я нашого батька, – про часті арешти, обшуки в хаті, його заяви із в'язниці. Під час обшуків у нього намагалися знайти документи та матеріали квестури університету, індекси, протоколи деканатів, однак завжди безуспішно.

Разом із Ольгою Басараб, секретарем УКС-Ради, був арештований і мій батько – як квестор УКС-Ради. На одному з допитів комісар польської поліції Кайдан у 1924 році по-звірячому убив Ольга Басараб. Батько, побитий тим самим катом того ж року, переніс у тюрмі важку операцію.

У 1922-1924 роках катування студента Івана Полюги польською поліцією описав у своїй повісті "Przed wiosna" польський письменник Жеромський. Згадували про батька також польська газета "Dziennik Ludowy" у 1923 році, чеські й німецькі часописи.

Виклади, семінари У(т)У проходили в приміщеннях "Просвіти" на площі Ринок, у читальнях цього товариства, в НТШ та "Рідній Школі", у приватних помешканнях, у приміщеннях церкви св. Юра, часами на відкритій місцевості.

1924 року батько одружився зі студенткою філософічного факультету У(т)У Іванною Давидович, майбутньою моєю матір'ю.

Мати народилася 18 лютого 1902 року у національно свідомій сім'ї в Кам'янці Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька), де і ходила до школи. Від 1931 року аж до приходу радянських військ працювала в Допомоговому комітеті для убогих дітей, сиріт. Батько з 1926 року працював у матірньому товаристві "Просвіта" - інспектором, членом віділу товариства, рівночасно головою Личаківського відділу товариства "Просвіта".

Із ранніх літ батьки, школа, церква прищеплювали нам любов до рідного краю, до свого народу, до Бога. Так кристалізувалася національна свідомість, гартувався дух. Значний вплив на мій подальший розвиток мало і політичне життя Галичини.

Пам'ятаю масовий з'їзд "Українська Молодь Христові" у 1933 році, збір пожертвувань голодуючим братам у Великій Україні, політичні процеси, засудження до страти Біласа і Данилишина, терористичні напади польських ендеків на "Просвіту", масові пацифікації польської поліції, більшовицьке вбивство полковника Коновальця.

Відродження торкалося не тільки Львова. По селах і містах Галичини, Волині народ прозрів, об'єднувався. Велику роль у розвої національного самоусвідомлення відіграла молодь, яка працювала по селах, діяльність товариств "Просвіта", "Луг", "Пласт", "Рідна Школа", Церкви. Розбудовувалась народна промисловість, кооперація, поставали нові підприємства.

Я жив бурхливим життям, разом із моїми однолітками, вже змалку був учасником громадських заходів.

У "Рідну Школу" і гімназію ходив у Львові.

Вересень 1939 року. Прихід більшовиків. Масовий, нелюдський терор, вивози, арешти, розстріли змінюють форму політичного протистояння, виробляється строга конспірація. Не уникнули арештів декотрі мої однокласники. У ці роки активнішає моя діяльність на національній ниві, спершу неорганізована, а згодом у юнацьких організаціях.

Потім війна. Страхіття, злочини сталінських окупантів. Під час відступу в'язниці Бригідки горять разом із в'язнями, гори вбитих.

У перші дні німецької окупації переживаємо піднесення – відновлення незалежності України. Здається, Україна стане вільною, відродиться...

Та це тільки наша віковична мрія. Вже через кілька днів після проголошення Акту відновлення незалежності німці заарештовують Провід ОУН, всі його організаційні мережі переходять у підпілля. Нова конспірація, нове протистояння, нова боротьба.

На Волині, потім у Галичині, зорганізовано відділи самооборони, що незабаром стануть основою УПА.

Після закінчення гімназії в 1943 році поступаю до Медінституту.

Революційне життя вирує і швидко поширюється. Все свідоме населення Галичини, Волині і частково Великої України встає до боротьби з ворогом. Одні зі зброєю в руках, інші допомагають в цій боротьбі. Байдужих бути не може.

Усього три триместри Медінституту встиг закінчити до наближення фронтових дій. Подався у Карпати.

У 1944 році повертаюсь із Карпат до Львова, де наша хата стає зв'язковою. Виконую низку відповідальних завдань Проводу УПА. В 1946 році був заарештований, але втікаю з-під нагляду НКВС.

Підпілля... У вересні 1947 року, важко поранений, попадаю в руки оперативників МДБ.

ДОПИТИ, ТЮРМИ, ТАБІР.

Одружився на Півночі. Дружина й батьки також пройшли тернистий шлях.

Мій батько арештований 1948 року за зв'язок із УПА і членами Проводу, засуджений у 1949 році Львівським трибуналом за ст. 54-1а, на строк 25 років. Відбував термін в інвалідних таборах (Ленінград, Горлівка). Звільнений, як інвалід, у 1956 році.

Моя мати арештована в 1948 році і засуджена за ст. 54-1а на строк 25 років. До 1956 року перебувала в Іркутських таборах на загальних роботах, звільнена в 1956 році, як інвалід.

Моя сестра Ярослава, після арешту в 1949 році, була на засланні в Якутській області до 1955 року. Там разом із п. Постолук та її донею Ірцею жили новоствореною сім'єю. Працювали на лісопавалі, а згодом лаборантами в лікарні.

Усі сестри батька: Ірина, Ольга, Павлина, Осипа і брат Василь отримали середню та вищу освіту, працювали в різних установах міста Львова.

Чоловік старшої сестри Ірини, Михайло Козланюк, заступник Батька "Лугу", арештований в 1940 році, згорів у Львівській в'язниці Бригідки, під час відступу більшовиків.

Молодими пішли із життя двоє синів брата Василя: старший Мирон Полюга під псевдом "Роман", провідник Рава-Руського повіту, після втечі 1939 року з Берези Картузької пішов у підпілля. В їхній хаті, у Лаврикові у 1940 році перебував Степан Бандера*. Загинув при відступі більшовицьких військ у Лаврикові (недалеко Львова) у 1941 році; молодший Борис - "Марко", господарник УПА, був убитий біля Угнева у 1946 році.

Дядько, лікар Матей Лотович (лікував головного командира УПА, членів Проводу), засуджений у 1948 році за ст. 54-1а, 11, помер у таборі Іркутської області 1951 року. Його дружина Анісія і двоє дітей вивезені 1949 року в Сибір. Звільнені в 1956 році.

Дядько Ярослав Давидович і його дружина Стефанія арештовані в 1948 році, засуджені за ст. 54-1а, 11, на 25 років, звільнені в 1956 році інвалідами. Їхній син Павло вивезений. У їхньому домі у Львові, на вул. Сінній 11, 1948 року генерал Шухевич мав зустріч зі своїм сином Юрком.

Дядько Антін Давидович арештований у 1948 році і засуджений за ст. 54-1а, 11, звільнений 1956 року. Його дружина Іванка і троє дітей вивезені 1949 року, а в 1956 році звільнені.

Дружина моя Дарина Масюк, родом із Яворова, студентка Медичного інституту, за належність до організації арештована в 1948 році, термін ув'язнення відбувала в таборах Інти. Про її судьбу та нашу спільну долю далі в спогадах.

Батько її, а мій тесть Юрій Масюк – учасник Визвольних Змагань, боєць УГА. Потім перебував у польському полоні. Працював в українських установах. Очолював товариства "Сільський Господар" і "Просвіта" Великого передмістя Яворова. Батьки Дарини були депортовані 1947 року в Кемеровську область. Після звільнення в 1957 році переїжджають у м. Цюрупинськ Херсонської області.

Брат дружини Роман за зв'язок з УПА був заарештований і засуджений в 1947 році за ст. 54-1а, 11. Термін ув'язнення відбував у таборах Інти до 1956 року.

Двоюрідний брат Дарини – Іван Тиндик, військовий референт Яворівщини, заарештований 1945 року. Смертна кара заміненна 25-ма роками каторги, яку відбував у Воркуті.

Двоюрідний брат Микола Радейко - "Зорич". Надрайонний провідник (Баску - Закерзоння), діяв до 1948 року. Його рідний брат Роман загинув біля Судової Вишні в 1945 році.

РОМАН ШУХЕВИЧ І РОДИНА ПОЛЮГІВ

Про Романа Шухевича не один раз розповідала моя мати. Вони вчилися у народній школі у Кам'янці Струмиловій. Потім, будучи вже учнем Львівської гімназії, Шухевич приїжджав у Кам'янку Струмилову до родини.

Мати говорила про нього, як про здібного учня, товариського, веселого — він любив жарту і сам був дотепним. Ходив скромно зодягнений, не вивищувався, часто

відвідував концерти, вечорниці, любив музику. Був гарний з лиця, мав кучеряве волосся, розумні очі. Дівчата за ним заглядали, його любили.

Ім'я Романа Шухевича далі звучало в нашій сім'ї, але вже як політичного діяча. Батько розповідав про політичні процеси, в яких Шухевич брав участь, його арешти, бої за Закарпатську Україну.

Із 1944 року наша хата у Львові на вулиці Курковій (сучасна Лисенка), 40 стала зв'язковою. Приходять зв'язкові Романа Шухевича: Галина Дидик - "Молочарка", Катерина Зарицька - "Монета", Марта Пашківська - "Мартуня", Ольга Ільків - "Роксоляна", а також Ірина Сенік - "Леся", Данка Пилипчук - "Криця" та інші.

Улітку 1945 року вперше перебуваю в охороні командира, коли проводжу його на консультацію в Медінститут до лікаря Матея Лотовича. Після призначення лікування відвів його на Кайзервальд, де на нього чекала Галина Дидик.

Восени 1945 року як начебто учасник Армії Крайової (АК) дістаюся, з поміччю дядька Лотовича, до поляка, доцента мікробіології Мосінга, який виробляє для УПА низку таких необхідних вакцин проти висипного тифу – ця пошесть з'явилася серед повстанців.

У червні 1946 року отримую наказ викрасти дітей Романа Шухевича – Юрка й Марійку – з дитячого будинку для інтернованих у Чорнобилі. Головний командир УПА про це нічого не знав. Він був людиною дуже чутливою, особливо щодо дітей, але він не дозволив би посилати людей на небезпечну акцію заради своєї родини.

У листопаді 1946 року ліквідную підпільно-конспіративну хату головного командира на Знесінні, яка була викрита й інтенсивно пильнувалася. Із неї забираю компрометуючі матеріали.

Після втечі із рук НКВД я дістав (через Галину Дидик – зв'язкову головного командира) наказ переходити в підпілля і виїхати в Стрий.

У той час мене найбільше хвилювало одне: чи зможу повернутись у лави борців, чи повірять мені?

На другий день цей сумнів розвіявся, коли Галина Дидик, при зустрічі, віддала мені свого пістоля. А згодом зрозумів, що повну довіру висловив і головний командир УПА, коли дозволив мені творити підпільно-конспіративну хату в Дашаві у Дяковича.

Відчув, що основним у ставленні провідника Шухевича до людей була його особиста довіра, його людяність і повага до підлеглих. Він часто повторював, що більшовики всілякими способами будуть сіяти серед нас підозру, що визвольна боротьба є можливою тільки тоді, коли ми повністю довірятимемо побратимам.

Підпільну хату, яку я створив у Дашаві, не вдалось використати через її ненадійність, про що я доповів...

Невдовзі після перебування в Дашаві, я увійшов у склад підпільно-конспіративної хати "Короленко" в Княгининчах, куди приходив для праці командир УПА Р. Шухевич. Коли його особиста охорона "Зенко" й "Левко" відходили на завдання, в охороні залишався я.

На початку 1948 року моя мати відвезла Юрка Шухевича в Кам'янку-Бузьку до своєї сестри Люби Праск, де хлопець мешкав до дня його арешту – 21 березня 1948 року.

В цей час – в січні 1948 року Юрко зустрічався з батьком у мого рідного дядька Ярослава Давидовича, який жив у Львові на вул. Сінній, 11. Я тоді перебував під слідством.

ЧАСТИНА ПЕРША. ЗВ'ЯЗКОВА ХАТА У ЛЬВОВІ

ІЗ КАРПАТ У ЛЬВІВ

Вересень 1944 року.

З Карпат мені треба було повертатися до Львова – там мене чекало немало роботи.

Разом з батьками, сестричкою Сяйцею, вуйком Лотовичем та їхніми сім'ями виїхали з Рожанки Вижньої хурами додому.

З гір, де відчули дух боротьби за волю, згуртованість, дуже важко було повертатися у Львів. Навколо – сліди війни: знівечені танки, гармати, побіч них великі скрині з набоями, яких не встигли використати, – і сільські хлопчаки, які граються там у війну.

Важко повертатись. У Карпатах залишилося багато друзів зі стрільцтва – цвіт нашої нації. Усі вони готувалися перейти з одного підпілля, німецького, в інше – більшовицьке.

По дорозі раз у раз машини з советськими солдатами. Озброєні – їдуть на фронт.

Чим далі заглиблювалися ми в тил, тим важче ставало на душі. Селяни охоче приймали нас на нічліг, але вороже ставлення війська до місцевого населення нас дуже пригнічувало. Прикро було чути між солдатами тільки російську мову, адже серед них, мабуть, немало українців. Моторошна думка з'явилася: невже бояться говорити рідною мовою? А може, не знають, забули, стали манкуртами? Боляче!

За Стриєм, не доїжджаючи до села Лисятичів, несподівано почули постріли з рушниць. Нас наздогнала і зупинила група молодиків. Відразу почали перекидати наші пожитки, без будь-яких пояснень відібрали те, що сподобалося, і відпустили. Я звернув увагу, як вони щось по-польськи між собою говорили.

Львів зустрів нас непривітно. Небо темне, захмарене, і настрої у львів'ян гнітючий.

Незабаром після приїзду до нас завітала Галина Дидик. Давно не бачив її. Приємно було довідатися від неї про УПА, підпілля.

З Галиною ми були знайомі здавна. Декілька років вона мешкала у Голубців, а сама родом із Бережанщини. Я її дуже любив, вважав взірцем національно свідомої людини.

Татко часто дискутував з нею – розумною і високоідейною. Ще в часі німецької інвазії Галина заходила до нас. Ми знали, що вона співпрацювала з Миколою Лебедем.

У нас довго не затрималася, перед відходом сказала: "Любку, тобі треба добре законспіруватися у Львові, мусиш мати надійні документи. Найкраще – влаштуватися у школу, де дадуть відстрочку від призову в армію".

Потім додала, що віднині для конспірації буде "Молочаркою".

... Пізня осінь 1944 року. Старався міцно закріпитися. У Медичному інституті не давали броні. Я вступив до Львівського будівельного технікуму, що на вулиці Вічевій, 2, звідки до армії поки що не брали. Прийняли охоче – дирекція "своя". І, що найважливіше, не прискіпувалися до того, що часто не відвідував заняття.

У кінці листопада прийшла повістка з військкомату. Лишався єдиний шлях уникнути призову до війська – стати "нестроевим".

Необхідні консультації дістав від вуйка-лікаря Лотовича. Він порадив випити міцного чаю перед комісією і взяти зі собою ще пляшечку з чаєм, щоб випити вдруге,

якщо комісія затягнеться. Розказав, на що жалітися і як себе поводити.

Комісію проводили військові лікарі. Згідно з циркуляром, строго за формою, всі ми, призовники, ходили від одного лікаря до другого, з одного кабінету в інший, голісінькі, як мати народила.

– На что жалуетесь? Руки, ноги работают? Проходи, следующий!

І так відпрацьована фраза звучала у всіх кабінетах, змінювалась тільки спеціальність лікаря.

У терапевта виклав усі скарги, як навчив вуйко. Капітан–жінка молода, з невеликою родимкою на лиці. Від неї, як із парфюмерного магазину, розливався запах одеколону. Вона зміряла мене поглядом, послухала серце, сказала десять разів присісти, знову послухала і вийшла.

У кабінет зайшов підполковник і повторив зі мною ту саму процедуру. По закінченню мовив:

– Одевайся, йди в зал!

У залі було багато молоді. Кого яка чекає нині доля? Більшість із них, за короткий час ставши "строєвими", поповнять невдовзі ряди Червоної армії. Та, напевно, деякі, як я, спробують щастя.

Отак стояв біля вікна близько чотирьох годин. Надворі вже стемніло, хлопці порозходилися, залишився я один.

Найгірше, що чаю вже більше не було. Три години тому випив останню дозу і викинув пляшку. Проте справді почувався погано. Серце шалено калатало, голова тріщала, нудило. У такому стані мене знову закликали в кабінет капітана. Тепер уже капітан наказала зняти тільки сорочку. Послухала серце і більше не заставляла присідати, а повела мене до того самого підполковника.

Він сидів за великим дерев'яним столом, надутий, пихатий, але, коли побачив капітана, лице його вмить проясніло. Нахабний, хижий смішок, і вона відповіла йому значущою посмішкою. Гидко стало дивитися на них. Не встаючи з-за столу, підполковник послунав моє серце.

– Какое давление крови? – запитав капітана, далі посміхаючись. Потім наказав зачекати в коридорі. Цим разом за півгодини мені вручили посвідчення "нестроєвого". Перемога!

Наступного дня я поживтів. Тоді щойно зрозумів – у мене почалася жовтяниця, вчора ще тривав інкубаційний період, і всі симптоми були тільки посилені чаєм, що й прискорив розвиток хвороби.

Як би не було, але щастя усміхнулося – я домігся свого.

Пізно ввечері дзвінок: три по три. На порозі – "Молочарка" з кошиком в руці. Схвильована. Такою я її ще не бачив. Розповіла, що причепився до неї якийсь тип і якби не перехідна брама, завдав би трохи клопоту, бо в кошику було багато компрометуючого матеріалу.

– Любку, – звернулася "Молочарка" до мене, – пам'ятай, ти гарячий, ніколи не вступай у суперечки з невідомими. На провокацію не йди. Кожен вчинок мусить бути обдуманий, не довіряйся тому, кого не знаєш. Зараз добре вивчи Львів, постарайся знайти перехідні брами, особливо в тих районах, куди ходитимеш на завдання. Окрім цього, є ще одна важлива робота. Розвідай, де можна дістати документи. Двох хлопців потрібно легалізувати.

Я пообіцяв довідатися.

Тієї ж ночі в місті відчувався неспокій: гуркіт машин, шум. Вранці прийшла до

хати сторожика:

– Пані Іванко, цілу ніч вивозили людей.

Не дуже повірили ми їй, тому мамця відповіла холоднокровно:

– Нас це не обходить.

Не знаю, як зрозуміла сказане, але відразу вийшла з хати.

Тим часом, під сусідньою брамою, біля будинку № 44 по вулиці Курковій зупинилася "полупторка". З неї зіскочили троє чоловіків і попрямували у під'їзд. Один із них у військовій формі, з автоматом, двоє інших – у цивільному, напевно, партпрацівники, яких брали на допомогу при вивозах.

Два сліди залишила на припорошеній снігом бруківці "полупторка". Куди вони поведуть? Дорога одна – Сибір, де панує холод і жорстокість, свавілля, смерть. Народ треба знищити, заламати, щоб не вимовив ніколи слово "Україна".

А гучномовці всюди аж розриваються, прославляючи мудру політику партії та її вождя Сталіна.

Яке плюгавство, який страшний обман!

Людям властиво звикати до всіх лихоліть. І вивози, здається, стали буденним явищем. Мені пригадується один епізод. Зі сестрою Сяйцею ми вийшли з хати, щоб глянути, як виглядає місто під час вивозів, бо тих, кого не встигли забрати вночі, продовжували забирати і вранці. На вулиці Лісній, біля будинку № 13, стояла одинока пані Стефа, тримаючи в руках стос капелюшків і валізку. Вона чекала своєї черги. Яке страхіття! Що сталося з людиною? Невже вона збожеволіла? Кажуть, що удав паралізує свою жертву гіпнозом перед тим, як проковтнути, а та – спокійно чекає свого кінця.

Чимало людей вийшло із будинків. Деякі сміливіші розмовляють між собою. Кого забрали, хто встиг утекти. У вчителя з вулиці Лісної, 10, двоє дівчаток у той час, коли до них прийшли енкаведисти, вибігли з хати й заховалися на горищі. Зараз невідомо, де вони. Наприкінці січня 1945 року, у неділю вранці, до нас загостила "Молочарка". З нею була ще одна дівчина – висока, синьоока, зодягнена в блаженський темний плащик і синю хустину. "Молочарка" представила її – "Марта". А за сніданком сказала:

– Мені небезпечно часто бувати у вас. "Мартуня" молодша, скоріше бігає, тому буде мене виручати.

Пізніше "Молочарка" звернулася до мене:

– Любку, чи є надія дістати документи?

Я відповів:

– На Знесінні живе у нашої жінки один міліціонер. Він виробляє паспорти. Вже не одному виробив. Бере 10 000 карбованців. Військові квитки важче дістати. Одначе, мій товариш знає заступника начальника військкомату. На днях уродини товариша, тоді він спробує підпоїти гостя з військкомату, нав'язати контакт.

"Молочарка" уважно мене вислухала.

– Гроші принесе "Мартуня", – повідомила вона. – Через неї і триматимемо зв'язок.

... Почувся довгий свисток паровоза. Поїзд рушив. Я переcheкав, доки останній вагон із сталевим гуркотом пробіг повз мене, тоді перейшов через залізничні рейки і попрямував вулицею Новознесінською.

У помешканні чекав на мене старший лейтенант – молодий, червонощокий, акуратно підстрижений під "бокс", з підголоною шиєю. Від нього сильно несло "Шипром" і горілчанним перегаром. Поставивши на стіл дві склянки і пляшку горілки,

він запропонував випити. Довелося скоритися. Зі мною старший лейтенант говорив сміливо, але попередив, щоб не розголошував справи.

Я його не боявся, бо знав уже людину, яка мала пашпорт його роботи. Він порахував моїх 5 000 крб. завдатку, узяв знімок. Решту 5 000 крб. будуть, як домовилися, вже при отриманні документа. Серьожа – так звали старшого лейтенанта – сказав на прощання:

- Только смотри, за это дело по "червонцу"¹ нам обойм.
- Не сомневайся, все будет мертво, – заспокоїв його.

Через три дні я знову у Серьожі. Другі 5 000 крб. він уже не перераховував. Поквапно запхав гроші в кишеню кітеля і подав мені пашпорт, який ще пахнув свіжим чорнилом. Я поглянув на перші дві сторінки документа і надійно його заховав. Не гаючи часу, почав розмову:

- Серьожа, есть еще один парень, который из армии... Понимаешь? Ему тоже нужен паспорт.

- Я должен поговорить с начальником. Я с ним делюсь. Думаю, он "пойдет". А тот – надежный парень? – перепитав Серьожа й усміхнувся. Я кивнув, дав йому знімок, сказав дані для нового пашпорта і вийшов.

Надворі було темно, але я відразу побачив силует чоловіка, котрий ждав мене. Це був майбутній власник замовленого пашпорта.

- Я вже пожалів, що не взяв зі собою автомат, бо коли чекав Вас, під'їхала під сусідню браму "емка", з неї хтось вийшов. Думав –провокація, та машина постояла кілька хвилин і поїхала.

Через Знесіння, Кайзервальд попрямував додому.

...На вулиці Личаківській, біля ринку, зустрівся зі Славком Панчишиним – давнім товаришем ще з гімназії. Ми прямували вверх вулицею і розмовляли. Мене цікавила доля наших однокласників, з якими він здібався. Та Славко мало про кого знав і розповідав тільки про себе, про те, як був у Відні. Показував фото якоїсь німкені, з котрою там жив, і обіцяв показати ще знімок своєї дитини, яку там залишив.

Дуже неприємне враження справила на мене ця зустріч. Досить швидко попрощалися.

...На зустріч із "Мартунею" я йшов поволі – ще залишалося більше десяти хвилин. На вулиці Головінського (тепер С. Крушельницької), біля будинку № 16, зупинився, ще раз глянув на вікно на першому поверсі, через яке ми з Дадою Голубцем не раз лазили до хати Орлика Луніва, коли його матері не було вдома.

Певно загинув, розстріляли, а може, живим згорів у тюрмі "Бригідки" , іще в 1941 році, під час відступу радянських військ...

І знову перед очима той страшний весняний день 1941 року. Вчилися ми тоді з Орликом і Дадою Голубцем, другом дитинства і шкільних літ, у середній школі на вулиці Пекарській, 55. На уроці природи у професора Ростковича викликали Орлика до директора. У клас він більше не повернувся. На перерві ми з товаришами побігли до директора. Секретар нас не пустила і нічого нам не сказала. Другі двері від кабінету директора виходили в коридор. Дада підняв мене і через вікно над дверима я заглянув туди. Біля столу сидів блідий Орлик, а побіч – двоє чоловіків у чорних шкіряних куртках.

Бачив його тоді востаннє. Надворі під школою стояла чорна "емка". Відразу під час перерви ми побігли на вулицю Головінського, щоб попередити його матір і сестру.

Орлик разом із Дадою були для мене найближчими друзями, хоча я не знав його

так добре, як Дадю, – розумний, начитаний, Орлик видавався трохи потайним. Щойно після арешту я зрозумів причину його скритності.

...З "Мартунею" ми зустрілися на вулиці Пекарській. Вона прийшла з дівчиною в сірому плащику і з чорною торбинкою. Оля (так її звали) була нижча на зріст від своєї супутниці, не така балакуча. "Мартуня" для кращої конспірації взяла мене під руку, і ми втрюх рушили на Личаківське кладовище.

Біля могили Барвінського обмінялися нашими пакунками. Я дав їй торбину з хірургічними інструментами, які дістав від Василя Келемена, і паспорт. "Мартуня" передала мені пакет із грошми.

Весна 1945 року. Налагоджую співпрацю з Петром Казимирським – моїм шкільним товаришем. За німецьких часів ми разом ходили до 7-8 класу гімназії. Він мешкав недалеко від нас, на вулиці Антоного (згодом Заньковецької), 3. З Петром ми були близькими, навіть дуже. Тепер, коли потрібно було конспіруватися, багато часу віддавати роботі, я, ставши обережнішим, уникав зустрічей з ним. Але постало питання про одержання військових квитків, і він зумів невеликим коштом налагодити зв'язок із заступником начальника військкомату, від якого я пізніше дістав кільканадцять квитків. Не раз після виконаного завдання запрошував мене Петро до себе погуляти на домашніх святах чи побавитися в товаристві. Але жодного разу я не ходив. Тоді, коли велася боротьба, коли лилася кров борців за волю, ми не мали морального права на забави.

...Після обіду я попередив домашніх:

– Нині повернуся пізно ввечері, а то й уранці.

Мамця стала випитувати, куди йду. Не довідавшись, докорила за мовчання:

– Як ти можеш мене боятися? Невже думаєш, що з хати можна що-небудь винести, чи заломитися, не дай Боже, на допиті?

У цьому мамця була права: потім, під час слідства, побоїв, вона не зломилася.

Я попросив пробачення, намагаючись водночас довести, що зайвого говорити не можна – ніколи і ніде.

Пізно вночі тихо зайшов до хати. Сяйця відчинила двері. Вечерю вона занесла в кімнату, щоб нікого не розбудити. Та вдома ніхто не спав. У моїй торбі лежали два військові короткохвильові приймачі.

...Ми з Сяйцею любили випитувати татка про його службу в УГА. Найбільшим святом для нас був той день, коли татко сідав з нами за стіл і ділився своїми спогадами з військової служби – як звільняли Львів від поляків, як боровся за незалежність України, за піднесення свідомості народу. Ми з Сяйцею часто перечитували газети, в основному "Діло" 20-х років, у яких повідомлялося про обшук та арешти квестора, студента Українського Таємного Університету Івана Полюги, про тортури, які чинив слідчий польської поліції Кайдан над татком. Замордована ним татова товаришка Ольга Басараб перед смертю написала на стіні камери:

За кров, за сльози, за руїну верни нам, Боже, Україну.

Умираю, замучена, пометіться!

Ці повідомлення з газет ми знали мало не напам'ять, але завжди хотіли чути ще і ще про ті події від самого татка. На цих розповідях ми росли, розвивалися, плекаючи мрію бути такими, як наш батько. Ми гордилися ним. Тепер татко вже не говорив про те, як роззброювали поляків у Львові в ніч на 1 листопада 1918 року, як піднімали прапор на ратуші. Він говорив про обачність, про конспірацію. Та не пам'ятаю такого, щоб татко чи мамця коли-небудь просили залишити почату роботу, уберегтися від

негоди.

8 березня 1945 року, в жіночий день, після обіду, я йшов на зустріч. У центрі міста, біля пам'ятника Собеському зауважив, що за мною стежить якийсь тип у сірому дощовику. Я обійшов декілька вулиць, а той мене "водив". Зупинившись біля вітрини крамниці, у її склі я бачив, як шпик плівся за мною. Я нагинався, щоб "зав'язати" черевика, а той без діла також зупинявся. Яка дешева робота! Якби не компрометуючі речі, котрі мав передати, покпив би з нього.

На зустріч не піду, можливо, провокація. Ускочив у трамвай, який від'їжджав, проїхав до ринку, далі пішов вулицею Бляхарською через Галицьку площу, зазирнув у крамницю спорттоварів. Довго виглядав через вітрину, але "хвоста"* не було. Швидко пройшов вулицею Пекарською і через провулки, де мало людей і добре всіх видно, попрямував до хати.

Аж дивно, ніхто не вчив конспірації, а вона з кожним днем вироблялася і досить легко викривалися провокатори, "сексоти".

...Не один десяток тисяч карбованців я вже відніс старшому лейтенантові. Ніяк дешевше не хотів виробляти пашпорти. Я знайшов ще два джерела, де їх виробляли за 6 000 крб., тому почав натискати на Серьожу, щоб трохи зменшив ціну, адже грошей у нас було обмаль. Серьожа про мене не мав відомостей, тому я дістав дозвіл діяти рішуче.

У середу, як домовлялися, прийшов до Серьожі, але не сам, а ще з двома хлопцями.

Рипнула дерев'яна підлога, закрипіли наваксовані чоботи. Свіжо виголений, з блискучим червоним лицем стояв Серьожа. У кімнаті хлопці скинули плащі. На грудях у них висіли автомати, біля пояса – пістолі. Серьожа зблід.

Розмова була короткою.

- Післязавтра має бути десять чистих пашпортів і пляшечка чорнила для їх заповнення, – сказав один із хлопців.

- Якщо цього не буде, то поплатишся ти і твій начальник, – продовжував другий. – Тепер віддай свій наган і партквиток. Післязавтра, як принесеш пашпорти, повернемо. Якщо думаєш зробити інакше – все одно тебе і твого начальника чекає "червонець", а може, і "вишка"***. Набрався ти багато кривавих тисяч у народу.

Хлопець розстебнув кобуру і витягнув наган. Серьожа не противився. Партквиток віддав сам. Операція пройшла бездоганно.

Незабаром Серьожа залишив пашпортний стіл і виїхав зі Львова.

...На розі вулиць Пекарської та Чернігівської була невеличка ветеринарна аптека. У ній працювала молоденька фармацевтка Оля, з якою ще з осені я був знайомий. Вона діставала мені необхідну кількість медикаментів, причому в банках, не розфасованими, – так вони коштували вдвічі-тричі дешевше. Проте в цей день я прийшов з іншою метою: треба було дістати ціанистий калій. Злякалася Оля тільки від самої назви:

– Та це дуже сильна отрута!

Я її заспокоїв:

– Все одно, за що відповідати: за медикаменти в банках чи за ціанистий калій. Вони йдуть для одних і тих же...

Чотири дні не заходив до аптеки. На п'ятий день вибігла мені назустріч Оля, в аптеці нікого не було.

– Я знаю, де є ціанистий калій: на базі ветеринарної аптеки. Але він зберігається у сейфі у завідуючого відділом. Дівчата обіцяли через експедитора дістати.

Слова свого Оля дотримала. У мене була банка з ціанистим калієм. Страшну зброю я ніс до хати.

Цього ж дня разом зі Сяйцею запаювали ампули із сильною отрутою.

Це одна з найбільш грізних робіт, які ми коли-небудь виконували. Сьогодні згадую тільки, як необережно поводитися ми з банкою порошку, що так пахла мигдалем.

Дуже близькими були ми з Сяйцею. Розуміли один одного без слів, виручали один одного, заступалися. Ніхто нас цього не вчив, але ми були такими. Тому і в цій небезпечній і відповідальній справі вона була моїм помічником.

9 травня 1945 року я повертався із завдання. Йшов лісом, потім вийшов на гостинець і відчув якийсь неспокій. На дорозі рухалися машини, в небі частіше з'являлися літаки. Ось дві танкетки з відкритими люками проїхали. Чим ближче підходив до фабрики дріжджів, що під Лисиничами, то більше ставало на дорозі людей. Скоро довідався: передано по радіо, що сьогодні кінець війни, підписана капітуляція.

Так, війна з німцями закінчена, але не боротьба мого народу.

Гарна сонячна погода, здається, весь Львів вийшов на вулиці і радіє. Кінець страшної кривавої війни. Що ж буде далі? Як продовжуватиметься боротьба в Україні?

Цілу осінь і зиму не ходив до технікуму. Напевно, вже виключили, але студентський квиток у мене був продовжений на цілий 1945 рік. Прикро трохи дивитися, як мої колеги займаються в Медінституті, а я числився тільки студентом будівельного технікуму. Втративши рік викладів, подав документи на третій семестр в інститут. Армії не боявся – адже я "нестроєвий".

Під кінець червня 1945 року на вулиці Личаківській я зустрів Зоню Касарабу, яка йшла в інститут. Як завжди, вона була усміхнена, життєрадісна, ми тепло привіталися. Не знаю, чи відчула Зоня, що із шкільних літ симпатизував їй. Нині я цього не проявляв, хоча приємно було розмовляти, спільно згадувати минуле.

Розмовляючи, ми непомітно підійшли до старої гімназії, її філію (на вулиці Пекарській, 19) в 1939 році було перейменовано в середню школу. Тут із Зонею в 1939-1941 роках ми закінчували 7-й і 8-й класи.

Далі йти не хотілося. Ми зайшли на подвір'я гімназії і почали її розглядати. На головному корпусі вже не було колишніх величавих знаків із коронами, котрі свідчили, що він належав колись графу Потоцькому.

На подвір'ї гімназії нікого не було. Ніхто не заважав нам пригадати минуле. На шкільній території я почувався старшим від Зоні, бо вчився з 1937 року, тож першим почав згадувати зворушливі й цікаві події, які тут відбувалися.

У червні 1937 року, у присутності багатьох батьків, нам оголосили на цьому подвір'ї список учнів, які здали іспити в гімназію. Татко зараз купив мені гімназійну шапку і нарукавний номер гімназії "572" (щиток другої державної чоловічої гімназії з українською мовою навчання).

Скільки втіхи було тоді в моєму житті. З'явилися нові товариші: Роман Крип'якевич, Славко Панчишин, Павло Мизюк, Олег Ковжун, Роман Літинський, Ярослав Юркевич, Павло Камінський, Славко Волошин, Орест Рижий та інші. Ромко Крип'якевич навчав мене їздити на ровері, який тоді для мене був мрією.

Ріс і міцнів мій національний світогляд.

Директором гімназії був о. д-р Залеський. Неоднаково виховували нас учителі. Професори (так називали тоді вчителів гімназій та шкіл) Біленький і Гайдучок

старалися виховувати нас національно свідомими, інші боялися за свою державну посаду.

Вироблялася у нас вже тоді ненависть до пануючого ладу. Ще дещо по-дитячому ми протестували проти польських знущань. Нам хотілося швидше стати дорослими, виконати свій обов'язок українця, боротися за високі ідеали.

– Знаєш Зоню, у 1939 році, як проходила війна на Закарпатській Україні, декілька старших товаришів утекли з дому, щоб вступити до легіону добровольців. Ковжуна зловила польська поліція на кордоні і привезла у Львів. Ми з Дадою Голубцем також планували втекти, але нам не вистачило років.

Нерідко нас провокували польські гімназисти, які вчилися поблизу, на вулиці Личаківській. Мусили ми відстоювати честь української гімназії.

Не перебивала мене Зоня, все уважно слухала.

– У 1939 році, відразу після війни, ми з Дадою ходили до Скнилова. Там знаходили гранати, кулеметні стрічки, малі термітні бомби, детонатори, навіть кріс знайшли. Усю виявлену зброю ми акуратно складали в залізні скрині, і закопували. А якось навіть знайшли скриню з гранатами. Набрали в портфелі, в кишені по одній поклали, решту заховали. На жаль, наступного дня вони десь пропали.

Розмова точилася жваво, емоційно. Згадали ми вчителів, які так по-різному впливали на нас.

– Чи пам'ятаєш, Зоню, як ми били професора Ч. за те, що на уроці історії назвав наш національний прапор шматом? Це було в 1939 році, якраз по приході більшовиків у Львів. Ми вчилися тоді в 7-му класі. Після уроків, коли Ч. виходив із класу, вмить закрили всі віконниці на вікнах і хлопці "пригостили" його по лисій голові великою, заболоченою рогушкою.

Нікому не поскаржився професор Ч., тільки на наступному уроці попросив у нас, молодих учнів, пробачення. Які горді ми були за наш вчинок. Потім, у 1940 році, у 8-му класі нас перевели в школу на вулицю Пекарську.

– А пам'ятаєш, Любку, той святковий вечір, у 1941 році, після приходу німців, коли відправляли старших учнів з літературою на Схід? Професор Росткович тоді каявся за свої комуністичні погляди. Бідний старий аж заплакав, як побачив своїх учнів національно зрілими юнаками.

Говорили ми про шкільних друзів, з якими здавали гімназійну матуру в 2-й гімназії 1943 року. Деякі з них пішли в дивізію "Галичина", деякі – у підпілля.

– Знаєш, Зоню, востаннє бачився з Іркою Савицькою 1944 року в Карпатах, у Гребенові, під лісом, – почав я. – Тоді вона була ще з двома зв'язковими. Я так зрадив нашій зустрічі, що замість звернутися до неї псевдом "Бистра", закричав: "Ірцю". Досить строго звернула мені увагу Ірка на мою необачливість. Згодом я довідався, що її брат Ромко загинув в УПА під Львовом.

Зоня розповіла мені про Наталку Москалів, котра виїхала в США. Згадала про Сенік, Казимирського. Про долю багатьох наших ровесників, з якими закінчили гімназію, ми нічого не знали.

Жовтень 1945 року. Вертаюся з Києва з багажем. Найтяжчим був стос комплектів батарей для приймачів. Купив їх у свого знайомого єврея, від якого часто діставав цінні речі. Батареї були ще німецькі. А цим разом дістав – також німецький – військовий приймач – передавач. Вагон, яким я повертався, був переповнений. Під Тернополем у вагон з обох кінців несподівано зайшли міліціонери і почали перевіряти документи та речі. Батареї я відсунув на другий кінець полиці, а приймач був

замотаний у мішок і лежав окремо. При обшуку доведеться від нього відмовитися, мовляв, тут їхав якийсь чоловік, що зійшов по дорозі, а мішок забув.

Поруч мене сиділи дві старенькі жінки. Щоб відвернути увагу, я завів з ними голосну розмову. Глянув на нас перевіряючий – не викликали ми підозри, пронесло.

Жінки продовжували балакати, але вже на іншу тему. Жінка з Яворова переконувала свою супутницю із Волині, що людина мусить мати певну мету в житті, за щось боротися, у щось вірити. Вона дорікала співрозмовниці в її байдужості, покорі. Але та була незворушна.

Щасливі байдужі, щасливі тупоумні, щасливі покірні, щасливі раби. їм не треба волі, їх усе влаштовує, їм байдуже, перед ким гнути спину.

У нашому помешканні на мене чекала Льонка Сенік зі своєю подругою, Данусею Пилипчук, говіркою дівчиною, яка була зв'язковою. Втішалася Льонка приймачем і батареями, попросила дістати один "костюм" – так ми називали паспорт із військовим квитком.

З Льонкою ми вчилися ще за німецької окупації в першій гімназії. Вона була активною, бойовою, відважною. З нею можна було йти на найважче завдання. Льонка знала, що я – як студент Медінституту – у Карпатах лікував поранених, тому прийшла до мене зі справою:

- Любку, тут в одній хаті лежить поранений повстанець. Йому наклали гіпс, у нього прострілена рука, а рана гниє. Потрібні перев'язки. Він на квартирі по вулиці Коперника, 58.

- Завтра прийду, якщо потрібно буде – попрошу хірурга, – пообіцяв я.

Уже тричі ходив робити перев'язки. У неділю, після Служби Божої, знову кажу Сяйці:

– Піду до пораненого повстанця, інструмент і перев'язочний матеріал маю зі собою.

У мене було правило ходити, якщо це можливо, різними дорогами, аби двічі не потрапляти на очі одним і тим же людям. Біля входу на сходи із кімнати, певно сторожки, вийшов роздягнений чоловік років 30-40. Він загородив дорогу і проникливо глянув у вічі. Я схвилювався, не зрозумів його поведінки. Що, провокація? Та незнайомиць, не відриваючи погляду, запитав:

- Ви наверх, у 5-ту квартиру?

- Так, - відповів я, бо справді йшов туди.

- Там вас чекають. Його арештували ще вночі.

- Хай вам Бог заплатить, - подякував, зворушений таким відважним вчинком, і пішов додому.

Часто згадую слова матері, що народила мене в "сорочці", – а це на щастя.

На розі вулиці Коперника підійшла до мене старенька бабуса, усміхнулася і спитала, як пройти на пошту. Показав дорогу і несподівано побачив біля себе молоду жінку з дитиною на руках. Вона просила милостиню, а дитина жадібно смоктала шкоринку хліба. У Бесарабії голод... Тут пригадався мені 1933 рік – голод у Великій Україні. Пам'ятаю страхіття голодомору, про які в хаті говорили татко і мамця. Пам'ятаю, як вселюдно збирали гроші і хліб, щоб відправити голодуючим братам. Небагато залишилося в пам'яті подій тих років, але вони закарбувалися назавжди.

Не так уже й мало часу доводилося віддавати заняттям в інституті – перездавання матеріалу за три семестри з німецьких часів, практика, яку потрібно було відробляти, завдавали чимало клопоту.

З'явилися нові товариші: Славко Мельник, Левко і Світлана Лебішаки, Стефа

Олійник (зі Стефою навіть здружилися, вчилися спільно). Деякі колеги, котрі залишилися ще з німецьких часів (Зоня Касараба, Марта Ріпецька), стали "старші" від мене на один курс.

Життя в інституті вимагало ще більшої конспірації, уважності.

Початок квітня 1946 року. Вранці, о дев'ятій, разом з "Молочаркою" проводжаю на рентген хворого. "Молочарка" попередила, що треба докласти максимум зусиль для досягнення безпеки і надійності справи. Хворий – Роман Шухевич. У нього розпухло коліно, дуже болить нога.

На рентгені був Лотович. Перед рентгенограмою коліна вуйко запропонував ще рентгеноскопію грудної клітки. Ми з провідником несподівано опинилися в темному кабінеті лікаря Криштальської, зовсім неадаптовані. Перед рентгеноскопією провідник передав мені пістоль і гранати. Згодом, коли адаптувався до темряви, зрозумів, що це бачила лікарка. Вона здогадалася, кого просвітлювала.

На щастя, нічого небезпечного для здоров'я провідника не виявилось. Лікування призначив Лотович. Я відпровадив провідника на Кайзервальд, де його чекала "Молочарка", і попрощався. Це була перша моя зустріч з головним провідником УПА, вперше я був у нього в охороні. Участь приймала моя сестра Ярослава.

На вулиці Кохановського (нині К. Левицького), 9/7, я мав дістати книжки з військової бібліотеки для вивчення зброєзнавства. Там під чужими іменами мешкали троє хлопців: Олег, Ігор, Славко. З ними мене познайомила Стефа. Кватирка на вікні відчинена, це означає, що хата безпечна, можна заходити. Дзвінок "два по чотири". Біла господиня з порога мені:

– Тікай, уже другий день сидять енкаведисти. Вирвалися із їхніх рук хлопці на станції ще позавчора, 26 квітня. Зараз чекісти пішли пообідати в їдальню.

Я подумав, що мене мати дійсно народила "в сорочці".

– Любку, приходила "Молочарка" і просила, щоб ти завтра був о 16-й годині на кладовищі, де точніше, – знаєш, – переказує мені мамця, як вернув до хати. – Вона передала гроші, тільки казала їх просушити і провітрити.

Я поклав їх на грубу.

О 16-й годині, з двох кінців кладовища, ми йшли на зустріч до могили Івана Франка. "Молочарка" прийшла не одна. З нею була жінка років 30-35, зодягнена в сірий плащ. Картата хустина частково прикривала її лице. "Молочарка" нас не представила (тільки через рік, коли ми зустрілися знову, я дізнався, що це була Катерина Зарицька). Розмова виявилася дуже короткою – "Молочарка" просила показати її лікареві.

Домовилися про зустріч і консультацію у вуйка Лотовича.

До сусіднього гробівця підійшли чоловік із жінкою, і я мимоволі почув їхню розмову:

– У нашому селі, – почала жінка, – лікувалося двоє повстанців із простріленими ногами. Вони переховувалися в бункері в stodolі. Медсестра – східнячка Ніна – робила їм перев'язки. Господарі доглядали хворих. Їхня дочка Іванка дружила із сільським хлопцем, який недавно був арештований і швидко відпущений. Вона любила його, вірила йому і розказала про повстанців. Через короткий час машини із червонопогонниками, "ястребками"* та хлопцем Іванки оточили село. Іванка побачила на порозі хати свого коханого, закричала: "Зрадник" – і плюнула йому в обличчя. Партизани живими не здалися, а господарів, медсестру та багатьох людей зі села арештували і вивезли. Відреклися батьки сина-запроданця. Незабаром його знайшли

повішеним у лісі.

Стосунки мої із Стефою були дуже близькими. Вона знала, що я зв'язаний з підпіллям, допомагала мені діставати деякі речі. Однак, я ніколи не знайомив її ні з ким із підпілля і про основні мої завдання нічого їй не розповідав. Не тому, що не довіряв їй, просто вважав, що так буде краще.

Я любив її щиро. Але якось довідався від її батька, що в Стефи є хлопець, він поранений потрапив у руки МГБ, був засуджений і відбуває термін ув'язнення на Воркуті. Від самої ж Стефи нічого не чув про нього і хотів пересвідчитися, що це правда.

Несподівано в руки мені потрапив лист від цього хлопця Миколи з Воркути. Хоч я досі ніколи не читав чужих листів, я таки переступив закон чемності, адже вирішувалася моя доля і – що найважливіше – доля побратима. Важко було. Якби ми перебували в однакових умовах – позмагалися б, а так... Я вважав, що вступати в близькі стосунки з Стефою за таких обставин може тільки негідник.

Я не покинув Стефу, але надій на наше спільне майбутнє вже не покладав. Дуже швидко переконався, що мав рацію.

...З Петром Казимирським ми вже послали Даді Голубцеві два листи. Щоправда адреса в СІЛА була не дуже точна, тому ми писали третього. Кожна листовна зустріч була спомином минулого, дитинства і юності. Отримати б хоча якусь маленьку звістку від нього.

Пригадується остання наша зустріч на Кайзервальді і прощання. Я йшов у Карпати, а він у дивізію "Галичина". Наші шляхи розійшлися назавжди. Дада залишився для мене щирим другом. Відважним, розумним, сильним. Між нами ніколи не було секретів, ми все робили удвох. Навіть коли в 1942 році він знайшов собі дівчину в Яворові, я теж саме там шукав і собі, щоб разом їздити.

...На підготовку до літньої сесії часу мені явно бракувало, однак пройшла вона непогано. Навіть за Левка Лебіщака здав анатомію, оскільки єдиним документом для здачі іспитів була посвідка без знимки. Упізнав-таки мене тоді професор анатомії Марціняк, бо запитав:

– Daje pan stowo honoru, ze pan jest Lebiszczak?

Чесць для мене була дорожчою над усе. Я відповів:

– Chyba pan profesor mnie nie wierzy?³

Зрозумів професор, що честі своєї я не згубив, поставив мені оцінку. Задоволений, я подякував йому.

ВІД ІМЕНІ "АК" ДО МОСІНГА

Улітку 1946 року, вранці, прийшла "Мартуня", усміхнена, червонолиця, а сині очі в неї ще більші, ніж завжди, ще синіші. Хоча темна хустина насунена на чоло, але яка ж вона гарна! У кухні дівчина зняла хустину, відкрила своє високе чоло і гарно зачесане сріблясте волосся, – королева ранку, та й годі!

"Мартуня" охоче сіла з нами поспідати. За столом оповіла про випадок в Угерську.

– Минулої п'ятниці була велика облава в селі біля Конюхова, здається, Любиці. Вдосвіта приїхало кільканадцять вантажівок із червонопогонниками. З ними був якийсь сексот. Його закрили плащ-палаткою, щоб люди не впізнали. Почалася стрілянина: автоматні черги, вибухи гранат. Загинув тоді молодий стрілець, який, аби врятувати друзів, вийшов з оточеної хати – начебто здатися. У цю хвилину троє його побратимів утекли через городи. А він підняв руки, підійшов до офіцера, біля якого

стояли ще два червонопогонники. У руці, загорнена в папір, була граната із зірваним кільцем. Загинув геройською смертю стрілець, а з ним – і карателі.

Сніданок так і не закінчили. У кімнаті була вже інша розмова.

– Потрібно дістати хоча б одну-дві вакцини проти висипного тифу. Треба рятувати провідника.

Обіцяв усе розвідати.

До завдання підключив вуйка. Тільки у відділі доцента Мосінга, що на вулиці Зеленій, виготовляли її з викормлених вошей, і то в обмеженій кількості (для того, щоб приготувати одну дозу вакцини, потрібно було вигодувати кількості вошей). У цьому відділі дістав необхідні дві дози вакцини. Чесно розплатився з доцентом Мосінгом. Старався увійти в довіру, довго розмовляв з ним по-польськи – здається вдалось...

Завдання виконане. Задоволений, що дістався до "твердині" Мосінга і, найважливіше, що його перехитрив.

Та не минуло і трьох днів, як знову прийшла "Мартуня", така ж гарна, у тій самій хустині.

– Любо, дякують тобі, але треба ще... У Карпатах почався тиф. Ще хоча б 20 доз...

Що це означало, я знав, "Мартуня" цього не розуміла. Ми домовилися зустрітися завтра о п'ятій годині біля пам'ятника І. Франкові на Личаківському кладовищі.

Дістати таку кількість вакцини авторитет вуйка не допоможе.

Вихід був один – ризикнути діяти через АК. Для неї колектив, в якому одні поляки, зробить. По-польськи говорив добре, все обдумане, тож наступного дня я в кабінеті Мосінга.

– Panie doktorze, nie moge, klamac. Sa^ wypadki u nas tyfusu plamistego. Wszystko w rejsach pana doktora. Chociaz dla dowodcow potrzebn... Nam potrzebn 20 doz⁴.

Довго дивився мені в очі доцент, а потім:

- Ale to ogromna praca calego oddziahr.

- AK za wszystko zaplaci.

За два тижні, як було домовлено, я йшов по товар. Для охорони дали двох хлопців. У торбі граната, в рукаві – пістоль: я йшов у "пекло".

Найбільше боявся АК, хоча й більшовицька провокація також могла бути. Та іншого виходу ми не мали.

У Львові полякам неважко перевірити, хто я такий, вони жорстоко розплатилися б за таке. Але в нас командири, повстанці під загрозою. Хлопці йдуть недалеко від мене, мене охороняють. У будинку вже чекає мене Люба Б., прийшла на "консультацію".

Казьо - співробітник Мосінга, чекає мене в лабораторії.

– Pojdziemy, Казьо.

Хвилинка вагання: невже ж там буде розправа, невже викрили? Люба слідкує за мною. У коридорі зустріли якогось чоловіка в білому халаті, пройшов мимо. Ще дві санітарки тягнуть візок зі скляним посудом. А далі – ще хтось вештається. Може, треба було взяти хлопців зі собою? Віддалік чути кроки Люби – супроводжує.

Казьо спокійно відчинив двері в комірку. Усередині нікого не було. Я обережно відсунув у торбі гранату, загорнену в газету, витягнув пачки банкнотів, на їхнє місце поклав дорогоцінний товар.

– Dzie_kuje_, czesc⁸, – подякував я і попрощався з Казьом.

На душі стало спокійно.

Біля брами чекали хлопці з боївки. Поверталися бічними вулицями: Конопницької,

Кохановського. "Хвоста" не було. Вдалося!

Вікна мого помешкання виходили на вулицю Куркову, в них світилося. Зайшов додому, побачив "Молочарку", яка чекала. Попри велику різницю в літах, яка розділяла нас, вона була мені надзвичайно близькою. Я дуже шанував цю просту і відкриту жінку, вона довіряла мені відповідальні завдання.

⁴Пане докторе, не можу брехати. У нас є випадки висипного тифу. Все у ваших руках. Потрібно хоча б для командирів... Нам потрібно 20 доз (пол.).

В ЧОРНОБИЛЬ ЗА ЮРКОМ І МАРІЙКОЮ ШУХЕВИЧАМИ

Хоча надворі вже був червень, ті дні видалися холодними. "Молочарка" сиділа в старенькому плащику і так, не роздягаючись, розмовляла з мамцею. Та принесла чаю, поставила печиво. Втішилась моїм приходом. "Молочарка" зняла плащик, почала пригощатися.

Мамця вийшла з кімнати. Запанувала тиша. Для більшої безпеки я увімкнув приймач. Заграла музика.

У розмові "Молочарка" завжди була конкретною, не вміла починати здалеку. Усі її слова були ясними й переконливими.

– Любку, ти багато їздиш по Україні. Успішно виконуєш доручення, досить добре знаєш російську мову, вмієш орієнтуватися в обставинах, – почала вона. – Є одна дуже відповідальна робота.

Правду кажучи, мені страшенно подобалися складні, ризиковані акції.

– Ти маєш право відмовитися.

З нетерпінням очікував викладу суті справи. "Молочарка" витягла з кошика знімку хлопчика з дівчинкою.

– Світлина стара, зроблена ще в 1942 чи 1943 році, – промовила "Молочарка". – Це діти головного командира УПА Чупринки: Юрко і Марійка Шухевичі, вони перебувають у спецтаборі для інтернованих дітей у Чорнобилі.

Не відав я, де Чорнобиль, але зрозумів: дітей треба забирати.

– Це рішення Проводу, командир нічого не знає, – говорила "Молочарка" спокійно, але строго. – Дітей потрібно звідти викрасти. Табір охороняється. У ньому діти великих діячів з різних країн світу.

– Я готовий.

– Я знала, що ти так скажеш, та мусимо все підготувати, це нелегке завдання. Обдумай свої плани. Завтра ввечері прийду. Боївка буде в твоєму розпорядженні, – сказала "Молочарка" і швидко вийшла.

Зайшов у кімнату татко, побачив мене схиленим над картою, став розповідати про останні події.

Два дні тому арештували пані Надю, яка працювала сторожем у науковій бібліотеці. Цілий день у неї робили обшук, усе в хаті перекинули, зірвали підлогу, навіть димохід розбили. Казала мала Христя, що забрали якісь папери. Христя – це її дочка, а син недавно загинув, однаке, про це майже ніхто не знав. Бідна дівчинка передала мені ще цілий згорток паперів у мішечку.

– Передаси їх "Молочарці".

Христині не було ще дванадцяти років, а яка свідомо дівчинка! Зорієнтувалася, знала, де були заховані речі.

Подивився татко на карту Київської області, нічого не спитав і зажурений вийшов з кімнати.

Увечері наступного дня ми з "Молочаркою" сиділи за столом, а перед нами – ця сама карта Київщини. Знайомив "Молочарку" зі своїми планами.

– Поїду сам, без бойовиків, – сказав я впевнено. – В інституті є колежанка Люба Б., якщо не побоїться, можу взяти зі собою. З дівчиною краща конспірація. Можливо, доведеться спершу їхати в розвідку і аж потім викрадати.

"Молочарка" кивнула головою на знак згоди.

- Люба своя дівчина, окрім того вона мені симпатизує, якщо погодиться, підготую її, – продовжував я.

- Треба добре перевірити її. Кажеш, любиш тебе? Чи брала вона участь у яких-небудь операціях? Ручаєшся за неї?

Хвилина невпевненості.

- Я подумаю.

- Отримаєш кільканадцять тисяч, може, когось підкупиш, зрештою, не вчити тебе, – сказала "Молочарка".

- Потрібно ще два магазини до "дев'ятки", – мовив я.

Цілу ніч мамця з Сяйцею сушили і прасували банкноти, від яких відгонило бункером.

Початок липня 1946 року. В четвер увечері виїжджаю один, Люба захворіла. У неділю хочу бути в Чорнобилі, бо в цей день всюди багато людей, легше залишитися непоміченим.

...Моїм сусідом у купе був старий єврей. Він ввічливо зі мною розмовляв, потім спитав обережно:

– Вы не аид?

Здивувався я дуже. Такого мені ще ніхто не говорив. Невже ж я схожий на єврея? А може, це тому, що другий день не голений? А ще чому?

На станції Жмеринка діти продавали вишні.

– Купите, пожалуйста, мне два кулька вишен, – попросив мене сусід і дав мені "троячку".

А взявши від мене вишні, подякував:

- Шейнер денк⁹.

- Пожалуйста, – відповів я російською.

– Вот видите, вот видите, а вы говорили, что вы не аид.

Сяйнула думка: та це ж чудово, гратиму єврея з Галичини, так легше буде. Євреї на сході мають вимову, подібну до німецької, я їх розумію.

Треба перевтілитися. Сама доля підказує мені, як законспіруватися. Говоритиму тільки по-російськи, не буду голитися, наслідуватиму манери, одним словом – ідея.

Трохи важко рухатися – до ніг прив'язані пачки купюр, та ще й пістоль під ременем. Добре, що тісні спортивні штани облягають, притискають його. У Києві, на причалі, за 3 000 карбованців домовився катером поїхати в Чорнобиль і забрати хворих дітей і матір у лікарню. Та коли в останню хвилину капітан катера пішов за дозволом до начальства, я швидко щез.

Довелося міняти маршрут, скористатися залізницею. Приміським поїздом добрався до невеличкої станції. Від неї до Чорнобиля більше 20 кілометрів лісу і глибоких пісків. Жоден транспорт туди не ходить.

Познайомився з капітаном, який теж добрався у Чорнобиль. Коли виявилось, що він "також" єврей, більше уже не приховував від нього своєї "єврейської національності". Йому я пояснив, що йду до хворої сестри. Ми вирушили в дорогу ще

вночі. Як тільки увійшли в ліс, каштан витяг пістоль:

– Здесь много бандитов, надо быть осторожным.

Свого пістоля я не витягав, хоча ремінь штанів трохи послабив, про всяк випадок.

Нелегко було пройти більше двадцяти кілометрів прип'ятськими пісками.

Ранок зустрів нас у Чорнобилі. Маленький населений пункт. Недалеко від дороги – річковий приплав. Там видніються декілька порожніх барж, невеличкий пасажирський катер, багато рибальських човнів, на березі – двоповерхове приміщення річкового вокзалу, одноповерхові будиночки. У магазині ми з капітаном попрощалися, до цього я намагався якнайдовше ходити з ним, "під його мундиром", бо відчував, що тут усе видно, як на долоні.

Побачив табір, оточений колючим дротом. Помітив, що вишок немає, на самій же території – два великих будинки з прибудовами.

Досить довго я крутився біля табору, приглядаючись, придумував способи, як можна кого-небудь викликати, щоб поговорити, про щось довідатися. Ще і ще раз вивчав маленьку фотографію, та вона вже давно зроблена. Невже ж не впізнаю дітей?

Із зони вийшла молода жінка, мабуть, там працює. Мушу бути обачним: тут усі співпрацюють з органами, інакше й бути не може. Заїхав у табір фірман із продуктами. Як знайти з ним спільну мову? А час іде. Відчував, що на мене вже поглядають.

Несподівано побачив двох хлопців-підлітків, в обідраних штанах, без сорочок, справляли враження "дитдомівських" чи босяків. Спільну мову з ними знайшов відразу ж, хоча гроші брали обережно.

Хлопці швидко знайшли лаз у зоні і зникли за колючим дротом. А я зійшов униз на приплав, до розбитого човна, присів на нього. Так спокійніше.

Чекати довелося недовго. До мене підбігли задихані хлопці.

– Юру и его сестру три месяца, как вывезли. Убегайте. Вас засекли – тот мужик, который привез продукты. Его зовут Геннадий, ато "кум", он спрашивал, кого вы ищите, и пошел звонить.

Хлопці віддали знімку дітей і самі втекли.

Скинув темну куртку і викинув у корчі, в одній сорочці побіг понад причалом, по тій самій дорозі в ліс. Не знаю, чи за звичайних обставин зумів би пробігти понад п'ятнадцять кілометрів по глибокому піску, але тут діяла якась невідома сила. До лісу добіг при повній пам'яті, трохи відійшов від дороги і знепритомнів... Прийшов до тям лише десь серед ночі, йшов проливний дощ. Спробував підвестися, але стати на праву ногу не зміг. Що зі мною? Де Чорнобиль?

Як розвиднілось, ледве вийшов на дорогу. Коліно розпухло. Ніде ані сліду – все змито дощем... О сьомій ранку вже був на станції.

...У вагоні поруч із молодого дівчиною сидів лейтенант міліції. Ретельно підголений, він вважав себе висококультурною людиною, навіть газету постелив собі на коліна, коли їв курочку. Повитирав руки газетою і почав свою улюблену тему: який страшний Бандера, і хоча його нищать, все одно всіх руських б'є.

– Я недавно был в командировке в Коломие, мне в управлении рассказывали, как в одном селе, недалеко от города, не помню его названия, наложили контингент на село. Хлеб не сдали. Естественно, приехали органы и забрали. И что вы думаете? Когда ехали обратно, в одном леске, среди белого дня, напал на них Бандера, отобрал хлеб, машины сжег и убил двух наших сотрудников. Ну и дали после этого всей деревне. Наверное, и внукам расскажут, как надо себя вести с органами. Этих бандер везде

полно, они могут даже в поезде с нами ехать.

Відрадно стало мені після його слів. Усміхнулася дівчина по довгій промові "елегантного" лейтенанта.

— А я вийшла заміж у Тереховлі і працюю медсестрою в селі. Ще мене ніхто не бив, хоча в районі не раз лякали.

...Як тільки я написав на брамі нашого будинку "999", що означало "повернувся", за годину в хаті вже була "Молочарка". Не знаю, звідки взялася, певно, хвилюючись, весь час чекала умовного сигналу.

Дзвіночок: тричі по три. Так, це вона. Поцілувала мене, привіталась. І пішла розмова. Довго сиділа у нас тоді "Молочарка". Випитувала про поїздку, та найдетальніше — про табір у Чорнобилі.

ЛІКВІДАЦІЯ КОНСПІРАТИВНОЇ ХАТИ НА ЗНЕСІННІ У ЛЬВОВІ

...Це було наприкінці листопада — на початку грудня 1946 року. Увечері прийшла "Молочарка", вся обтрушена снігом, у заболочених черевиках, із плетеною торбою. У кімнаті вона спустила на плечі мокру від снігу хустину, зняла плащ.

За столом, як завжди, розповіла про новини. Вона не дивилася на мене, але я відчував її погляд. Її очі були ласкаво-строгими і благородними. У них можна було відчувати біль, радість, турботу. Її лице обвітрене, незважаючи на молоді роки, досить понищене.

— Завдання складне, — сказала "Молочарка". — На Знесінні є "всипана хата"¹¹, яку треба ліквідувати. Хату інтенсивно пильнують.

Господар — свій чоловік, та він навіть не підозріває, що в його хаті за стіною, де жили квартиранти, була підпільна квартира. Там є невеличкий бункер. — Вона говорила спокійно, кожне слово зважене. — Любку, в хаті був провідник Чупринка, котрого за будь-яку ціну стараються зловити живим, тому — максимально обережно. Кожен крок повинен бути виваженим.

Вона на хвилинку замовкла, поглянула на мене і продовжила:

— План ліквідації опрацюй сам, поміч буде.

Мене цікавила точна адреса і час початку акції.

— Хоча і пізній вечір, підемо зараз, я покажу цю хату, ввечері не так помітно.

Надворі сніг з дощем, під ногами розквашена глиняна доріжка, яка іде вгору, на Кайзервальд. Декілька разів нам доводилося з'їжджати на попереднє місце і знову починати "штурм". Тільки тоді зрозумів, чому "Молочарка" прийшла до нас в брудних черевиках.

З Кайзервальду на Знесіння ми зійшли швидше. Хоч і звикли вже до темряви, та якби не поодинокі світла в хатах, могли б і заблудити. Через залізничні колії пройшли вдало. Товарних поїздів не було. Нашими маяками служили далекі вогники, що виднілися попереду, і ми продовжували прямувати просто на них, не зважаючи на болото та глибокі калюжі під ногами.

Біля тієї "хати" на вулиці Сулимирського 4* ми пройшли майже не затримуючись. Перед хатою "Молочарка" взяла мене під руку і цим дала зрозуміти, де ми перебуваємо.

Будинок невеличкий, одноповерховий, побіч і перед ним — город, обнесений сіткою, а зі сторони Підзамча, на відстані кілька десят метрів від городу — ще один дім з надбудовою, начебто двоповерховий. Вікно цієї надбудови виходить якраз на хату, у якій конспіративна квартира, що її мені потрібно ліквідувати. Там — у тій надбудові —

знаходиться засідка. Про це я вже знав від "Молочарки".

По дорозі ще раз довідався, що мушу забрати з хати і де воно лежить. Під мостом, при виході на Жовківську вулицю, ми попрощалися. Я уточнив прізвище господаря і сказав:

– До помочі візьму собі дівчину, менш помітно буде.

У наступне надвечір'я разом із Любою Д. рушили на завдання, дощ перестав падати, але вітер свистів, гнав темні снігові хмари.

У будинок, який вчора показала "Молочарка", я зайшов сам, Люба залишилася надворі. Біля хати нікого не було. Світло в сусідів не світилося. Навкруги панувала суцільна темрява.

Двері відчинив господар, чоловік середніх років, зодягнений у домашні штани, сорочку, поверх неї – старий гуцульський светр. На столі лежали окуляри і розгорнена газета, напевно, читав її. Крім господаря, в хаті я побачив невисоку старшу жінку в білій блузочці і великому фартусі, який був значно довший її спідниці. Вона швидко покинула нас, пішла в іншу кімнату. Господар зустрів мене з обачністю. Справив на мене враження приємної людини. Розмова наша швидко набула ділового характеру.

– Буду говорити коротко, бо довго затримуватися небезпечно. У Вас у хаті за стіною жили "підпіляки". Хата "всипана". Навпроти Вас, он там, зверху, – показав я на вікно сусіднього дому, – є засідка, хочуть зловити цих людей. У Вашій хаті вони залишили деякі речі, які я маю забрати. Аби Ви не думали, що це авантюра, скажу, як розташовані речі і де заховані.

Знімаю господар, здається, не знав, що відповісти. Тоді я продовжив:

– Я міг би вночі сам зайти в помешкання і забрати все, ключ від квартири в мене є, але, поінформований про Вашу національну свідомість, чиню інакше.

– Може, дасте хоч посвідку, що саме заберете?

– Ні, посвідки дати не можу, але дам Вам слово честі українського повстанця, – сказав я.

Через город пройшли ми вдвох з господарем, вслухаючись у тишу, на другу сторону хати. Обережно відчинили двері, вони заскрипіли тужливо і впустили нас до кухні. На кріслі ми побачили якусь миску з водою, біля дверей – відро, а в кутку кухні – столик. Через вікно падав слабкий відблиск світла з вікон помешкання господаря. Моя рука в кишені весь час лежала на відбезпеченому пістолі. Двері в кімнату були не замкнені. Легко відчинив таємні дверця у дивані-ліжку, вийняв зі сховку багато рукописів, книжки, коробку з документами і печатками. Та найбільше здивування виявив господар, коли побачив потайний вхід під грубу в кухні. Він був прикритий невеликою лядою, на якій лежала бляха на зразок тих, що їх часто прибивають до підлоги біля попільника. Було темно. Зляканий господар, здається, втратив дар мови.

Нарешті прошепотів:

– А де взялася така яма під грубою?

Він бачив, як я вліз у ту яму і зник у ній, а потім подав йому важкий наплечник з книжками і приймачем.

Зняв з ремня гранату, поклав її в другу кишеню і попрощався з господарем. А перед цим порадив йому забрати всі інші речі з хати.

Надворі мене чекала Люба. Вона, напевно, здогадалася, чому я сюди ходив, але нічого не питала.

Не відчуючи тягаря наплечника, йшов легко. Люба супроводжувала мене. На залізничному переїзді зупинилися – рухався товарний поїзд. Незабаром гальма

завищали, загуркотіли буфери, і він став, перекриваючи нам дорогу. Вирішили не чекати, не хотіли наражатися на небезпеку. Досить вдало, з наплечником у руці, я переліз під вагоном, а за мною – Люба.

Біля будинку, у визначеному місці, залишив сигнал: усе гаразд, завдання виконане.

Незабаром прийшла "Молочарка", втішена, задоволена, навіть хустиною не прикривала лице, як завжди. Вона подякувала за проведену операцію від імені провідника і від себе, забрала деякі рукописи, насунула хустину на лице і вийшла.

ПРОВАЛ

20 грудня 1946 року, увечері, в нашій домівці пролунало декілька довгих дзвінків. Татко відчинив двері. У хату увійшли лейтенант, три міліціонери і сторож.

– Мы к вам, – сказав сторож.

Якраз десять хвилин тому від нас вийшла Льонка Сенік. Вона була зі зброєю. Невже попалася? Думки тіснилися в голові. Мені стало моторошно. Не пред'явивши документів, двоє міліціонерів швидким кроком попрямували в кімнату, а третій залишився біля дверей.

На ліжку лежала мамця і читала газету, Сяйця вивчала остеологію.

Лейтенант, присадкуватий, із самовдоволеною пикою, тупо витріщався на мене.

– Есть подозрение, что ты принимал участие в избиении одной девушки возле вашего дома, она узнает тебя. Одевайся, пойдешь с нами.

Я зрозумів: тут якась провокація. Не бачив жодної бійки біля хати. Але подумав: чому не роблять обшуку?

У помешканні зброї і жодних компрометуючих матеріалів я не мав. Їх тримав у сховку, в нижній частині колодязя димоходу в нашому підвалі. Там я вибрав дві цеглини і на відстані витягнутої руки зберігав документи.

Я не міг збагнути, у чім річ. За мною прийшли міліціонери, а не із МДБ, і так швидко відходять. Різні думки роїлися. Може, в інституті хтось доніс на мене? Недавно я познайомився із студентом-волиняком; здається, забагато з ним говорив. За тих, котрі ходять до нас, я впевнений – це надійні люди. А може, непорозуміння?

У дільничний відділок міліції, що на вулиці Курковій, 23, йшов пішки в супроводі лейтенанта і трьох міліціонерів.

На вартівні ми не спинялися, а перейшли відразу коридором у кабінет слідчого. Світло маленької, слабкої лампочки дало мені змогу прочитати на дверях "Отдел ББ".

Лейтенант зняв плаща, сів за стіл, причесався і знову нахабно втупився мені у вічі. Його поголена, з товстими губами пика блищала. Він поклав руки на стіл і прийняв позу самодержця.

Кабінет невеликий, прокурений. На столі слідчого – лампа з абажуром, а побіч столу – сейф. На стінах висять портрети Сталіна, Дзержинського, і, здається, Леніна. Попід стінами – декілька крісел.

Лейтенант і тут не представився, солодко позіхнув і почав знайомство зі своєю жертвою. Він задавав питання про колег, сім'ю, а потім:

– Кто принимал участие в драке возле твоего дома, почему ты не защитил девушку?

Я відчув, що мої відповіді його цікавили мало. Загадкою залишалася табличка на дверях "Отдел ББ".

Лейтенант курив і знову питав. Уже минуло більше двох годин, а я все не міг здогадатися, що означає моє затримання, яка тут хитрість. Чи зараз когось прикличе

до мене, чи з Карпат щось довідався? Потрібна врівноваженість, а найважливіше – спостережливість. Та пронизливі очі все впивалися в мене.

– Ты не знаєшь случайно, кто продает паспорта? – несподівано запитав слідчий, і ще уважніше почав всмоктуватися своїми очима в мене. Кров ударила в скроні, застугоніло серце.

Зрозумів. Секунда – прийшов до тями. Спокійно, без хвилювання:

– Не встречал таких.

Відразу після цього запитання, начебто його і не було, слідчий перейшов на сторонню тему.

– В какой группе занимаешься?

Я спокійно перевів зір на портрет Дзержинського. Чув раніше, що він своїм поглядом умів обезсилити жертву, гіпнотизував її. Цікаво, чи правда це? А ось цей лейтенант якийсь недорозвинений: чоло низьке, погляд тупий, він на таке не здатний.

Приблизно опівночі лейтенант вийшов на короткий час з кабінету. Повернувшись, сказав:

– Мы познакомились, если узнаешь что-нибудь об интересующей нас драке, приходи и расскажи. Теперь йди домой. О нашей беседе – никому ни слова.

У помешканні ще світилося. Сяйця відчинила двері і радісно скрикнула: "Любоко"!

Розповів своїм рідним про розмову зі слідчим.

– Та основным було, – наголосив я, – "не знаєшь ли ты, кто продает паспорта?". Мені здається, що моє сховище з документами в підвалі потрапило їм до рук.

– У якому місці було? – перепитав татко.

– Унизу, в димоході. У помешканні сторожа, певно, чекають на мене, щоб схопити на гарячому, якщо піду перевірити сховок.

Татко погодився.

Грубо працювали "органи". Наступного дня до нас зайшла сусідка, пані Оля.

– Ви знаєте, пані Іванко, я так налякалася! У підвалі до мене підкрався якийсь чоловік, глянув на мене і пішов.

Нічого не сказала мамця, мій здогад був правильним...

Близько півночі знову довгі дзвінки. До хати зайшло троє мужчин у цивільному і той самий сторож. Я вже спав. Не пам'ятаю, чи снилося мені щось, чи ні, та від дзвінка прокинувся. Не сумнівався: це за мною, і цього разу так легко вже не минеться.

Непрошені гості провели ту саму процедуру, що і їхні попередники вчора. Двоє з них зайшли до кімнати, один залишився стерегти двері. Обшуку теж не робили.

Я одягнувся тепло, взяв старий зимовий плащ. На батьків не дивився, боявся їхнього погляду. Під стіною стояла Сяйця і витирала сльози. Не хотів прощатися, важка хвилина. Сказав тільки: "Добраніч". Не пам'ятаю, що відповіли мені, бо в цю хвилину один із енкаведистів гримнув:

– Быстрее, нам некогда.

Голова стала важкою.

Під самою брамою стояла "емка". Через кілька хвилин я вже був у кабінеті полковника на площі Смольки (нині вул. Листопадового Чину), 3, в обласному МВС. Великі двері відчинилися, черговий доповів:

– Разрешите ввести задержанного?

Простора кімната з трьома вікнами. Попереду – великий стіл, ззаду – фотель, обабіч – ще два столи, далі – м'які крісла, сейф. На стінах портрети вождів, вікна

прикриті гарними рожевими шторами.

Сам полковник – у формі. Високий, плечистий, мордатий, трохи лисий, зі сивиною на скронях, років п'ятдесяти. За столом сидять двоє у цивільному, а при стіні – вже знайомий мені лейтенант.

Посередині кімнати багатьма лампочками світився великий "павук", аж очі разило. Таке яскраве світло, як у церкві на Великдень, це напевно, щоб добре розглянути кожного.

Полковник уважно читає якісь папери в папці. Ці двоє, що побіч нього, не наважуються порушити спокій. Перед полковником — попільниця, з неї сивий димок в'ється змієюю і десь під стелею розсіюється. Підвів свої очі пикатий начальник, зміряв мене поглядом і відразу пішов у наступ.

- Кто у тебя из родственников за границей? Сколько у тебя денег?

- Около десяти рублей, – відповів сумирно.

- Ты что, значит, не знаешь, сколько у тебя денег? Откуда ты их получил, что не знаешь им счета?

Один із присутніх у цивільному (як потім з'ясувалося, майор) звернувся до сусіда зліва:

- Вы знаете, сколько у Вас денег?

- Так точно, 5 рублей 50 копеек.

- Вот видите.

- Почему не был в армии? – продовжував майор. – Может быть, в банду захотел?

Я спокійно відповідав йому. Старався говорити якомога повільніше, обдумуючи кожне слово.

Підключився і другий незнайомец у цивільному, спитав хриплим пропитим голосом:

- Кого знаешь из бандитов?

Зрозумів, викликає на провокацію. – Не вийде!

Полковник не витримав спокійного тону розмови, почав кричати:

- Почему плохо говорит по русски? Как ты смеешь ломать язык великой нации, язык, от которого произошел украинский?!

Я все ще стояв, хоча і сидіти поруч "великих" людей не було бажання. Полковнику надокучили мої монотонні відповіді. Він знову взявся за папери з папки і несподівано відкрив аркушик паперу, списаний знайомим почерком. Це був аркуш з рукопису, що його приніс з хати провідника, під ним лежало ще кілька таких самих.

Полковник рвучко прикрив їх іншими паперами, – схоже, це не провокація, він не хотів цього. Виходить, точно, все з криївки потрапило їм у руки. Там були, окрім документів, печатки, рукописи, яких "Молочарка" не забрала.

Безліч недоцільних питань, все з позиції сили чи залякування, задавали в кабінеті полковника.

Десь над ранок мене відвели до камери. Скрутився в клубок і зразу заснув. Прокинувся від гуркоту залізних дверей – через віконце в дверях мені подали глиняну миску з якоюсь юшкою, шматком хліба і дерев'яною ложкою. Глиняну миску, певно, тут, у Галичині, робили добрі люди. Не відали вони, якої "честі" удостоїться їхній труд. Це була моя перша тюремна юшка, яку потім називатиму "баландою". Цікаво, які курси проходили, якого розряду були кухарі?

У камері холодно. Високо під стелею – мале вікно, надійно заграбоване, без шиб. Рухаюся, щоб хоч трохи зігрітися. Поприсідав, спробував бігти на місці. Відкрилася

"кормушка" і з'явилася фізіономія міліціонера:

– Не велено бегать по камере.

Та щоб тобі жінка все життя говорила: "Не велено", – побажав йому подумки. Але вже зігрівся і почав роздумувати. Отже, усе з криївки в димоході – у них. Звичайно, може будуть шантажувати, тероризувати, треба бути готовим до катування. Адже татко витримав, а я ж – його син...

Одначе чому полковник не допитує про компрометуючі матеріали? А, може, хочуть когось зловити? До хати начебто ніхто з наших не повинен зайти, сигнал, що хата "впала", я виставив... Щось тут таки замислено. Може, когось зловили з Карпат і привезуть мені на очну ставку? Передумав багато варіантів, але жоден з них не був переконливим.

Укотре глянув на загразоване віконце. За німців у Долині в камері було більше віконце, і ґрати там були тонші. Туди можна було підійти і поспробувати рукою. Пам'ятаю, як Дада Голубець, підійшов до подвір'я в'язниці і пообіцяв організувати мені втечу. Чому сьогодні ніхто не підходить? Де ж ти, Дада? Що, забув про мене? Цікаво, скільки дадуть мені? Куди повезуть? Раптом втечу? Адже таке буває. Цікаво, що думають про мене друзі? Чи, може, засумнівалися?

– Руки за спину, вперед!

Цим разом мене повели аж на третій поверх. Між поверхами натягнена сітка. Напевно, не один, не витримавши допитів, скоротив їх. Цікаво, чи велику треба мати сили волі? А, може, навпаки?

Капітан ввічливо сказав мені сісти, витягнув із сейфа ту саму папку, яка вчора була в полковника, і почав її гортати. Аркушів рукопису з криївки сьогодні вже не було. Нічого підозрілого не питав капітан, хоча розмова тривала досить довго. Під кінець допиту капітан, нібито між іншим, зронив:

– Хто до вас приходив додому?

Цілий день ніхто мене не викликав. Пізно ввечері – я знову на допиті.

На диво чемно вів розмову слідчий. Крім несуттєвих запитань несподівано кинув:

– Ти не знаєш, через кого можна сделать паспорт?

Згодом пішли запитання, які не могли мене скопрометувати. Я був переконаний, що органи мають багато серйозних матеріалів проти мене, та не розумів одного: чому слідство не почало з побоїв, залякувань, погроз.

Мій слідчий був хитрий, мав років сорок, ходив у цивільному, говорив зі мною ламаною українською мовою. Протоколів допиту не писав. Під кінець розмови поцікавився моїм ставленням до "бандитів", до тих, хто їм симпатизує, до органів МВС.

Чотири ночі обробляв мене слідчий, намагаючись переконати, що тільки при співпраці з органами зможу стати людиною. Слідчий вивчав мене, я грав з ним. Прямо сказати мою рішучу негативну відповідь на його натяки не хотів. Я мріяв тільки про одне: вирватися на свободу і тікати. А кожної ночі готувався до змін у слідстві, до фізичних тортур.

У своїх "переконливих" розмовах слідчий розповідав, що багатьом органи допомогли вирватися із рук бандитів, врятуватися від загибелі, і нині це високопоставлені люди. Та жодного прізвища не назвав.

30 грудня 1946 року, увечері, близько 18-ї години, мене несподівано викликав слідчий. Цього разу він був не тільки чемним, а й веселим. Великодушно вручив мені перепустку й мовив:

– Ми маємо деякі матеріали на тебе, але сподіваємося, що ти станеш чесною людиною і тому, поки що, не будемо карати тебе за них.

Я ще не вірив своєму щастю, хоча знав, що це гра, і то добре спланована.

Великі двері відчинив черговий.

Холодно. Недавно випав сніг. Кругом на вулиці метушня, всі кудись поспішають.

Я також влився в потік людей, спішу додому.

По дорозі мене "вели" багато людей. їхня груба робота хвилювала мене. Вони передавали естафету один одному. Навіть дві "емки" з тими самими номерами неодноразово проїжджали повз мене. Я йшов через місто, спеціально, без потреби, заходив у крамниці, мої "опікуни" скрізь були поруч мене. Перед домом побачив виставлені знаки, які свідчили, що "хата всипана".

Удома мене не чекали. Зустріч була зворушливою. Дізнався, що за останні два дні ніхто не "впав".

Усім було ясно, що випустили мене не надовго. Хочуть схопити кого-небудь із підпільників або натрапити на їхній слід.

Біля будинку крутилися чекісти, в інституті сліdkували, у сторожа вдома була засідка.

Шостого січня через вуйка Лотовича я дістав наказ тікати зі Львова.

ЧАСТИНА ДРУГА.

ПІДПІЛЛЯ

ОСТАННІЙ СВЯТВЕЧІР У ЛЬВОВІ (6 СІЧНЯ 1947 РОКУ)

Уже було темно надворі, як я з батьками і сестричкою Сяйцею дійшли до будинку вуйка Матея Лотовича на вулиці Островського й обтрусили сніг, витерли ноги.

- Христос Рождається!

- Славіте Його! – відповіли всі присутні.

Старенька бабуся, завжди енергійна, підбігла до мене, поцілувала і мовила тремтячим голосом:

– Який ти нині, мій найстарший онуку!

Хвилина розгубленості... Вона хотіла ще щось сказати, та не змогла. Для того, щоб розрядити трішки напружену ситуацію, мамця почала:

– Бог Предвічний народився...

Усі стали підспівувати. А бабуся, що зазвичай також співала і то непогано, стрималася від коляди.

На ялинці спалахнули ліхтарики, наповнили помешкання свят-вечірнім сяйвом. Це була перша в моєму житті Свята Вечеря, яку ми з батьками святкували не вдома, перший рік, коли ми не вбирали ялинку.

Вуйко Матей був сьогодні ще менш говірким, ніж завжди, і, здається не таким уважним. Він зібрав зі столу газети, поставив підсвічник.

У кутку кімнати сидів замислений тато. Ніхто не міг відгадати його думок. А я, хоч і свідомий був того, що це, можливо, остання спільна Свята Вечеря, але почував себе зовсім спокійно і думки в ще були одні: яким буде завтрашній день?

Приготування до Вечері тривали недовго. Стіл, накритий білою скатертиною, поставили посередині кімнати. Сяйця принесла в макітрі кутю. Вуйко Матей запалив

три свічки. Із тарелів парував святвечірній борщ. Родина стояла біля столу. Бабуся тремтячим голосом почала молитву:

– Отче наш... Богородице Діво...

У цей вечір молитва була не звичайною, вона звучала благально, зворушливо, інакше, ніж завжди. Бабуся, як найстарша, взяла просту і, за традицією, стала складати побажання. Тут вона порушила наш родинний звичай і спершу звернулася до мене, а не по-старшинству. Голос у неї вже не тремтів, вона мужньо промовила:

– З Різдвом Христовим, мій найулюбленіший онуку! Хай новонароджений Ісус береже тебе від лиха і поверне живим додому!

Далі бабуся звернулася до всіх домашніх зі святочними побажаннями. Ми цілували її і дякували.

Здається, найбільш зворушлива хвилина минула. Але виявилось, що це не так. Сідаючи за стіл, я зайняв скромне місце поруч із Сяйцею, як і належало нам, дітям, за усталеним у нашій родині звичаєм. Але до мене зразу підійшли вуйко з бабусею і посадили на чільному місці, яке повинна була б зайняти найстарша і найшанованіша нами бабуся. Мене це дуже зворушило.

Сяйця опинилася на другому кінці стола і весь час дивилася мені у вічі, ніби хотіла щось побажати. Та й тут я її розумів і, як завжди, щиро дякував їй у душі.

Запанувало мовчання, чути було тільки, як потріскувало полум'я свічок. Підвівся татко, хвилю помовчав, начебто збираючись з думками, і заговорив рішуче, впевнено і пристрасно. Людина лагідної вдачі, завжди стриманий, він вмить так змінився!..

Зараз переді мною був не просто батько, який оберігає свого сина, а мужній старшина Галицької армії, котрий, забувши про сентименти, дбає найперше про долю України...

З хати я вийшов один. Надворі пізній вечір. Біля хати мене освітила лампа і на короткий час залишила мою тінь на брамі. Навкруги нікого не було. Я перехрестився і швидко пішов вулицею Пісковою. До трамвая йти не хотів, щоб не зустріти когось зі знайомих.

На вулиці порожньо. Всі розійшлися по домівках. Крізь вікна, закуті морозом, жевріють тьмяні світлячки ялинок. Та деякі вікна темні – цікаво, чи господарів просто немає вдома, чи, може, їм судилась така доля, як і мені?

А ось зграйка хлопчаків-колядників з вертепом. Мить – і щезли, мабуть, перебігли в інший під'їзд. Як мало їх сьогодні, бояться навіть колядувати.

На вулиці Курковій крізь вікно, де світилася ялинка, я все-таки почув хвилюючу колядку:

– Сумний Святий Вечір в сорок сьомім році...

Затримався на хвилинку, щоб послухати колядку, та її чомусь обірвали. Невже мене побачили і злякалися?.. Біля залізничної каси нікого не було.

– На Стрий прошу один квиток.

У вагоні холодно і слабенька лампочка ледве жевріє. Це добре, – навіть знайомий мене не впізнає. Трохи заважають окуляри – ніколи не носив їх. Ще більше насунув на чоло шапку і сів біля вікна.

Поїзд поволі рухався. Колеса монотонно стукотіли, але дрімати не хотілося.

На другій лавці в перегородці вагона сиділи дві молоденькі жінки і розмовляли між собою ламаною українською мовою. Від них сильно тягнуло горілчаным перегаром. Нічого святого, навіть у цей Вечір?

Я зігрівся, заліз ще глибше у свій кожух і не зчувся, як заснув. Сниться мені, що їду

саньми по білому-білому полю, фірманом дівчина у вишитому кошуку з автоматом. Кінь шалено біжить, але мені не страшно. Дівчина глянула на мене й усміхнулася. Раптом переді мною з'явилася вогняна стіна...

- Твій білет? - почув я над собою голос провідника, який освітив мене карбідною лампою.

Мої сусідки також показали квитки, "поблагословивши" провідника матом за те, що розбудив їх, а потім, спершись одна на одну, знову заснули.

Як шкода, що до кінця не побачив різдвяного сну. А дівчина з автоматом гарна була!

ПІДПІЛЬНА ХАТА У СТРИЮ

У Стрию до світанку довелося чекати на морозі. Вранці добрався до потрібної хати. Господарі зустріли мене тепло, привітали з Різдом Христовим. Вони нещодавно повернулися із сином Дозем з Різдвяної Утрени – веселі, говіркі. Відразу кудись зникла ніяковість від зустрічі з невідомими людьми, натомість з'явилася якась родинна близькість, теплота. Чому так? Випадковість? Чи все-таки закономірність, тут, у терені, де триває жорстока боротьба з ворогом мого народу?

– Прошу до столу, – щиро запросив господар дому Сташко.

Я зняв свої окуляри, які за ніч добряче в'їлися в перенісся, і відчув затишок сімейного вогнища.

У хаті під вікном стояла красуня ялинка, в кутку – дідух. Стіл застелений білою святковою скатертиною, під ним – сіно. Панував святочний настрій. Дозь вже накривав стіл. Коляда "Бог Предвічний", тоді довша дружня розмова. Господар Сташко почав:

– Сусіди біля нас свої люди: справа живе Держко, далі – Рудницький, а от в третій хаті – якийсь невідомий господар, він усім цікавиться, треба бути з ним обережним.

Чорноока господиня Рузя не витримала довгих виступів Сташка:

– Прошу, попробуйте мого індика, а може, рибу.

Справді, стіл був повний різних наїдків.

– Хлопці, слухайте уважно, – звертаючись до Дозя і молодшого сина Влодка, промовив батько. – До нас приїхав наш "вуйко Роман". Він із Польщі, буде у нас жити. У нього загинули батьки, він утік від своєї тітки і приїхав до нас.

Після сніданку господар відпровадив мене до "Молочарки", яка в той час перебувала в Стрию, на вулиці Колійовій, в Ізидора Коцура. Несподіванка була надзвичайна. Довідавшись, що я в хаті, вона зойкнула, зіскочила з ліжка, бо лежала хворою, і так, у сорочці, кинулась мені на шию і поцілувала. Сльози радості світилися на очах цієї мужньої жінки.

– Я вже здорова! Яке щастя! Нині таке радісне Різдво!

Не йшла одягатися, тільки з-під подушки витягла пістоль.

– Тобі він більше знадобиться, – віддала його мені.

Це було високе довір'я. У цю хвилину я відчув себе справжнім підпільником, зрозумів, що і далі в рядах борців, адже, незважаючи на мій нещодавній арешт, "Молочарка" мені вірить!

Час у Стрию минав швидко, я багато працював, перекладав з російської мови, вивчав політекономію.

Під Новий Рік, на Маланку, приїхала до нас "Мартуня". Втіха, радість. Вона довідалася, що я на волі, і завітала. Сташко представив її Дозеві, як мою двоюрідну

сестру з Польщі.

Хлопці нас скоро залишили, пішли до друзів, а Сташко – до брата. Зайшла Рузя з оберемком березових дров і стала підкладати їх в грубу. Затріщали холодні дрова, посипалися іскри.

"Мартуня" дала мені акуратно складені документи і з усмішкою сказала:

– Віднині іменую тебе Романом і прізвище дарую тобі Полівчаків. З'явився ти із Польщі, переселенець. Усе інше сам придумаєш.

Відразу в мене виникла легенда про те, хто мої батьки, де вони, що з моєю сім'єю.

"Мартуня" сіла біля печі. У її великих, синіх очах вигравали веселі відблиски ялинкових ліхтариків. Вона, не соромлячись, впивалася мені в очі. Мене опанувала свіжа радість.

– Скажи, Ромку, а що будеш робити, як закінчиться підпілля, партизанка? – запитала раптом "Мартуня".

Я відчув, що дівчина мені симпатизує...

Аби часом наша розмова не перетворилася на залицяння, досить небезпечно в нашому становищі, вона перейшла на іншу тему:

– Дивись, Ромку, не весь народ український піднявся на боротьбу з ворогом. Є ще чимало українців, які сьогодні пасивно спостерігають, а колись прийде час, назовуть і себе героями, борцями. Та ще страшніше те, що є зрадники, які купилися за червінець чи обіцянку на краще життя. Є і такі...

Мовлячи це, "Мартуня" перемінилася – стала рішучою, серйозною.

– Над зрадниками, запродавцями мусить бути строгий суд, – вела далі дівчина. – Недавно я сама мало не впала жертвою провокації зв'язкового під Бережанами. Він привів "ястребків" під стодолу, де ми мали зустрітись. Врятував мене в останню мить собака, який зірвався з ланцюга і накинувся на "ястребків". Я перечекала в сусідній хаті. Потім, на допиті в СБ, з'ясувалося, що цей зв'язковий під час арешту, рятуючи свою шкуру, згодився на співпрацю з органами МДБ і почав доносити. На щастя, зрадника швидко викрили...

За розмовою не зауважили, як до хати повернулися хлопці. ...Недовго спали ми тієї ночі. Заграва в хаті... Яскраве світло на всю кімнату. Я зірвався з ліжка з пістолем у руці. Хвилина сильного напруження. Біля другого ліжка, теж з пістолем – "Мартуня". Що ж робити? Вибивати вікно в другій кімнаті й тікати? Та хата, напевно, оточена... Відразу в зуби... А може – на горище і відстрілюватися?.. А де господар? Адже він спав у сусідній кімнаті... І раптом: "Бог Предвічний", – залунало. Рука з пістолем опустилася. Забезпечив зброю, підійшов до "Мартуні" і ми вперше в житті поцілувалися.

Ще довго віншувальники колядували, складали новорічні побажання. Такого – щоб під Новий рік серед ночі ходили з вертепом – я ще не бачив.

Час до Йордану пройшов досить швидко. Зима 1947 року не була важкою.

Перший Щедрий Вечір не в сім'ї. Трохи тужно...

Увечері всі, хто був у хаті, обійшли зі Сташком кругом обійстя. Господар свяченою йорданською водою покропив хату, стодолу, дав маржині поїсти свіжоспеченої "баби" і, зі співом "Христос хрестився в Йордані", ми повернулися до господи.

Свята Вечеря вже чекала на столі. Сташко почав молитву, а потім, звертаючись до мене, подав свячену воду. Я перехрестився, випив ковток і передав далі.

Кидаючи кутю під стелю, господар побажав, за старим прадідівським звичаєм, щасливого, багатого врожаю. Хоча сам він землі не обробляв, бо мешкав не в селі, але

народні звичаї оберігав свято.

Я також склав побажання господарям, подякував за тепле родинне прийняття. Усім побажав діждатися разом зі всією Україною вільних свят Водохреща. У таке велике свято за столом згадують тих, хто загинув, і тих, хто карається в більшовицькій катівні чи таборі, і тих, кого не стало в сім'ї.

Відчинилися двері, троє дітей високими дзвінкими голосами зашедрували:

– Щедрик, щедрик...

З яким почуттям виспівували ці діти! І бажали, бажали тільки волі рідній землі!

Рано-вранці ми пішли до церкви, а там сила-силенна людей, не протовпитися. Хору не чути – весь народ співає, а з якою святістю, з якою побожністю ллється урочистий радісний спів! Не пам'ятаю такої Служби Божої. Як легко на душі, яка розкутість!

А в мене перед очима церква Петра і Павла у Львові. Сестричка Сяйця, батьки – всі святково зодягнені, колядують. Може, і сьогодні, в цю хвилину вони на старому місці, без мене моляться?

Поруч стоять двоє молодих хлопців у півкожушках, обличчя зосереджені. Щось пошепки один до одного сказали і простягнули руки, щоб подати гроші на церковну тацю. Дотягнутися до неї було нелегко. Ось один із них потягнувся сильніше, і я побачив кінець цівки пістоля в рукаві. Це ж підпільники, повстанці! Але як необачно!..

Після сніданку завітала до хати старенька сусідка. Я сидів у другій кімнатці й крізь прочинені двері добре чув і навіть бачив цю жінку.

– Знаєш, Рузю, вчора я говорила з жінкою з Болехова, вона їздила до Львова шукати свого сина Олега по тюрмах. Накінець довідалася, що його вже судили і він дістав 25 років і 5 "по рогах".

Вона переживала, бідна, тільки за ці "роги", які йому доведеться носити...

Рузя тим часом подала гості узвару, коржиків.

– Місяць тому, – продовжувала сусідка, – приїжджала до Гафійки її сестра і розповідала, як у їхньому селі на очах матері горіли двоє синів. Після "всипи" бункеру в stodолі чекісти змусили матір піти туди, щоб її сини здалися. Повернулася стражденна мати ні з чим... Згоріла stodola, в попелі знайшли обвуглені тіла двох синів...

– В ім'я України загинули герої, – сказала Рузя і хотіла перейти на іншу тему.

Але сусідка поправила хустину, яка все сповзала на очі, і наполегливо вела почату розмову.

– Богдана, сина Катрусі Чорної, що живе біля вокзалу, коли зловили, то три дні й три ночі били. Він увесь чорний став... Тоді закликали маму, щоб глянула на сина й порадила йому видати друзів. Катруся зомліла, так нічого і не сказала Богданові. А в коваля Грицька, який мав трьох синів, старший зголосився на "звернення". Ой, возили його, як свого. Він показав аж три хати, куди заходив.

Звісно, всіх арештували, ще два бункери видав, але там вже нікого не було.

Ще хотіла говорити сусідка, але онучка Оріся прибігла і закликала до хати.

Боже, який бідний цей мій народ! Яка жорстока йде боротьба за свободу!..

Одразу після Йорданських Свят мали відбутися вибори до Верховної Ради. Передвиборна кампанія була надто вже нав'язливо-галасливою: всюди закликали голосувати за "єдину в світі", "найкращу", "найрозумнішу"... У вітринах портрети "вождя всього людства". Місто прибране, все в червоному.

За чотири дні до виборів я поїхав в Одесу, щоб дістати сухих елементів до

приймачів і порозклеювати передвиборні листівки.

До Одеси в "товаротелятнику" (тоді це був найдоступніший вид транспорту) приїхав уночі. Вдало порозклеював летючки по вагонах, а потім у місті. Шкода лише, що мав мало.

Залишки клею викинув і вранці пішов на квартиру до знайомої єврейки.

Свою місію в Одесі виконав повністю. Перед виконанням наступних відповідальних завдань, я взявся до ще однієї невеликої справи.

За допомогою дзеркального апарата я приховано знімав голодуючих із Молдавії та Східної України. У Стрий прибув поїзд, на дахах якого їхали ці нещасні люди. Вони добувалися в Галичину за картоплею і хлібом. Не всі долали цей складний шлях, не всі поверталися додому. На базарі в Стрию їх було багато, навіть матері з немовлятами. Помічником у цій роботі був Дозьо. Апарат я тримав у портфелі, в якому було два надрізи навпроти об'єктивів. По черзі непомітно Дозьо відхиляв один надріз у портфелі, я вибирав об'єкт, а другий надріз відкривав для знімання. Не одну плівку я вже зняв. Та несподівано нас зауважив один немолодий молдаванин без руки. У момент, коли Дозьо відхилив надріз, щоб зняти його, він побачив об'єктив апарата і наробив шуму. Довелося тікати з ринку. Дозьо захопив портфель і щез між людьми, а я за ним. Не знаю, чим би закінчився інцидент, бо з'явився міліціонер, але старша жінка, мабуть зрозумівши обставини, накинулася на молдаванина:

– Ти чого нападаєш на людей, хто тебе сюди кликав?! Дивіться люди: він п'яний!

Не знав би подробиць цієї події, але все бачила Рузя, яка у той час була на базарі, і потім мені переказала.

...Я хотів воювати, а тут мене чекало дещо інше. Утверджувалася нова форма підпілля. Умови існування ставали чимраз важчими. Облави, "смерчі", "сталінські мітли"¹⁷, провокації, арешти, вивози – всі ці більшовицькі способи знищення підпілля змушували нас міняти методи протистояння. Окремі групи людей із підпілля за допомогою фіктивних документів прописувалися, влаштовувалися на роботу, утворювали конспіративні сім'ї, підпільні квартири – і так, підтримуючи зв'язок з УПА, продовжували боротьбу. Така форма конспірації очікувала й мене.

У Дашаві, що біля Стрия, в Івана Дяковича я почав створювати підпільну хату. Іван разом із дружиною Марійкою і чотирма донечками мешкали у великій господі, що стояла при в'їзді в Дашаву. Я отримав кімнату з окремим входом, справа від великої кімнати господарів. Працював Іван майстром на свердловині газу в Угерську. Так у новоствореній підпільній хаті дружина Івана стала моєю "двоюрідною сестрою", а доньки – моїми "племінницями".

Мої стосунки з членами сім'ї були гарні. Дівчата швидко звикли до свого "вуйка", усім цікавилися, часто заглядали до мене, хоча мати їх стримувала, щоб не були влізливими.

Часто у Дашаву приїжджала "Мартуня", привозила мені все нову роботу, забирала готові переклади.

– Ромку, вчора я бачила мамцю у Давидовичів у Львові (Давидовичі – це родина матиного брата), вона передала тобі годинник і медальйон Матері Божої, аби хоронила тебе від зла. Казала, що кілька разів приходили енкаведисти, грозили розправою, якщо не скаже, де ти. Щось зо два тижні крутилися біля хати, навіть ночували в помешканні сторожа.

Час летів швидко. Весна входила у свої права. Ставало все тепліше. Вже кілька днів не було "Мартуні".

– Добрий день, Ромку!

У дверях стояла "Молочарка". Я поцілував її в руку в знак великої пошани і любові. Пригадалося, як сильно в юнацькі роки впливала вона на мене й Дадю. Вже тоді з охотою і задоволенням ми виконували її невеликі доручення, пишалися нею, її слова були для нас законом.

Про дім свій у Львові нічого не питавав, щоб не подумала провідниця, що тужу, однак приємно було почути від неї:

– Мамця мужньо тримається, не лякається погроз, а татко став мовчазним.

ПЕРЕВІРКА В СБ

"Молочарка" приїхала не тільки з новинами. Невдовзі перейшла до суті справи:

- "Романе", ти не переживай, але тобі доведеться пройти перевірку.

Хоч я знав, що після арешту чи затримання органами МДБ для подальшої праці потрібно було пройти сувору перевірку в СБ, мене наче вдарило струмом. Я був свідомий, що це мусить бути, але хотів сам своїми справами довести, що я залишився тим самим, незважаючи на арешт.

– Не переживай, дуже тебе прошу. Тобі повірять, адже я повірила, – заспокоювала мене "Молочарка".

Я здогадувався, що мене готують до якоїсь відповідальної роботи... А як не повірять? Адже органи МДБ здатні із чесних людей зробити запродавців. Потішала мене "Молочарка", хоча й сама хвилювалася не менше.

Три важкі дні перед перевіркою минули. Нерви напружені, як лук, натягнутий тятивою. Та все треба вміти подолати. Чи зумію я довести, що не став підлим запродавцем, що пишаюсь обраним шляхом боротьби і готовий кожної хвилини покласти життя на вівтар України.

...Під деревом на станції Рогатин мене чекала молода дівчина в білій хустині. Під правою рукою мішок, у лівій – кошик, з якого виглядає цибуля. Це вона.

- До Черча куди дорога? – запитав її.

- Вас провести через місто? – всміхнулось до мене симпатичне дівча.

Таким був наш пароль.

Я сховав свою газету, і ми обоє пішли дорогою.

У село зайшли, коли вечоріло, а вранці з цією ж милою дівчиною Настею були вже в лісі.

Гарний весняний ранок. Сонце викотилося з-за обрію. Перед нами – струмочок. Я нагнувся, щоб напиться води. Настя присіла біля мене і почала розмову:

- Ой, як би я хотіла вчитися на медсестру, а тепер не можна.

- Хто тобі, Настю, таке сказав? – запитав я. – Вчитися завжди можна і потрібно.

- Кажуть, як поїдеш до міста, то "сексотом" зроблять.

- Не вір, Настю, людина яка любить свою батьківщину, ніколи ворогом не стане.

Потім додав:

– Поділися своїми намірами, порадься і їдь, нам потрібні свої спеціалісти.

– Правда? – і радісно засяяли очі. Незабаром ми вийшли на невелику галявину, там побачили двох хлопців, одягнених у військову форму. Вони були озброєні автоматами Калашникова, біля пояса – гранати, пістолі, на голові – пілотки. Один із них, нижчого росту, русавий, підійшов до мене, віддав честь і сказав:

– Слава Україні!

Я відчув, як у мене влилася невідома сила, десь поділася скутість, напруженість, –

я серед своїх! Мені повірять, мусять повірити! А чому не відібрали в мене зброю на час перевірки? Навіть не запитали, чи вона в мене є.

Бесіда тривала кілька годин. Мене питали про все: про допити на слідстві, про способи підходу до в'язня, про методи залякування, знущання, обіцянки, "вербовку". Я ніколи ще так багато не розповідав, не ділився враженням від пережитого.

Як дивно – розмова дружня, приязна. А де ж недовір'я? За що таке ставлення?

На закінчення розмови "Демид", як він мені представився, підвівся:

- Друже "Романе", бажаю Вам завжди бути гідним імені українського повстанця. Бережіть його честь!

Сьогодні я невиразно пам'ятаю всі деталі розмови, але та хвилина радості прощання, коли щезли всі сумніви про довір'я до мене, не забулася – я пам'ятаю кожне слово, кожен рух Деміда на прізвисько "Прокурор"... Якось шалена втіха. Я не знав, що робити, підбіг до милої Насті, яка стільки часу чекала мене, вхопив її і на радощах поцілував. Вона нічого не зрозуміла, не знала, що й казати.

Навкруги стало так чудово, так тепло. Життя забриніло радістю. Той потік, з якого вранці ми пили воду, враз переповнився пахощами, а вода в ньому так і іскрилася кришталем!..

У хаті першою привітала мене "Молочарка". Вже на другий день після мого повернення вона була в Дашаві.

- Я казала, що все буде гаразд, – і поцілувала мене.

...Для того, щоб утворити добре законспіровану підпільну хату, я влаштувався на роботу забірником в Угерську, на свердловину газу, де майстром був Іван Дякович.

Уже давно ми знали, що в Угерську протягом кількох років горів газ, але побачив я цю жахливу картину вперше.

Всього за декілька метрів від нашої 102-ї свердловини, на якій я почав працювати, був глибокий кратер діаметром 150-200 метрів, заповнений глиняним розчином. Із цього кратера багатьма язиками виривався велетенський факел вогню висотою близько 100 метрів.

Виконуючи план "у честь річниці Жовтня", газодобувники не поклали обсадних труб у свердловину, і під великим тиском газ умить зруйнував її, перетворився у вогняний стовп. Кілька років спеціалісти не могли погасити пожежі. Дякович взявся за роботу.

Праця пробозабірника була неважкою. Щодня їздив на роботу, а звідти вертався в Дашаву або в Стрий до Чабана.

"ЧЕРВОНА МІТЛА" В ОЛЕКСИЧАХ

...Наближалися свята Великодня. За тиждень до свят, у п'ятницю, ми удвох з Іваном пішли в сусіднє село Олексичі до сповіді.

По дорозі в Олексичі ми нікого не зустрічали. Та тільки минули перші хати, як побачили, що там облава. Моторошно стало: звідси вже не вийти – "червона мітла" в дії. Застава біля хати, там замаскована машина. По селу ходять червонопогонники і шукають бункери. Піками пробивають городи, подвір'я, стодоли, клуні, хати, навіть печі, кожен метр землі. Забирають людей, зганяють їх на подвір'я сільради.

Ми йшли до церкви. Минаючи по дорозі групи погонників, а особливо офіцерів, рухалися сміливо, прямо на них. Не знаю, чи ця впевненість на наших лицах, чи байдужість, яку ми старалися виявити, зіграла свою роль, але нас ніхто не затримав і не обшукав. Увесь час я голосно говорив до Івана і щось пояснював йому.

Церква відчинена. Тільки ми двоє в ній. Священик зорієнтувався, у чім річ, бо ми не виходили з церкви. Він висповідав нас і став відправляти Службу Божу, молебень і ще цілу низку якихось відправ. Так від ранку аж до обіду. Ще ніколи не бачив і не чув, щоб для двох людей у церкві так довго правилось. Щиро молився я, а образи святих на стінах дивилися на мене й разом зі мною творили мольбу Всевишньому: врятуватися, вирватися з пекла!

Бог почув наші молитви. Десь пополудні підійшов до нас дяк:

– Облава закінчилася, оперативники вже поїхали.

Сльози радості виступили на наших очах.

– Щиро дякуйте панотцю, він нас врятував, – сказали ми в один голос.

Перехрестились, вийшли з церкви. Надворі падав дощ і, здається, плакало все село. Люди виходили з хат перелякані й мовчазні.

Повз нас повільно пройшов дідусь, спираючись на костура, в убогій свиті, сивий, лице зоране рясними зморшками, в очах – гнів. Хоча спирався на свою палицю, та все одно голову тримав високо. Він дивився вперед, його не зломил. Поруч нього – молода жінка.

Вона була заплакана й витирала очі. Так мовчки йшли обоє серединою дороги.

Дощ падав все сильніше, та ми його не чули. Через забризкані скельця окулярів я бачив, як на нас дивилися селяни: з якимось недовір'ям, погордою. Вони, напевно, погано думали про нас, адже після такої страшної облави двоє чужих вільно йдуть по селу... Ми боляче зносили ці погляди і розуміли їх. Ой, як розуміли!

Підпільна хата в Дяковича вже облаштована, але досить ненадійна. Четверо малих дівчат виявилися досить влізливими, та й сама господиня, чоловік якої цілими днями не бував удома, почала раптом залицятися до мене.

У нашому житті, у нашій боротьбі все, що так чи інакше стосувалося конспірації, було надзвичайно важливим. Необачний, непродуманий вчинок, навіть найменший, міг коштувати дорого. Кожен крок мусив бути зваженим. Убезпечення входило в буття, в нашу кров...

Я доповів про свої спостереження, зі мною погодилися. На Обливаний понеділок до мене приїхала "Мартуня". Швидко минав у розмові час. Несподівано зі сусідньої кімнати гримнув чоловічий голос:

– Скільки вас здесь живет? А где хозяин?

Реакція моментальна. Під розгорнутою газетою, яка "читається" тримаю відбезпечений пістоль, а "Мартуня" під коцом на ліжку "спить" зі зброєю.

Холоднокровність тільки, витримка! Невже буде бій? А скільки їх тут? Прислухаємося до кожного звуку. У бою важлива ініціатива. Розуміємо один одного без слів... Секунди минають... Чути кроки надворі. Затихло... Невже оточили хату? У мене всього одна граната... Що за диво? Я бачу, як троє військових виходять з хати і прямують до "ємки", що на дорозі. Машина рушає на Стрий. Біля хати нікого... Минає декілька хвилин, і ми з "Мартунею" залишаємо хату і теж вирушаємо до Стрия. Що це все означає? Може, готується якась провокація – дорога на Стрий пряма і тільки одна.

Зненацька – гул мотору за нами. Та сама "ємка", яка тільки-но відїхала від хати! "Мартуня" кидається мені на шию і ми пристрасно цілуємося, щоб не було видно наших облич. Так, похитуючись, мов п'яні, ми цілувалися, поки машина нас обминула. Захоплені нашим "любовним екстазом", червонопогонники посигналили нам, бажаючи успіху, і поїхали.

До лісу залишилося менше кілометра. Добралися швидко. Відійшли від дороги

вглиб, і тоді щойно я згадав, як гарно, тепло цілувала "Мартуня", ні з ким я так не цілувався. А, може, це неспроста?

Довго ми згадували нашу пригоду, хоча й досі ніяк не збагну одного: яким чином з'явилася "емка" із тими самими червонопогонниками позаду нас, якщо вона поїхала на Стрий, а жодної об'їздної дороги не існувало. Була це випадковість, чи якась гра – не знаю.

Я далі працював в Угерську на свердловині газу. Якось, уже не пам'ятаю чому, три дні підряд не приїздив на обід до Чабанів, а на четвертий, коли зайшов, бідна Рузя як заголосить:

– Тікайте! Вже три дні вас чекають енкаведисти, Сташка і Дозя забрали. Вони лиш недавно пішли.

Уся хата перекинута, піч розвалена. Рузя витягла з попільника пістоль, гранату, документи, віддала їх мені.

– Всюди перекинули, а в попільник не заглянули. Тікайте! Підпільно-конспіративну квартиру в Дашаві, яка була не дуже надійною, – заморожено.

Деся біля двох тижнів після свят приїхала до мене "Молочарка".

– Романе, віднині тебе чекає інша робота, вона дуже відповідальна, я казала, що тобі повірять.

Не питаючи, яка конкретно, пішов разом з "Молочаркою" у Стрий на станцію. Швидко сіли у вагон. Я посунув обережно під поясом пістоль, перевірів у кишені ампулу із ціаністим калієм, примостився на краю лавки, а "Молочарка" дещо позаду. Зі Стрия виїхало багато людей. Старалися не зустрічатися із знайомими.

Перша станція за Ходоровом – Помонята. Пропустивши поперед себе всіх пасажирів, які тут виходили, ми помалу почимчикували їм услід.

- Скоро будемо в хаті, це вже Княгиничі, – сказала "Молочарка". Неподалік, на високому пагорбі, правобіч дороги стояла велика біла хата.

- У цій хаті – квартира "Короленко", – тихо мовила "Молочарка". – Це її конспіративна назва.

На протилежному боці дороги були ще дві невеличкі хати, а далі, зліва – велике озеро, очерет, верби.

Яка мальовнича місцевість, – подумав я.

Перший під хатою нас привітав пес Моряк. На мене загавкав, а от до "Молочарки" замахав хвостом. Мабуть, вона тут частий гість.

Стук у двері: "2-1-2".

– Хто? – почувся знайомий голос Олі, з якою мене колись познайомила "Мартуня" на Личаківському кладовищі.

Поздороватися вийшла також уже знайома мені жінка, яку водив кілька місяців тому до вуйка-лікаря. Це була головна провідниця УЧХ¹⁸ – Катерина Зарицька, під псевдонімом "Монета", головна зв'язкова Р. Шухевича, її хатнім псевдонімом було "Маня".

Оля голосно втішилася, що я нарешті повернувся. Зрозумів, що цей "спецефект" адресувався допитливим сусідам. Дзвінка, маленька донечка Олі, не хотіла привітатися зі мною, хоча мама весь час говорила:

– Дзвінко, то твій татко.

Почув слово "татко" і дивно мені стало. Хоча і гарна маленька, але я ще не був батьком. Не знаю, чи справлюся з таким обов'язком. Це було для мене несподіванкою. Та я швидко схаменувся, посерйознішав, як і личило батькові.

Мене познайомили з новоствореною "сім'єю". "Марійкою" звалася Оля. Я став тепер її "чоловіком". Усі ми переселенці з Польщі. "Маня" була "двоюрідною сестрою" "Марійки". До складу сім'ї входила ще "Марійчина" мати. Деталі всіх "родинних зв'язків" ми швидко обговорили. Мої переселенські документи на прізвище Полівчак, знані в Стрию і Дашаві, Оля переправила на Богдана Томівчаківа.

"Молочарка" була тут бажаним гостем. Вона взяла на руки Дзвінку і почала ділитися новинами з "Манею". Передала їй купку грипсів, газет і невеличкий пакет.

Звістка, що до "Марійки" приїхав батько Дзвінки, швидко долетіла до сусідів. Уже по обіді до нас завітала пані Кузик, дружина адвоката, який мешкав у другій частині дому.

– Пані Маню, чи у вас є трохи перцю? – запитала вона.

Довелося мені познайомитися із сусідкою, бо привела її жіноча цікавість, а не перець, якого ми не мали. Вона була красиво зодягнена, намагалася гарно говорити, вразити своєю вродою, а ще більше – інтелігентними манерами.

Будинок цей колись був поштою, де жив і працював поштар. Перша кімната, де раніше розташовувалась сама пошта, мала залізні двері, які надійно закривалися скобою. Ця кімната служила для приготування їжі і для нагляду за територією навколо дому. Ми називали її "поштівкою".

У другій кімнаті стояли ліжко, шафа, стіл, три крісла, швейна машинка і старий візочок Дзвінки. Вся обстановка хати дуже скромна – тільки найнеобхідніше. Перед вікнами росла кукурудза, яка мала з часом, як підросте, закривати всіх, хто заходитиме через вікно вночі до хати.

У третій кімнаті – ліжко, лежанка при стіні, столик із двома кріслами і ширма біля плити.

Сільська груба досить велика. Біля неї зацементована яма для зберігання картоплі. Вона зверху закривалася лядою. Із цієї ями був вихід у невеличкий бункер, який теж мав ляду. Над лядою в ямі стояв мішок картоплі, яку в разі небезпеки, якщо в бункері хто-небудь переховувався, висипали на ляду. У бункері лежали компрометуючі матеріали, рукописи, література, зброя.

Наша конспіративна хата призначалася для головного провідника У ПА, Голови Генерального секретаріату УГВР²⁰ Чупринки. Він часто приходив сюди з бойовиками особистої охорони і тут працював. Про цю хату знали ще дві особи: "Молочарка" і "Мартуня", – зв'язкові головного провідника.

ЗАПИСКА.

Хату організувала Оля з початку жовтня 1946 року. Вона винайняла її у голови сільради, який тут мешкав. Згодом, для опіки за маленькою донечкою "Марійки" Дзвінкою, яка народилася 11 липня 1946 року, запросили маму "Марійки".

Скріпити надійну конспірацію повинен був я, тим більше, що "Марійка" була знову вагітна, а вдома не було чоловіка, тож виникало підозріння.

Про "Маню" (Катерину Зарицьку) я знав, що вона була давнім членом ОУН, головною провідницею жіночої сітки. Мене полонила її скромність. Вона була вбрана в рожеву блузку з фіолетовими квітами, у темно-синю спідницю. Волосся гладко зачесане. З першої хвилини справляла враження привітної, лагідної і водночас строгої жінки. Здавалося, що кожна секунда в неї на обліку.

За короткий час нашого знайомства вона встигла повідомити все необхідне – про забезпеченість хати, наше завдання, чим ми маємо займатися у вільний час. Розповіла

також деякі організаційні справи і пішла писати статтю.

Я не помилився. Ці мої перші враження залишилися незмінними назавжди.

Після обіду "Марійка" підійшла до мене, сіла на ліжку і доповідала про сусідів, які жили довкола нас. Дзвінка, яка потроху вже звикала до свого "татка", тим часом підлізла на ліжку до мене і пішла на руки.

Сусід наш – навпроти по коридору – це голова сільради, його називають "Цьопцьом", а прізвище має Герасимович Василь, порядний чоловік. Живе він з дружиною Юлею і чотирма дітьми: Петром, Оленкою, Михайлом і Катрусею. З другого боку дому (вхід із двору) мешкає жінка на ім'я Гелена із чоловіком-адвокатом Кузиком і сином Юрком... Про нашу підпільну хату ніхто в терені із членів підпілля не знає, тут дотримана строга конспірація.

...Вечеря того дня була спільною. Ще не почали ми їсти кашу з молоком, як встала "Маня" і щиро побажала мені добра в новій родині. Крім цього, вона попередила:

– Якби несподівано виникла якась небезпека, перший, хто це зауважить, повинен голосно сказати: "Голова сільради тут не живе!" – це наш пароль.

Аби уникнути зайвих розпитувань, за що живемо, "Маня" і мама шили, заробляли як кравчині. Чи заробляли вони щось, важко сказати, але що завжди машинка була відкрита і лежала якась тканина для шиття – це пам'ятаю достеменно. Взагалі-то, шили вони поганенько.

Якось, пригадую, "Маня" пошила собі блузку із темно-синього матеріалу. Довго приміряла, стоячи перед усіма, щоб оцінили її роботу.

– Не тягне ззаду, лежить добре?

Усі домашні знали невеликі жіночі слабінки "Мані", тому схвально похитували головами. Мама шила трішки краще. Та запам'ятався мені один плащик, який замовила сусідка для донечки Орісі. Довго шила мама. Нарешті плащик був готовий. Мав вигляд, як зі старшого брата жакет. На щастя, сусідка одягла Орісю і нічого не сказала, а за роботу принесла курку і яєць, правда, до пошиття більше нічого не давала.

Праця в хаті була розподілена. У завдання "Марійки" входило постачання продуктами. Вона купувала на селі картоплю, яйця, городину, а в різника Марця – печінку і кості, бо були дешеві. Крім того, вона виступала як комерсант, щось міняла, ходила поміж людьми, контактувала з ними, вивчала ситуацію і ставлення людей до нас, хоча найважливішою була її робота зв'язкової.

"Марійка" запам'яталася мені розумною, щирою, веселою, неговіркою, але рішучою.

Частину обов'язків "Марійки" взяв на себе я. Час від часу доводилося їздити в Рогатин, Ходорів. Найчастіше зв'язкові під виглядом продажу продуктів на базарі передавали пошту. Грипси, література були в муці, зерні, маслі. Зустрічі зі зв'язковими відбувалися згідно з кількома визначеними паролями.

КОМАНДИР УПА В КНЯГИНИЧАХ

...Ніч. Легкий стукіт у віконце: "3-1-3". Усі хатні знали цей стук і, незважаючи на пізню годину, вмиг посхоплювалися і стали прислухатися. Нічну тишу порушував тільки годинник, монотонно відбиваючи металевим звуком секунди.

Мимоволі запхав руку під подушку до пістоля. Ми чекали наступного сигналу "2-1-2", і наші погляди були спрямовані на вікно в другій кімнаті.

Надворі темінь. Навіть стіна кукурудзи під вікном, яку нерідко добре видно вночі,

суцільно зливається з чорно-синім небом. Місяць, який так ясно світив звечора, сховався.

Лячно стало. Як зустріне мене провідник? Раптом виявить недовір'я? Та ні, цього не може бути – він не прийшов би сюди.

А все-таки серце мало не вирветься з грудей.

Та ось – стук "2-1-2", сумнівів немає. "Маня" відкрила вікно. Першим до хати ступив... Не знав би, хто був цей перший, але він необачно трішки зачепив автоматом за стіл, який стояв біля вікна.

– Ти, "Зенку", завжди забуваєш, що ти в хаті, а не в лісі, – сказала "Маня".

Він віддав честь, привітався і попросив пробачення. Другим через вікно переступив провідник. Він легко подолав перешкоду, хоч і був найстаршим з усіх, і спритно увійшов до кімнати. Приклав руку до пілотки, привітався. Не роздягаючись, спитав:

– Які новини тут у вас? А Дзвінка здорова?

"Маня", замість відповісти на запитання, представила мене:

– Наш новий член сім'ї, "Богдан", батько Дзвінки, чоловік Марійки.

Я стояв виструнчений і чекав його слова. Він підійшов до мене, подав руку і спитав:

– Друже "Богдане", а ви справляєтеся з обов'язками батька?

На якусь хвилину я зникнув – не сподівався такого запитання, але швидко опам'ятався:

– Я готовий стати батьком не тільки Дзвінки, але й другої дитини.

Про те, що "Марійка" вагітна, всі знали. Чую, провідник засміявся.

Привіталися з усіма "Зенко" і "Левко" – бойовики з особистої охорони провідника.

Розмовляли ми весь час пошепки. Порушила розмову Дзвінка – довелося посадити її на горщик, після того мала знову заснула.

– Друже провідник, чи у вас залишилося на кухні щось поїсти? – чемно запитав "Маню" досить сміливий "Зенко". – Ми, як підходили до села, довго чекали в лісі, коли заховається місяць, за той час зголодніли.

Мати вже нишпорилася на кухні в потемках.

У хаті стало тихо. "Маня" і провідник сіли в кутку за стіл і вона звітувала йому про останні події. "Зенко" і "Левко" чекали на "підкріплення" з кухні.

Уранці всіх підняла Дзвінка. Тоді щойно я розглянув провідника. З ним, правда, зустрічався двічі у Львові. У 1941 році у формі капітана він виглядав набагато молодшим. А в 1946 році я водив його на рентген, та тоді він був "захарактеризований".

Добре пам'ятаю провідника: красивий, горда постава, відкрите, приємне обличчя, обрамлене хвилястим руським волоссям. Убраний у галіфе кольору хакі і спортивну сорочку також брунатно-зеленого кольору, при поясі на ремені – пістоль. Ретельно виголений і акуратно зачесаний, він усім своїм виглядом справляв враження надзвичайного педанта. Ще раніше я чув про розум, стійкість і силу волі нашого провідника.

Він узяв маленьку Дзвінку на руки, поцілував її, і я побачив, з якою теплотою і любов'ю ставиться наш командир до дитини. Дзвінка впізнала його, усміхнулася. Він посадив її на плечі й так носив, приспівуючи:

– "Танцювала-дріботіла, поки цюню не схотіла, а як цюню захотіла – пустіть хлопці, бо я впріла". Пам'ятай, Дзвінко, на твоїм весіллі заспіваю я цю співанку!

На превеликий жаль, своєї обіцянки провідник виконати не зміг, та й Дзвінка не знала про цю співанку...

Час ранішньої зустрічі був нетривалий. Після сніданку провідник сів біля столу і почав працювати з "Манею". Вона доповідала коротко про події в світі з газетного матеріалу, читала йому свої статті, рукописи. Говорила пристрасно, її мова була багатого, думка розвиненою. Своєї доповіддю вона всіх зачарувала. Провідник слухав і, здається, поглинав кожне її слово. Статтю "Про терор на Україні, виселення" слухали і ми з "Марійкою". "Маня" читала:

– Виселення людей з України почалося ще 16 листопада 1922 року. При НКВД була створена спеціальна комісія, виселяла "соціально небезпечних" осіб на 3-6 років, але їх згодом, після відбуття строку, знову брали на висилку, як ненадійних.

Тут втрутився провідник:

– Потрібно гостріше показати й роз'яснити, що весь терор і знущання над народом почалися ще при Леніні.

Несподівано увійшла в кімнату схвильована "Марійчина" мати – до села підходило близько десяти солдатів. За декілька секунд провідник, "Левко" і "Зенко" стояли біля входу в бункер. Мати отримала наказ іти за солдатами, а ми стежили із "поштівки" за дорогою.

За півгодини повернулася мати і доповіла:

– Солдати в село не пішли, а повернули на Черче поза селом, там їх чекали ще кілька солдатів з офіцером.

Провідник підійшов до мами.

– Дякую за проведену розвідку.

Мати, ошасливлена подякою, пішла варити обід.

– Метою виселення – продовжувала "Маня", – було вирвати приречених не із життя, а із пам'яті людської. Органи НКВС надійно виконували волю партії...

Провідник уважно вислухав і почав робити свої зауваження. Йому сподобалася стаття, але в ній, на його думку, слабо викрита злочинність більшовицької партії і сталінських посіпак. Він був надзвичайно вимогливим до всіх і до самого себе.

Ще довго читала, а точніше – виступала "Маня". Заняття перервав пес Моряк. Всі насторожилися. "Марійчина" мати вже була в "поштівці". За хвилину повідомила:

– Це прийшли дві сусідки до "Цьопця".

З першої хвилини нашого знайомства із "Зенком" і "Левком" ми побраталися. "Зенко" – шатен, із синіми очима, з кучерявим волоссям – був типовим бойовиком : рішучим, мужнім і дуже відважним. "Левко" був нижчий ростом, в окулярах, ми його звали "інтелегентом", у поведінці – тактовний, підтягнутий. Хлопці багато працювали над собою, читали, вивчали англійську мову.

Уранці "Зенко" взяв маленькі загострені голки, свердла, долото і став навчати мене елементарних способів виготовлення печаток. Я дуже дивувався: щойно в цих руках був автомат, гранати, а тут – тонка художня робота. "Зенко" майстерно вирізав на гумі нову, ідентичну до відбитка, печатку. Автомат лежав у той час біля нього заряджений, із різком.

Праця зі мною не була даремною. Перед обідом Зенко , передаючи в моє розпорядження частину свого інструменту, сказав:

– Початок гарний, та бракує навички.

"ЗЕНКО" — МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ ЗАЄЦЬ

Тільки через півстоліття я дізнався докладніше про мого бойового побратима, отримавши 1996 року вістку про "Зенка" від його сестри Ірини Хименко, яка живе в Черкасах. Ось що вона розповіла.

Народився він у селі Берлин коло Бродів на Львівщині у сім'ї ремісників.

У 1937-1939 роках сидів разом із братом Володимиром у Березі Картузькій. У 1942 році вивезений до Німеччини.

1946 року, на Рогатинщині, полковник Кук передав "Зенка" як кур'єра і печаткаря головному провіднику УПА Роману Шухевичу. Після його загибелі був з провідником Романом Кравчуком (Золочівщина), потім перейшов на Закерзонщину. Його останній лист родині, що надійшов із Польщі, датований 1950 роком. Подальша його доля була невідомою, аж поки в архівах КДБ не було виявлено документа про загибель Михайла Зайця і його брата Володимира ("Лісовий"). Копію цього документа у січні 1998 року мені надіслала їхня сестра Ірина.

"Марійці" довелося сьогодні гратися із Дзвінкою. Бавлячись м'ячем біля хати, у разі небезпеки, "Марійка" повинна була кинути м'яч, начебто випадково, у вікно і тоді щось голосно наказувати Морякові.

Мати "Марійки", варячи обід у "поштівці", також стежила за оточенням. Найчастіше саме вона готувала нашу нескладну їжу, іноді цим займалася "Маня" або "Марійка".

"Поштівка" – досить велика кімната з двома вікнами, забитими зсередини дошками. Виходячи на різні сторони дому, ці вікна давали змогу спостерігати за людьми, котрі приходили до "Цьопця", чи за випадковими гостями.

Варили і гріли на примусах на підлозі. У нашій імпровізованій кухні-"поштівці", з огляду на конспірацію, зайвих речей не було: у примітивній шафі лежав посуд, на підлозі в кошику – городина, побіч – відра з водою.

Перед обідом провідник встав із-за столу, підійшов до нас, та, здавалося, він не бачить, а продовжує обдумувати незакінчену статтю. Так і стояв перед нами – у глибокій задумі – головний провідник УПА, великий політичний діяч, стратег, досвідчений командир партизанського війська, яке воює проти двох могутніх армій. Такий поведе кожного, такому все підвладне.

Перевтілення сталося швидко – як тільки пролунала команда мами "Обід готовий!".

– Який приємний запах! Сьогодні буде чудовий обід, давно такого не їли, – сказав провідник і взявся допомагати накривати на стіл.

Я був вельми подивований: гість, та ще й така поважна людина, і такий простий, доступний.

За стіл ми сіли не всі – з огляду на обережність... Провідник, як справжній джентльмен, хвалив маму за смачно приготовлену їжу. Це мамі дуже сподобалося. Вона часто думала, що є найголовнішою в хаті і, використовуючи це, часто повчала:

– До кожного чоловіка можна підійти через шлунок, запам'ятай те це!

Після обіду провідник разом з "Манею" наполегливо вивчали "Матеріалізм і емпіріокритицизм". Хоча не знаю, чи можна називати це "вивченням", бо увесь час вони обговорювали цю роботу Леніна, нічого не чуючи і не бачачи докід, – якби не пістоль за поясом провідника, вони виглядали б на справжніх захоплених працею над твором.

Ми з "Марійкою" взяли Дзвінку і пішли в "поштівку", щоб не заважати.

– Знаєш, Марійко, я бачив провідника у Львові 29 червня 1941 року, на сьомий день

війни. Рано стихла стрілянина... Ми зрозуміли – більшовиків тут уже немає. Надворі чудова погода. Я побіг у місто і на вулиці Личаківській, біля ринку й костелу Антонія, побачив військових у маскувальній формі із закованими рукавами, в чоботях. Насмілювався підійти ближче і хотів випробувати свої знання німецької мови, аж тут диво – біля солдатів стояли вже відважні і говорили з ними по-українськи. Почувачь своїх передати не можу – мені сльози виступили, коли я довідався, що Львів звільняли наші воїни, що вони є тими, хто будуватиме Україну, хоча сьогодні й у німецькій формі. Який шалений ентузіазм запанував тоді! Здається, серед цих солдатів був і провідник у офіцерській формі, в чині капітана. Він говорив з групою людей, яка швидко зростала. Захопленню не було меж. Я тоді з якоюсь шаленою радістю побіг до хати поділитися втіхою (мешкали ми тоді на вулиці Лісній, 18).

З порогу закричав: "Там наші взяли Львів, там українці!". Усі завмерли, мов заворожені, а потім кинулися цілувати один одного і ніхто не приховував сліз щастя...

Відчинилися двері, у "поштівку" з кімнати зайшов провідник. Я хотів встати, але він підійшов, поклав руку на плече.

– Бачу, ви справляєтеся з обов'язками батька, навіть Дзвінка не проти. Та потрібно прискорити подальшу легалізацію хати. Треба зробити шлюбний знімок, повісити його над ліжком, дістати обручки.

Провідник забрав від мене Дзвінку, яку я тримав на руках, почав розповідати про свої шкільні роки, як він приглядався до дівчат, про свої спроби залицятися. Дзвінка так забавлялася на руках у провідника, що трапилася їй "пригода". Запасних штанів у провідника не було, та добре, що надворі літо. "Зенко" і "Левко" обіцяли тримати цей випадок у секреті й радили провідникові не звальовати своїх життєвих пригод на невинну дитину. Хлопці з охорони були дуже веселими й культурними. У хаті панувала тепла, справді родинна атмосфера.

Черга готувати вечерю випала "Мані". Мати з Дзвінкою пішли в село за картоплею, а потім на озеро побавитися.

У хаті всі вивчали англійську мову і ввечері спілкуватися можна було тільки по-англійськи. Найслабше знав її "Зенко", та перед провідником соромно було це показати.

От і час вечеряти, із "поштівки" вийшла "Маня", дещо збентежена:

– З вечерею ми трохи зачекаємо – примус щось погано горить.

"Левко", який завжди був дуже ввічливий, особливо до жінок, побіг поправити нескладний прилад, а ми тим часом продовжували розмову по-англійськи (все, що знали про вечерю).

Нарешті з'явилася "Маня". Розчервоніла, вона несла в ринці обіцяні нам млинці. Ми всі відразу сіли за стіл, навіть порушуючи конспірацію. Провідник став приповідати, як він любить млинці. Та вони "Мані" явно не вдалися. "Зенко" був недбалішим до похвали.

Він узяв свою тарілку зі стравою, понюхав її, глянув своїми трішки хитрими очима на "Маню" і сказав:

– Яка добра сьогодні каша, навчіть мене таку готувати.

Настала хвилина, яку, здавалося, бідному "Зенкові" не перенести, але тут провідник уміло заволодів ситуацією, похвалив "Маню" за смачну страву, все закінчилось жартом.

Часто "Маня" старалася зварити щось смачненьке, але це не завжди їй вдавалося. У ці хвилини провідник був дуже дотепним, жартував. Він задавав тон, хата оживала і,

здавалося, що немає ніякого підпілля, ніякої небезпеки, а є велика щаслива сім'я.

"Маня", від природи строга, також іноді усміхалася. Про себе вона ніколи нічого не розповідала, і не лише через конспірацію, але й тому, що була дуже скромною.

Провідник своєю поведінкою, своїм ставленням до нас завжди подавав приклад культурної, тактовної людини. Жодної роботи він не соромився. По черзі ми бавили маленьку Дзвінку. Ніхто з нас не чувся незручно в присутності провідника. До нього ми зверталися "дуже провідник", хоча кличка його була "Марійцуня".

Таку саму тактовність у ставленні до всіх проявляла "Маня". Вона була зібрана, все планувала заздалегідь. Рішуча і мужня, вона, водночас, була справедливою та щирою.

Недовго гостював у нас провідник. Через тиждень разом із "Зенком" і "Левком" попрощалися і ще до півночі покинули хату. Вивів я їх із Княгинич понад ставком у напрямку Рогатина. Ще перед відходом провідника ми з "Марійкою" побували у Львові. Для того, щоб не залишити у фотографа плівки нашого "шлюбного" знімка, зробив його сам у помешканні вуйка Давидовича, який жив на вулиці Кохановського, у кімнаті квартирантки, якої в той час не було вдома. Цієї квартирантки тоді я ще не знав.

Зробили ми весільний знімок, а ввечері проявили його. Сяйця принесла обручки.

Шлюбний букет залишився на столі в кімнаті цієї квартирантки – студентки медінституту Дарки Масюк. Під великим секретом розповідала їй дружина вуйка про цей букет. Засушені квіти, як святиню, Дарка берегла аж до свого арешту. Щойно нині, коли пишу ці спогади, довідався про історію з букетом.

...Чомусь прокинувся я раніше, ніж звичайно. У хаті повна тиша. Крізь фіранку пробивалися ніжні промені вранішнього світла. Я повернувся горілиць, поклав руки під голову. У цю мить виринув спогад вчорашнього дня. Чому цей м'ясар Марцьо розказував мені в присутності своєї жінки про "Просвіту":

- "Просвіта" – це була наша читальня, в якій ми зустрічалися з хлопцями, а які гарні дівчата туди ходили!

- Ти знову про дівчат, – втрутилася огрядна Ксеня, дружина Марця. – Не треба було на мені женитися – і нині ходив би до "Просвіти".

–Куди ходив би? Нині замість "Просвіти" є клуб і колгосп.

Певно він хотів дізнатися мою думку, чи зацікавити мене, щоб потім зблизитися зі мною? Може провокація?.. Це не вперше він підходить з подібною розмовою до мене.

Справді, "Просвіта" зробила в Галичині дуже багато. Масова робота в читальнях: різні аматорські, театральні, спортивні гуртки, вечорниці, фестини – все це сприяло єднанню нашого народу. Першими в читальнях були вчитель, священик, а потім лікар, інженер. У тих місцях, де існувала читальня, виявлялася висока національна свідомість, там народ був згуртований, особливо молодь.

Пригадую слова татка, коли він повертався із інспекції читалень краю:

– Якщо б у нас в 1918 році була така свідомість, як сьогодні в селян і робітників, ми здобули б Україну.

І все-таки, чому Марцьо так часто підходить до мене зі всілякими питаннями, натяками, висловлює при мені своє невдоволення дійсністю. Треба бути уважним, зайвого слова не вимовити. Хоча й мовчанка теж не завжди добрий захист. Нам усім у хаті треба грати роль національно малосвідомих.

Було душно, відкрив вікно, надворі так приємно.

Згадав, як попри відпрацьовані методи безпеки, нещодавно став свідком невеликої події, яка могла нам дорого обійтися. Кілька днів після того, як провідник із охороною

відійшли, вранці пролунав голос мами, котра вийшла в коридор і не встигла зачинити двері у "поштівці":

– Голова сільради тут не живе!

У хаті ми не носили зброї при собі, брали її тоді, коли виходили. Першою вхопила пістоль "Маня" і побігла за ширму біля плити. Я взяв другий пістоль, сів на ліжку і розкрив газету, тримаючи під нею зброю.

До хати ввійшло троє в цивільному й попрямували в нашу кімнату. Ситуація надзвичайна. Слідкую за кожним кроком, кожним рухом чужих людей, щоб в дії бути першим.

- Страхуватися будете? Вы хозяин дома? – запитав один із гостей. Це, певно, провокація...

- Ну что, не желаете?

У кишені рук не пхають. Що далі? Постояли трохи і пішли. Ми не вірили нашому везінню в цей день. Послали маму за ними в розвідку.

Справді, це були страхові агенти, які ходили по селу. Потім "Маня" призналася, яку помилку зробила: у вирішальну хвилину вона вхопила не свій, а мій пістоль, котрим вона не володіла.

Ще більшої помилки припустилася мати, яка пішла в коридор, не зачинивши дверей. До того ж, вона мала виходити в супроводі когось із нас.

...Ще до офіційної реєстрації в Облздороввідділі я почав працювати фельдшером у селі – для конспірації. У мене була довідка про закінчення медшколи в Польщі. Склали її провідник з "Манею". "Зенко" зробив печатку з орлом, а "Марійка" написала довідку. Я робив перев'язки, приймав хворих, а коли не знав, що робити, заглядав у довідник.

Приймати пологи обіцяла мати "Марійки". Вона заявляла, що вже двічі мала такий досвід. Терміново треба було дістати літературу та вивчити її. З хворими я вмів говорити, мене часто викликали до недужих додому.

...Для погодження деяких організаційних справ я неодноразово їздив до Львова. Добирався туди вночі, переодягнений і в окулярах. Не завжди такі поїздки виявлялися легкими, обачність і витримка були необхідними.

Зі Стрия на Львів поїзд відходив пізно вночі. На пероні я зауважив якогось типа в кашкеті, який почав мене "водити". Навіть під туалетом мене чекав. Перед самісіньким від'їздом потяга я замішався в натовпі, вибіг на перон і побачив, як він кинувся за мною. Перебіг я позаду поїзда і вчепився за поруччя вагона, який уже від'їжджав. Вагон був переповнений, і хлопці, котрі стояли в тамбурі, випхали мене. Я впав на землю. Піднявся, підбіг і вдруге вчепився, а ті знову хотіли повторити те саме, хоча я їх просив посунутися. Яке страхіття – це ж свої таке чинять! Там мене переслідує ворог, а тут свої знущаються. "Хвоста" видно не було.

Довго не міг опам'ятатися. Дуже боліло на душі. Хто виховував цих молодиків? Яка мати їх породила, яким молоком поїла? Залишилися мені в пам'яті обличчя зухвалих юнаків і ще двох жінок, яких я бачив у вагоні. Вони все співали і співали одну і ту ж пісню – "Посадила огірочки"... Я її тоді вперше почув. Досі, як чую цю пісню, мені стає страшно.

ПРИГОДА ІЗ "ЗЕНКОМ"

Уже три дні в нас гостює провідник з боївкою... Встає на світанку – і до праці. Маленька Дзвінка ще спить. Та ось лунає її голос, будить всіх нас.

Не оглянувшись, як минув час, і мати запросила всіх до столу. А відразу після сніданку несподіванка, і то досить неприємна.

Тоді, як провідник разом з "Манею" працювали в третій кімнаті, у другій – мати "Марійки" відчинила вікно, щоб провітрити і, порушуючи правила безпеки, вийшла у "поштівку". Моряк у цей час заснув на сонці, тож сусідка Марта пройшла повз нього незауваженою. Попід стіною кукурудзи підійшла до вікна, відхилила фіранку:

– Маню, я принесла тобі свіжі яєчка для Дзвінки.

За машинкою до шиття сидів "Зенко", автомат лежав біля нього на підлозі, та, на щастя, прикритий якоюсь ганчіркою, тільки кінчик цівки виглядав. Прибігла мати з "поштівки", та пізно – Марта таки побачила в хаті чужого чоловіка.

– Дуже дякую, – з переляку мовила мати і взяла яєчка.

Сусідка, шелестячи листям кукурудзи, пішла.

Наче струмом пронизало всіх. Ситуація напружена, невже загроза хаті? Невже доведеться її негайно ліквідувати? Та в цю хвилину проявився рішучий характер "Мані". Вона спокійно і врівноважено промовила:

– Зенку, бери мішок, збирай у нього всі, які є в нас тканини, приготовлені до шиття, іди негайно по селу як "мінййло" з Молдавії.

Провідник погодився з планом "Мані" і додав:

– Піди передовсім до Марти, щоб розсіяти в неї сумніви, нехай вона виміняє собі яку-небудь тканину на картоплю.

Через годину "Зенко" попрямував разом з мамою до Марти. У мішку в нього було кілька кілограмів картоплі і згорнені відрізи тканини.

– Я привела тобі, Марто, цього молдаванина, може, й ти захочеш обміняти що-небудь, – звернулася мама до сусідки. – Він має тканини, я вже взяла собі на суконку.

– А я думала, що гість приїхав із Польщі, – сказала Марта, приглядаючись до "Зенка".

Він був перебраний у брудні штани з латками на колінах, на голові мав кашкет. Провідник, конспіруючи "Зенка", обмазав його поголене лице кіптявою з примуса, добре порозтирав її по шиї і руках. Так він став подібним на молдаванина-приблуду, яких тоді багато ходило по наших селах, міняючи товари на продукти.

"Зенко" почав усміхатися до Марти, показуючи їй свої білі зуби. А вона все стояла і начебто пишалася своєю вродою. В неї ж бо великі гарні очі, тонкий, трішки довгий носик, приємна усмішка, пишні груди, які випирають з-під білої сорочки. Вона переступала з ноги на ногу, не знаючи, як стати біля цікавого молдаванина. Перед відходом "Зенко", говорячи з молдавським акцентом, попросив:

– Дайте молдаванину щось поїсти.

Марта щедро вкроїла сірого хліба і налила кухлик молока.

Свою роль "Зенко" виконав бездоганно. Обміняв відріз шовкової тканини на відро картоплі, висипав у мішок і попрощався. Та Марті яка жила без чоловіка, стало шкода його відпускати:

– Якщо будете повертатися і не буде де заночувати, – приходьте.

Цілий день "Зенко" вештався по селу, торгуючи і вимінюючи.

Вечері сигнал: "3-1-3", потім "2-1-2" – і "Зенко" в хаті. Мати встигла довідатися в Мільця і від другої сусідки, що в Княгиничах є мінййло з товаром. Її послала "Маня" для розвідки. Жодної підозри не було, а бідна Марта так і не дочекалася свого молдаванина.

Усі в хаті радісно зустріли "Зенка" після вдалого завершення пригоди. Після цього

випадку ще раз повторили собі обов'язки кожного і форми конспірації – основи нашого існування.

У середу торговиця в Рогатині. Вже третій тиждень підряд їжджу по попиту і на зв'язок. Та чи вийде хто сьогодні на нього чи ні? Може, знову та чорноока дівчина з довгими косами? До станції Помонята дорога пряма, а о шостій годині тридцять хвилин є поїзд на Рогатин.

Прямуючи на ринок, кілька разів оглянувся, чи не веду непрошеного гостя, адже зустріч дуже відповідала. Змінив напрямок, вдруге і, нарешті, влився в потік людей, що поспішали на ярмарок.

На другому кінці торговиці біля дороги, під крислатою вербою, чекала та сама чорноока з двома косами, одна з яких, права, перекинута вперед через плече, лежала на білій блузці, поблискуючи на сонці синьою стяжкою. Так, це сигнал, що пошта є. "Хвоста" немає, можна підходити. Для обережності спершу пройшов повз неї, начебто не помічаючи. Вона побачила мене, здається, трішки зніяковіла. А усмішка, яка в неї приємна! – ямки на щічках ще більше прикрашають її личко.

- Скільки коштує ця мука, вона не тухла? – почав я.

- Ой, та це ж свіженька, питльована, – відповіла чорноока. Я став торгуватися:

– Та не випадає, щоб така гарна дівчина і нічого не уступила, я всю заберу, навіть з мішком, аби не пересипати.

Швидко погодилися на ціну, хоча я хотів, щоб торгівля ще продовжувалася.

– Будьте уважні, там багато пошти, – пошепки мовила дівчина, – є грипси і рукописи, заберіть їх з мішком.

Взамін за її мішок я дав свій. Дуже кортіло потиснути їй руку і попрощатися, але, на жаль, конспірація цього не дозволяла. Сумно глянули на мене чорні очі. Більше їх не зустрічав...

Знайшов хуру, що їхала до Нової Греблі. Хоча до Княгинич звідти ще шмат дороги, але так безпечніше.

Молода господиня потягнула віжки й весело стьобнула шкапу: "Но, гніда!". Кобила метнула хвостом і прискорила ходу. Господиня поправила сидіння, прикрила свої коліна спідницею і повела розмову. А селянський драбинястий повіз немилосердно тряс, перескакуючи з ями на яму.

Невдовзі надворі одноманітно залопотів дощ, хилило на сон. Несподівано за поворотом, перед горбками, нас зупинили два міліціонери і почали перевіряти документи. Я показав свої переселенські папери і старався триматися на певній відстані від міліціонера, щоб, у разі чого, першим вихопити зброю.

Не викликав недовір'я... Не спробували мене обшукати. Побачили мішок з мукою, не стали копирсатися в ньому, хоча пожитки газдині перекинули. Вже більше не дрімав на хурі, сон відбило аж до самої Нової Греблі.

Рано-вранці я поїхав до Станіслава. Для повної легалізації хати і для матеріального забезпечення мені потрібно було працювати. Медичні документи із Закопаного у мене в порядку. Випрацьована версія добре завчена. Я ще і ще раз повторював у пам'яті всі можливі ситуації при влаштуванні на роботу в облздороввідділі. Хоча б не зустріти ніякого знайомого, бо колишні колеги-студенти зараз усюди на практиці.

Станіславів. Поправив обережно пістоль під ременем штанів, причесався, тихо змовив "Отче наш" і вийшов на станцію, щоб довідатися, коли зможу повернутися назад.

На станції метушня, повно народу з клунками. На стінах – маса інструкцій, розпоряджень, як обов'язковий атрибут, – портрет "вождя всього людства", засиджений мухами.

Облздороввідділ. Хвилююся, беру себе в руки. Працівники всіх рангів з паперами в руках, папками чи голіруч, сновигають туди-сюди коридорами.

У приймальні завідуючого кадрами кілька людей, всі чекають своєї черги.

- Следующий...

- Я переселенець з Польщі, працював фельдшером в Криниці, біля Закопаного, – почав я.

З-під окулярів глянув на мене вгодований і ретельно поголений чиновник. Він сидів за великим старим дубовим столом, який прикрашали ручки, прес-пап'є, карафка з водою, а за ним висіли два портрети: Леніна і Сталіна. Причому, портрет Сталіна був у кращій рамці, більший.

- Короче говоря, ты желаешь работать, – почав начальник. Він набрав номер по телефону.

- Йван Маркович, – промовив у телефонну трубку завкадрами, – разберись с молодым человеком, он желает работать. Я к тебе его направляю.

У сусідній кімнаті сиділо багато працівників. Іваном Маркевичем виявився чоловік у кутку біля вікна. Він чемно попросив мене сісти і почав переглядати папери (напевно вперше бачив такі). Іван Маркович був місцевий, бо легко прочитав довідку вголос, а довідавшись, що я із Криниці, почав випитувати, де саме я мешкав, у якому стані тепер трамплін. Він там був колись. Але і я знав Криницю. Не зовсім довіряючи документам, Іван Маркович вирішив мене перевірити. Він почав питати, які предмети я вивчав на курсах польської медшколи. Для підкріплення сказаного мною попросив написати рецепт. Швидко я справився, та в другому рецепті зумисне зробив невеличку граматичну помилку. Фармакологію я знав і, мабуть, не гірше Івана Маркевича, та всі знання студента-медика проявляти було небезпечно.

– Що ж, документи залиште, напишіть заяву.

Мені ніби камінь з плечей спав. Я боявся одного – щоб не запитав мене що-небудь з акушерства та гінекології, яких я ще не вивчав.

Радісно вискочив з приміщення облздороввідділу і побачив, що коло мене стоїть якийсь неприємний сухорлявий чоловігя в картузі. Він скривив рота, його розмазана гірка посмішка виказувала в ньому чужого, приїжджого. Запхавши руки в кишені, незнайомець примружив свої і так маленькі очі і прискіпався до мене.

- Почему здесь все говорят по-бандеровски?

- По-українськи, – поправив я.

- Все равно здесь все бандеровцы.

Щоб не встрягати в розмову, яка нічого доброго не віщувала, я залишив нечемного співрозмовника чи провокатора без відповіді і швидко побіг у крамницю.

Цілу ніч добирався поїздом додому. Зустріли мене радісно, провідник подав мені руку:

– У хаті ви один мужчина, тому за її долю і охорону несете відповідальність. Успіху вам.

З великим піднесенням вислухав я ці слова. Далі провідник розпитав про все, що говорили під час прийому на роботу, про мої враження.

- А чи справитесь з роботою фельдшера на селі? – спитав.

- Так, тільки нічого не знаю з акушерства.

- А в "Марійки", певно, доведеться вам приймати пологи, – похитав головою провідник.

У той час це була для мене найважливіша проблема.

ВОЯЖ "СТРИБКІВ"

Увечері "Зенко" і "Левко" пішли на завдання. Несподівано я залишився один в охороні провідника. Я не був підготовлений до того. Яке велике довір'я мені випало! Чи зумію його виправдати? Та досить швидко я заспокоївся – треба було докладно продумати всю охорону та безпеку хати.

Так трапилося, що перше моє випробування рішучості і сміливості сталося незабаром. Усього через два дні, після відходу "Зенка" і "Левка", серед ночі, зненацька почувся шелест кукурудзиння перед вікном і знайомий голос сусідки:

– Відчиніть, за мною женуться, мене вб'ють!

Ситуація страшна і небезпечна. Життя нас навчило прокидатися і вступати в дію негайно. Секунди вирішують долю. Провідник в одну мить став біля вікна в третій кімнаті з автоматом, а в другій завмер я. Я відчинив вікно. Жіноче тіло в нічній сорочці перекинулось через вікно і впало додолу.

– Мовчіть, що я сюди забігла! – кричить перелякана сусідка Марія.

Холодний потік нічного повітря вдерся в хату. Надворі місячна ніч, все видно, як удень. Моряк рветься на ланцюгу і бреше. У кукурудзі вже чути чоловічу лайку і брязкіт автоматів.

Я з пістолетом напоготові стояв збоку вікна, біля мене "Маня", також з пістолем.

– Откройте сейчас же! – різонув крик знадвору.

Хвилина мовчання. Під вікном я побачив п'ятьох у цивільному з автоматами. Зрозуміло, це "стрибки" або група зі "сталінської мітли", яка діяла по селах.

У переговори вступила "Маня":

- Що ви хочете, тут жінки з дитиною, нікого впускати не будемо.

- Мы сейчас вывалим ваше окно, бандеровская сволочь, и покажем вам.

Розмова через зачинене вікно продовжувалася. Я взяв у руки гранату і з напругою слідкував за кожним рухом посіпак.

– Та скажіть, щоб відчинили вікно і віддали дівку, яка тут сховалася, – сказав один із озброєних по-українськи, певно, місцевий. Ми відразу зрозуміли – це "стрибки" шукають пригоди з дівчатами.

Тут мати не розгубилася, вхопила Дзвінку з візочка. Та спросоння – в крик, а "Марійка" й собі:

– НКВД, голова сільради! На нас напали бандити – бандерівці! Рятуйте нас.

Крик дитини, лемент "Марійки" і матері створили потрібний ефект – "стрибки" зупинили свій "вояж", відійшли.

Ось така несподівана пригода могла нам дорого коштувати. Провідник дав високу оцінку нашій поведінці і тактиці.

Згодом ми довідалися, що це "стрибки" напідпитку пішли гуляти до вчительки Вислоцької, де ночували дві дівчини, Марія та Надя. Марія, рятуючись, утекла до нас і привела за собою емгебешних прислужників.

Після того, як я відпровадив додому перелякану Марію у розірваній сорочці, а наш Моряк перестав брехати, із хати вийшов Цьопцьо і тремтячим голосом розповів, як він переживав і боявся. Найспокійнішим і врівноваженим був провідник. Вранці він сказав:

– Найкраще справилася зі своїм завданням Дзвінка. Якби не вона, невідомо, що вчинили б "стрибки".

ЗАРИЦЬКА КАТЕРИНА В РУКАХ МГБ

...День двадцять першого вересня наближався. Ніхто не передбачав катастрофи, хоча ми були завжди готові до всього.

Щодня наполегливо працювали провідник і "Маня", а ми з "Марійкою" читали статті, вивчали англійську мову, але це – у вільні хвилини, яких було небагато. Незабаром я мав отримати зі Львова медичну літературу.

Свято Матері Божої... Гарний осінній ранок двадцять першого вересня 1947 року. "Маня" швидко поснідала і сказала, що повернеться по обіді. Перевірила пістоль, який вона носила на поясі спереду під спідницею, і вийшла.

Не знаю, чи в нас був неспокій, тільки пам'ятаю, що провідник був якийсь інакший у цей день. Десь поділася його усмішка, він весь час ходив по кімнаті.

Під вечір з Ходорова повернулася дружина Цьопця і розповіла, що вранці вбили на станції якусь жінку і що там багато війська.

– "Маня" пішла у Ходорів на зустріч, – сказав провідник і сів у крісло.

У хаті всі вмовкли, навіть Дзвінка тихенько сиділа на ліжку.

Вранці, вернувшись з розвідки, "Марійка" принесла тяжку звістку...

"Маня" йшла зі зв'язковою, двоє у цивільному вхопили її за руки ззаду і так повели в будинок МГБ. При вході в браму їй відпустили руки. У цю мить вона вихопила пістоль і вистрелила по охоронцях. Вона втікала, за нею гналися, стріляли. Вбили її на станції. У "Мані" компрометуючих документів на хату не було, тому загрози розконспірування поки що не виникало.

Провідник все ж таки повинен негайно залишити хату. До ночі залишилось небагато. Він швидко зібрав необхідні речі. Тепер мені одному доведеться йти в його охороні. Невимовний смуток панував серед нас. Її вже немає в нашій сім'ї. Не стало головного провідника УЧХ. Український народ втратив здібного організатора, революціонера, мужнього і талановитого борця за волю України.

– Так умирає українська жінка, – мовив провідник після довгого мовчання.

Він за ці кілька годин змінився. Почорнів... Здається, більше за всіх пережив. Часто перевіряв свого пістоля. Дав усім розпорядження. Говорив спокійно, потім подивився по хаті:

– Дзвінко, йди до мене, обніми і поцілуй...

Запанувала тяжка хвилина. Ми знали: провідник не доказав два слова. Дзвінка, ніби відчувши ці недомовлені слова, підповзла до провідника. Він взяв її на руки, обняв і поцілував. Плакала "Марійка", плакала її мати. Ми розуміли, що це може бути востаннє.

ОСТАННІЙ РАЗ В ОХОРОНІ ГЕНЕРАЛА "ЧУПРИНКИ"

Біля вікна провідник ще раз глянув на хату:

– Усі особисті речі "Мані" передайте у Львів. Будьте обережні, виконуйте розпорядження.

За нами тільки зашелестіло листя кукурудзи. Ми обережно зійшли до ставу і глибоко в очереті просиділи до повної темноти. Провідник весь час щось думав, а потім звернувся пошепки до мене:

– Вірно сказано, воля купується кров'ю, а добувається смертю.

Під слабким сяйвом місяця ми побачили, як на стежку вийшов якийсь чоловік з палкою в руках, постояв якийсь час, виглядаючи когось, а потім щез серед верб...

Я йшов попереду командира. Зброя наготові. Окрім пістоля, в мене ще й граната. По дорозі, незважаючи на ніч, зустрічаємо чимало людей.

– Слава Україні! У вас більшовики є? – питав командир.

– Героям слава! Вже два дні не було, – відповідали незнайомі.

Аж дивно, всі відповідають, не бояться. Одна жінка на запитання провідника сказала:

– Ідіть спокійно. Собаки не гавкають, отже, чужих немає, вони тільки на ворогів брешуть.

Ми йшли обережно, прислухаючись до кожного шереху. Командир добре орієнтувався в темноті. При підході до лісу ми спершу пролежали певний час під кущем, вслухаючись і вдивляючись у темінь, потім увійшли в хащі лісу. Я нічого не бачив. Командир ішов першим, легко знаходячи стежку. Десь через годину-півтори нашого переходу лісом ми зайшли в ще густіші зарослі, через які потрібно було вже продиратися. Тут провідник наказав мені зачекати, а сам відійшов. Я зрозумів, що ми біля бункеру. Невдовзі почув:

- Друже командире, після облави ніхто не впав, арештували тільки "Оленку".

- Чи від "326"-го не було пошти? – запитав командир.

– Завтра буде "Чорний", – почувся у відповідь хрипкий голос.

Ніхто з боївки не запитав, чому провідник з'явився вночі, чому без постійної охорони.

Командир взяв мене за плече, ми відійшли на кільканадцять кроків.

– Друже Богдане, ми щойно зазнали великої втрати, хоча добре усвідомлюємо, що такі втрати неминучі. Мусимо боротися до кінця – це наша заповідь. Маня була однією з тих, хто висловив Вам повне довір'я, і тому, не зважаючи на арешт, Ви знову в наших лавах. Нічого більше Вам не бажаю, бережіть честь УПА й України!

Я не міг нічого відповісти, хотів виструнчитися, та командир мене затримав, додавши:

– Хату, мабуть, будемо ліквідовувати, чекайте розпорядження.

Попри велику втому, я був у якомусь піднесенні, готовий у цю мить на будь-яке доручення. Навіть не звернув уваги, що надворі почало світати.

Настала хвилина прощання. Ми потиснули один одному руки. Тоді я не здогадався, що це остання наша зустріч і останнє наше прощання...

Я йшов з лісу в напрямку дороги. Близько одинадцятої години вже був на залізничній станції в Рогатині. До відходу поїзда на Ходорів залишалося близько двох годин. Стояла тепла осіння днина, тільки паровозний гудок час від часу пронизував тишу і спокій завмираючої природи. Зачарований цим спокоєм, я розслабився, відійшов недалеко на горбок, там присів. Не зчувся, як задрімав, а згодом і приліг на пахучу траву.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ У КІГТЯХ МГБ

Я "ВПАВ"

Не знаю, скільки я проспав, але раптом не у сні, а наяву вирости переді мною два міліціонери з пістолетами в руках. Опритомнів відразу.

– Покажи свої документи! Кудя едешь?

На вимогу офіцерів міліції став спокійно показувати документи. Побачивши "смирного хлопця", вони поховали пістолети в кобури і почали перевіряти мої папери.

- Как фамилия? – запитав капітан.

- Богдан Томівчаків, – поволі відповів я.

- Когда приехал из Польши?

І, не чекаючи відповіді, – запхав руку мені за пазуху. Реакція миттєва – ребром руки добряче вдарив по капітанській шії. Вже біжучи, вихопив пістоль і дав два постріли по напасниках. Після другого пострілу виявив, що мій пістоль заїло. Тримаючи його в руці, я встиг озирнутися. Обидва посіпаки лежали на землі і стріляли по мені. Я відчув, що поранений у руку, але це бігти мені не заважало. Втікаючи вздовж залізничного насипу, скинув куртку, щоб не сковувала руху. Через деякий час сповільнив біг, економлячи сили, – до рогатинського лісу залишилося близько десяти кілометрів. Відстань не лякала мене, адже це була моя спортивна дистанція. Я знав, що машиною не зможуть наздогнати польовою дорогою, а коня напоготові немає.

Тільки минув я світофор, під ногами у мене щось пирхнуло, ніби камінчик, кинутий у пилюку. Я не розумів тоді, що це по мені стріляли із гвинтівок. Та ось ліва рука безвладно впала. Другою рукою вхопив поранену в надії добігти так до лісу. Втеча, або смерть... Небагато пробіг, а відчув, яку грудях мені фуркоче. Вже не біжу, а йду. "Чому не тікаю, чому ніхто не доганяє?..."

Далі вже не йду, а повзу. Підповз під залізничний насип. Пересуватися більше не можу. Ноги, руки чомусь, наче з вати, і весь світ розпливається, так тепло стає...

Ні, я все-таки при свідомості. Я мушу виконати свій обов'язок... Живим у руки мене не візьмуть. Прикладаю пістоля до скроні... Зараз натисну курок...

Перед очима, як у калейдоскопі, з шаленою швидкістю проходить усе моє життя: дитинство, юність, перша любов, підпілля, обов'язок...

Повстанець живим у руки не здається...

Ні, це не забудьтя. В останню хвилину життя людина перебуває в якомусь надприродному стані, – це може збагнути лише той, хто це пережив...

Ні, мені не бути в неволі, живим не взяти! Я син поневоленої України! Рідні мене зрозуміють – вони мене знають таким.

Чому не доганяють? А, може, загубили?.. А стрічки спогадів усе пливуть і пливуть, а життя таке прекрасне, а біля скроні – пістолет.

Раптом десь близько:

– Он здесь, обходи!

Прощайте, батьки, сестричко, друзі, прощай Україно, я не зрадив тебе і вмираю героєм...

Натискаю на курок... Чому я живий? Ще і ще раз – я живий!.. У магазині ще чотири кулі!

Раптом я пригадав, що біля станції пістоля заїло. А, може, не натиснув курок? Іронія долі? А, може, ще раз...

– Руки вверх (груба лайка). Брось оружие!

Добий, легше буде... Благаю, добий, адже я не ображусь... Скільки їх кругом мене! А підійти бояться!

- Я его добью, капитан!

- Он нам живой нужен, лейтенант!

Які страшні очі в ката, яка яскраво-кривава зірка на кашкеті. А може, я ще раз спробую? Чому ж не спрацює курок, де мої гранати?

Нагло важкий удар ззаду – по руці. Впав пістоль. Скрутили руки ременем.

Чому ж мене так легко беруть? – Капітан і лейтенант вже переді мною.

За ноги потягнули на дорогу. Щойно тоді побачив, що мої штани і сорочка в крові. Та болю ніякого, окрім страшної гіркоти і досади. Невже я так легко здався? Чому доля так розпорядилася мною? Чому я не загинув, як герой? Адже я не винен, що ліва рука безвладна, а пістоль підвів.

На дорозі з'явилася драбиняста хура із жінкою-фірманом. Короткий наказ. Розвернули хуру, мене кинули туди, головою до фірмана. Самі вбивці – капітан з гвинтівкою, лейтенант з пістолем у руці, решта, хто були з ними, – на деякій відстані від воза рушили зі своєю здобиччю до міста.

Коли "опікуни" трохи відстали від хури, слідкуючи за можливим нападом на них зі сторони, я пошепки звернувся до жінки.

– Благаю вас в ім'я ваших дітей, в ім'я всіх святих, дайте негайно знати в Княгиничі, там люди пропадуть. (Адже в мене забрали документи на хату, там адреса). Тільки негайно, тільки зараз, врятуйте від загибелі!

Навіть не рушилася, навіть головою не хитнула жінка на хурі.

– Ще раз прошу в ім'я України: не дайте загинути людям, не зробіть зрадником!

Жодного знаку.

– Благаю вас, закликаю... І впав у забуття.

У РОГАТИНСЬКОМУ МДБ

Потрохи приходжу до тями. Голова – наче свинцем налита. Щось блиснуло перед очима. Якісь зловісні хижі постаті з'явилися, наступали на мене. Ясне небо, потім пожарище...

Я на якомусь подвір'ї. Вештаються біля мене цивільні і військові. У рот заглядають, шукають на тілі якісь рубці. Я роздягнений, з кишень усе витрусили.

Ох, скільки їх приходило "провідувати" мене, підходили, просили, вимагали говорити.

– Кто ты, как твоя фамилия? Откуда ты приехал?!

Я вдавав, що не можу говорити, що я в стані шоку.

На "віллісі" під'їхав якийсь начальник, усі виструнчилися. Та він, не звертаючи уваги на присутніх, відразу чемно звернувся до мене:

– Ми тобі допоможемо, тебе врятуємо, – почав він ламаною українською мовою.

Потім до всіх присутніх з криком:

– Почему он здесь? Поднимите его с земли, срочно вызовите врача!

Тут підскочив до начальника уже знайомий капітан і став хвалитися своїми "успіхами":

– Этот бандит убежал, я отобрал винтовку у сторожа цистерны со спиртом, тот не хотел отдавать, я его чуть не убил за это. Я снайпер, моя пуля попала в этого бандита.

Він ще багато говорив, а під кінець я почув фразу:

– Начальник отдела Кравченко.

Як прикро стало, що цим убивцею виявився "-енко", а не "-ов". Ой, Боже, скільки таких земляків, братів стали яничарами!.

Більше із цим "землячком" – капітаном Кравченком – я не зустрічався. Цікаво, чи він нині ще живе? Якщо живе, чи мучить його сумління, чи пробудилась у нього совість, чи спокутує свої злочини?

Усі хочуть говорити зі мною, кожен намагається довідатися хоч щось, але першим.

А години пливають так повільно. Мені потрібно хоча б одну добу витримати – помовчати. Хоч би ця жінка передала в Княгиничі...

Прийшов лікар, молодий єврей (потім дізнався, що це був студент 3-го курсу Станіславівського медінституту), в супроводі ще двох цивільних.

– Я сейчас узнаю, может ли этот бандит говорить. Если он издаст звук – значит притворяется, – запевнив колега з медінституту. Він взяв невеликий тонкий патик і хотів запхати мені в горло. Після першої невдалої спроби встромити між зуби якусь тріску, знову взявся за свою справу...

Боже, дай сили витримати, не застогнати...

Доктор нахилився наді мною і наполегливо став пхати патик у горло. Пам'ятаю донині цю нахабну морду із садистською усмішкою... Та в цю хвилину – раптом сильний блювотний рефлекс, і мій мучитель, що не встиг відскочити, вже витирає свою заляпану "фонтаном" щойно усміхнену фізіономію. Відрадно стало. Більше подібних експериментів студент Станіславівського медінституту не проводив.

Перші випробування я витримав, і це дало мені якусь невідому силу.

Мої "добродії" перекинули мене на "плащ-палатку" і віднесли в підвал будинку. Тут один із наглядачів укотре вивернув кишені і в рубці знайшов ампулу з ціанистим калієм.

Я лежав на цементовій долівці під опікою двох червонопогонників. Жар збільшувався, а мухи роями сиділи на скривавленому тілі, мабуть, злетілися з цілої округи.

Провідують мене вже менше, але кожен питає наглядача, чи не почав говорити.

Час спливає поволі. Надворі починає заходити сонце й останні його промені розсіюються крізь вузьке загразоване віконце. Пам'ять прояснюється і, здається, вже можу проаналізувати все за останній день.

А мухи не дають спокою. Великими зграями обліпили все тіло. Не маю сили навіть правою рукою їх зігнати. Рана фуркоче. Дуже хочеться пити. Жестом показав наглядачеві. Той зрозумів і набрав води в казанок, у якому був бензин чи нафта, влив мені в рот і за шию.

– Теперь поджечь его, – сказав напарнику і почав весело сміятися.

Прийшов ще один офіцер, дає мені олівець, щоб я написав своє прізвище й адресу. Та олівець випадає з ослаблих пальців. Думка одна пульсує: чи втекли вже з хати? Щоб тільки я, один... А я... я все одно втечу. Або загину.

Піді мною – калюжа крові, дихаю часто, посилюється кровохаркання. Тепер щойно правою рукою обмацую тіло, хочу знайти рану, куди вийшла куля. Пальці прилипають до згустків крові, відчуваю біль під ключицею, а коли притискаю пальцями рану, перестає фуркотіти. Отже, там куля вийшла, а де ввійшла?

Температура піднімається. Очевидно проблеми з легенями, крововилив у плевру. Не виживу?

Ще і ще приходять "гості". Деякі запевняють, що знають мене і все про мене, необхідне тільки моє підтвердження.

Скільки їх тут, у Рогатині? Невже їм нічого робити? Невже нічого більше не залишилося, як стати ловцями людей, продавати свої душі, здобувати професію ката?

Ніч. Зміна наглядачів.

Цікаво, чи знає колишній власник, якої "честі" удостоївся його будинок?

Тут, у підвалі, є водопровід, раковина, великий дубовий стіл, за яким сидить і дрімає наглядач, а на столі – мій ремінь, ампула з ціанистим калієм. Невже ж ніхто не

звернув на неї уваги?.. Далі ще дві камери, зроблені з підвалу, а в них – двоє ув'язнених. Чую їхні голоси, та хто вони, так і не зрозумів.

Придивляюся до наглядача, що кимарить на столі. На перший погляд – людина, та очі в нього нелюдські, якісь страшні, як у звіра, в якого немає душі.

Мушу все обдумати. Завтра під вечір почну говорити, все одно в хаті вже нікого не буде – навіть якщо й не сповістили про мене. А що, як уже арештовані? А, може, прийняли ціанистий калій?.. Треба бути твердим і впевнено говорити, треба вірити і постійно повторювати одне і те саме, що придумав, як колись говорив мій татко на польському слідстві.

Боже, дай сили витримати! Дай, Боже, не заломитися, бути хитрішим від них усіх. Не піддатись на жодні провокації, не впасти духом.

Для того, щоб мене менше мучили, буду далі грати роль закинутого з Польщі. Тут, на Рогатинщині, я добре законспірований. "Сексоти" мене не знають. А поки мене "розкопають" – втечу.

Найбільше підходить така легенда: буду прикидатися, що приїхав із Закопаного сюди на зв'язок, тут маю декілька "мертвих точок"²³, де повинен би зустрітися зі зв'язковими через певний час.

Аби все виглядало якнайправдивіше, став придумувати легенди про моє дитинство, батьків, сестричку. В уяві старався точно створити образ хати, нашої сім'ї. Татко працював на залізниці, мати – кравчиною, сестричка Ірця ходила до школи. Я закінчив шість класів і медичні курси, потім працював, продавав газети, обслуговував спортсменів. В організацію мене втягнули в Закопаному. Спочатку давали читати багато літератури, потім – незначні доручення. Так увійшов у довір'я. Два місяці тому перейшов кордон по зв'язку.

Усі дрібниці, включаючи місцеві звичаї, сімейні стосунки, науку в школі, участь в організації, я детально обдумав і по декілька разів повторював їх, повіривши, що так і було. Мою версію не так просто і не так швидко можна буде перевірити.

Сильний головний біль, висока температура. Плутаються думки. Кровохаркання посилюється. Увесь час стараюся притискати клапті тканини на місці рани – так легше дихати і менше фуркоче.

Вранці повітря перестало грати і клекотати в рані, – вона тромбувалася.

Після обіду я почав говорити. Пошепки, по кілька слів, усе точно, як завчив. Чимало позліталось "круків" і кожен з якимось питанням. Перевагу серед них мав сивий, низькорослий майор. Мені здавалося, що він трохи вірив у мої версії.

– У кого ты был в Рогатине? С кем встречался, кого знаешь из местных бандитов?

Багато відразу хочуть, почекайте, не поспішайте...

Мені татко казав, що потрібно з ними бути надзвичайно уважним. Від слідчого можна довідатися: що, від кого, про кого він вже поінформований і чого добивається.

– Кого знаешь из них?

Мені показували кілька знімків. На одному з них я впізнав "Кульку" – "Зенка".

– Не зустрічався, – поволі відповів я.

Відразу запанувала ввічливість, турбота, навіть дехто почав говорити зі мною ламаною українською мовою:

– Може, води хочешь?

Мені дали свіжої води, вже із горнятка, а майор наказав:

– Немедленно перенесите его в камеру, он простынет на цементе.

Тут я використав "потепління" у ставленні до мене. Як тільки вартовий залишився

один, попросив його дати мені "порошок від головного болю", який вчора відібрали, і який тепер лежав на столі біля ременя. Доля усміхнулася. Наглядач, котрий ще недавно знущався, легковажно віддав мені ціанистий калій у маленькій, вузькій пляшечці, подібній до ампули, з тонкого скла, яка закривалася металевим ковпачком.

Той самий кат, що поїв мене в перший день водою з бензином, разом з помічником, обережно перенесли мене в камеру.

...Одні суцільні нари і на них – якийсь обірваний жіночий плащ. Камера без вікон. Під дротяним куполом горить лампочка. Примітивна дерев'яна параша...

І знову ніч, уже друга... Коли трохи легшає, далі обдумую всю легенду мого минулого, намагаючись нічого не пропускати. Від моєї вдалої гри на слідстві залежить моє майбутнє. Чому мене не питають про Княгиничі? Невже їх не цікавить найголовніше? А, може, там усі загинули?

Навпроти, в сусідній камері, якийсь зарослий мужчина. По його бороді видно, що сидить він уже 2-3 тижні. Він часто курить. Яким приємним видався мені запах махорки! Вперше в житті відчув бажання запалити. А звідки в нього махорка? За спробу говорити з ним –погроза.

На третій день мого перебування в Рогатині, у неділю вранці, до мене приїхав хірург із Станіслава зробити операцію – зашити пневмоторакс. Про таку необхідність висловився ще той медик-жидок, що мене "консультував" на подвір'ї.

На середину вартівні, де я лежав два дні тому, витягли стіл, на якому мала проходити операція. Перед цим хірург розбинтував рану. У бинті він побачив воші, наказав медсестрі бути обережною і став перевіряти рану. Вона була затромбована. Лікар оглянув вхід і вихід кулі, сказав:

– Маєте щастя, куля пройшла близько сантиметра над серцем.

І знову я згадав, що народився "в сорочці".

– Операція непотрібна – тільки лікування гемотораксу, – мовив насамкінець лікар.

Більше ніхто не робив мені перев'язок у Рогатині. Я їх робив сам. Знаючи, що слина є бактерицидною, я висмоктував з тампонів гній і знову прикладав їх до рани.

Мій слідчий був доброю людиною, і на моє прохання приніс 20 грамів сульфідину, бо температура була високою впродовж двох тижнів.

Важко буде зрозуміти таке читачеві, але це була дійсність...

Рана заживала гарно, і великий гемоторакс розсмоктався.

...Недавно їздив у Рогатин. Знайшов станцію, біля неї той горбок, на якому задрімав, де схопили мене енкаведисти. На польовій дорозі, по якій тікав, тепер збудований невеликий асфальтовий завод. Знайшов місце, де був поранений, і той будинок МДБ, і подвір'я біля залізничного переїзду, де проходили перші допити. У тому будинку тепер є міські установи. Цікаво, чи знають люди, які там працюють, скільки крові політ'язнів пролито під цим дахом?

...Місяць допитів, досить гуманних, минув. Мене відправили в Станіславів.

В СТАНИСЛАВІВСЬКОМУ МДБ

22 жовтня 1947 року. Високі залізні ворота із колючим дротом вгорі відчинилися, і ми, 15 в'язнів, разом із чотирма автоматниками, в'їхали на відкритій машині, в кузові, на велике подвір'я Станіславівської тюрми.

Ми продовжували сидіти низкою, один одному між ногами. Автоматники зіскочили і стали в охороні, оточивши машину. Через одну-дві години – наказ сходити з машини і йти за начальником.

Покірно (а елементи покори вже почали вироблятися) ми пішли у великий будинок, двері за нами одразу зачинилися.

Першим перевірили мене. Почали з анкетних даних, потім шукали на тілі татуювання, рубці. Згодом прийшов ще один чиновник, приніс кілька фотографій, але люди, зображені на них, явно не були подібними на мене.

Через довгий коридор нас повели в лазню. У передбаннику нам обстригли все волосся, яке тільки знайшли на тілі. Цю процедуру проводили два дужі мужики. По татуюванні на руках і безсоромній поведінці я зрозумів, що це кримінальники. Свою місію вони виконували з насолодою, підкріплюючи багатоповерховим матом. Причому склалося враження, що вони не стригли волосся, а рвали його – тим дужче, чим сильніше стогнав в'язень.

Та один епізод з першого мого знайомства з тюрмою запам'ятався мені найбільше. В'язні, з якими приїхав, знали, що я один серед них повстанець, поранений. Після лазні всі стали витиратися – хто рушником, хто ганчіркою. Я стояв розгублений. У мене не було чим витертися, ніхто мені не позичив. Я ще не знав тоді, що можна й мокрим зодягатися. Боляче стало. Невже ж кругом чужі люди?

Після лазні мене одного повів "розводящий". Ми зупинилися перед заграбованими дверима коридору на першому поверсі. Їх відчинив другий наглядач, який впустив нас і, закривши за нами двері, пішов слідом.

Ми йшли довгим коридором без жодного вікна, освітленим електричними лампами. З обох боків чорніли ковані залізні двері, на них було по два великі засуви і по два замки. У верхній частині дверей – "очко"²⁴ (потім довідався, що його називають "вовчок", закрите гумовим вічком, нижче – "кормушка" – ляда, що відкривалася всередину коридора. "Кормушка" невелика, та голову через неї пропхати можна.

Ось і камера № 25. Зі скрипом, цим характерним звуком, наглядач відчинив двері, і я зайшов усередину.

Роззирнувся. Камера досить велика, а два невеличкі віконця з "намордниками"²⁵ високо-високо під стелею. Потік смердючого повітря відразу наповнює мої груди – здається, що довго тут не витримаю. Під стіною зліва велика відкрита "параша".

Камера заповнена людьми різного віку, але всі вони схожі між собою: бліді, зарослі обличчя, стрижені голови, всі сидять на підлозі на своїх невеличких клунках чи біля них, усі мовчазні.

Блатний "Цар" (це кличка Грішки Орлова, як потім дізнався) був старшим камери. Він показав мені місце справа від "вовчка", недалеко від трьох його напарників: Грішки, Клика, Дана.

Я привітався, але ніхто не підійшов до мене. Мабуть, боялися зі мною спілкуватися. Деяке зацікавлення виявив тільки блатний "Цар".

– Ты кто, бандера? Почему грудь забинтована?

Однак, побачивши, що я без "сидора"²⁸, втратив до мене будь-який інтерес і знову взявся грати в карти з напарниками.

У цій загальній камері, окрім мене, політв'язнів не було.

Ще не встиг я добре роззирнутися, як з "кормушки" вже знайома фізіономія наглядача:

– На букву "Т"!

Підійшло двоє старших людей.

- Нет, кто еще? Что, нет больше на "Т"? Я підійшов:

- Томівчаків.

- Получай посылку!

Мене немов окропом облило. Щойно привезли... це ж мій провал! Боже, що ж буде?

– Как твоє имя?

Мої співкамерики-блатні вже стояли біля мене.

– Нет, не ты! – зі злістю затріснув ляду "кормушки" наглядач.

А в мене від пережитого підкосилися ноги...

Потім я зрозумів, що тут, у камері, під слідством були майже всі "битовики"²⁷, тому передачі діставали часто.

Верховодив у камері блатний "Цар". Він мав двадцять – двадцять п'ять років, говорив російською. Біля нього "шістьорками"²⁸ крутилися ще троє блатних. Увесь день вони грали в карти, голосно перекликалися. Блатного жаргону я тоді ще не розумів, та соковитий табірний мат переважав у їхній мові.

На обід принесли баланду. В'язні по черзі підходили до "кормушки". "Цар" слідкував, щоб ніхто, крім блатних, не дістав їжі двічі. Мені великодушно видали алюмінієвий, без ручки казанок і туди влили черпак тюремної баланди.

Не буду згадувати, чи смакувала вона мені, бо таку категорію визначення я забув надовго. Швидко випив свою юшку і став далі приглядатися, "знайомитись з дійсністю".

Після відбою поклав під голову казанок і так, скулившись, ліг спати. Невдовзі мене розбудив крик якогось молодого в'язня. Один із моїх сусідів-блатних забирав у нього сухарі. Так ніхто і не заступився за потерпілого.

На другий день мого перебування в Станіславові я вже почувався зрілим в'язнем. Вранці ходив з усіма на "оправку". Там побачив, як залишали під раковиною записки, а взамін брали інші. Почув, як перестукуються з іншими камерами азбукою Морзе. Більшість в'язнів у камері становили селяни, які сиділи за нездачу контингенту. Та керував камерним життям блатний світ. Із першого знайомства з ними запам'яталася одна пісня, яку потім чув не раз. Блатні виконували її з якимось надзвичайним почуттям, тугою:

*"Централка, все ночи полние огня, Централка, зачем сгубила ты меня?
Централка, я твой бессменный арестант, Пропала молодость,
талант в стенах твоих..."*

ДОПИТИ, ПОБОЇ, ТЕРОР

24 жовтня 1947 року. Пізно ввечері мене вперше викликали до слідчого. Відкривається "кормушка", черговий гукає:

– На букву "Т"!

Черга прийшла до мене...

²⁷ В'язень, який звинувачується, або засуджується за кримінальною статтею.

Скільки років минуло, а все чомусь не стирається з пам'яті той перший виклик у тюрмі, відкривання залізних засувів на дверях, перший допит, те гнітюче, страшне враження.

– Руки назад, марш вперед! – пролунала "ніжна" команда.

Пройшовши через подвір'я, коридор, ми зупинилися перед кабінетом № 36. Серце, здається, на якусь секунду спинилось...

І от слідчий вказує на табуретку, прикуту до підлоги.

Мій слідчий, старший лейтенант (прізвища не знаю) намагався показати себе на

нашій зустрічі культурною людиною. Привітався, навіть спробував кілька слів сказати по-українськи. Поспівчував, що я такий молодий, а вже інвалід, пообіцяв допомогти через лікарів ампутувати мою руку, щоб не заважала мені, щоб я не носив її на прив'язі. Він також обіцяв повідомити моїх родичів, які живуть у Польщі, що я живий і перебуваю в Станіславові.

Знайомство, яке тривало кілька годин, закінчилося. Після цього мій "доброзичливий" слідчий почав цікавитися моїм життям. Він дуже шкодував, що мені в Польщі не дали вчитися, що я такий молодий, такий бідний, нещасний... Здається, був добрішим від рідного батька. Він навіть обіцяв, що допоможе мені, якщо я довірюся йому, закликав покаятися і в усьому признатися. Продовжуючи свою "батьківську" розмову, слідчий запевняв мене, що необхідно негайно порвати з бандитським світом, який завів мене на манівці, і розказати, з ким я і де знався та де вони тепер, бо інакше... бо інакше мене ждуть страшні табори, а найважливіше – так чи інакше, а я й так все розкажу, бо тут ще таких не було, щоб не говорили, але тоді я втрачу всі "ласки", які готові надати мені органи і, передусім, він – добра по натурі людина, яка не одному зробила багато добра.

Після такої інформативної промови мій слідчий став задавати питання – одне за другим. Спершу вони були загальними: кого знаю, з ким зустрічався, де живуть, хоча б одного для початку...

Наша розмова набирала чимраз гострішого, вимогливішого характеру. На превеликий жаль, я нікого з "бандитів" не знав, бо сам недавно "закинутий з Польщі".

Під кінець першого допиту слідчому набридло зображати культурну людину. Він, помітно нервуючись, перейшов на звичну йому російську мову. Наша розмова тягнулася 4-5 годин. По змозі я відповідав якнайкоротшими фразами, запам'ятовуючи кожне своє слово, щоб потім говорити те саме.

Перед тим, як попрощатися, слідчий порадив мені ще раз подумати над усім сказаним, і, якщо пригадаю щось важливе, негайно сповістити про це.

У загальній камері, куди мене повернули, панувала тиша. Від важкого повітря, настоящего на випарах кількох десятків людських тіл, запаморочилась голова. Переступаючи через сплячих, я знайшов своє місце. Воно виявилось зайняте блатними. Постояв якийсь час, не відважився їх рухати. Коли ж один із них – Клик – повернувся уві сні набік, звільнивши трохи місця, я присів, і так, сидячи, проспав до ранку.

Наступного дня, приблизно в ту ж пору, мене знову викликали до слідчого, який мені так багато обіцяв, якщо... У камері я добре обдумав кожне слово, намагаючись сам повірити в нього. Свою версію я склав так, щоб вона була правдоподібною і щоб важко було її перевірити.

Перші слова слідчого були такими:

– С кем встречался? Думаешь ли стать человеком?

Я старався якомога довше вислуховувати його питання, які часто переходили в погрози, пам'ятаючи одне із головних правил в'язня: говорити якнайменше. Мені потрібно було грати малоосвіченого парубка, який закінчив 6 класів польської школи і потрапив у національно-визвольний рух слабо підготовленим.

Та терпець мого слідчого увірвався, він, нарешті, викрикнув:

– Чего молчишь? Здесь у меня не молчат!

Поволі, як тільки міг, я почав оповідати мою легенду, створену ще в Рогатині. Назвав кілька "мертвих точок", де ніби мав зустрічатися з представниками підпілля.

Не влаштувала моя відповідь слідчого. Оскільки за темпераментом був холериком, то розмова перейшла на високий тон, озвучений відбірним соковитим матом. Йому потрібний був матеріал, факти для того, щоб звітувати про свою роботу.

У камері я запізнався із кількома гарними селянами, котрі, невдовзі довідавшись, що я підпільник, підійшли до мене, почастували сухарями та шматком сала. Розговорилися. Вони, потіснившись, дали мені місце біля себе. Відрадініше стало. Значить, є ще люди, які не цураються. Селяни розказували про своє життя, про боротьбу УПА в районі, говорили тихенько, обережно. Один з них був із Коломій, решта – з Черча і Косова. Всі сиділи за нездачу контингенту. З гордістю розповідали про героїчні дії повстанців, про бої, які провадила УПА за останні два роки у терені, як вони одчайдушно перемагали загони МДБ. Казали, що народ підтримує повстанців, хоч більшовики і намагаються різними провокаціями знеславити борців за волю. Приємно було їх слухати, теплішало на душі. До нас підсів молодий сухорлявий чоловік, який увесь час кашляв, справляючи враження хворобливого, з рум'янцем, характерним для хворого на туберкульоз. Мої сусіди в його присутності замовкли. Новий знайомий представився повстанцем і відразу почав випитувати мене, де я був, з ким зустрічався, які в мене є зв'язки. Це насторожило мене. Ще раз переконався в тому, що потрібно бути обережним у будь-яку хвилину, за будь-яких обставин.

Якось увечері ми розмовляли із сусідом з Черча. Я довідався від нього, що він колишній голова "Просвіти" і має надію невдовзі вийти на волю, бо його дружина здала весь контингент. Я відкрився перед ним і попросив, щоб він дав знати батькам у Львові, що я живий.

Трохи більше місяця минуло від дня мого арешту, а скільки я пізнав уже людей! Одні в камері виструнчувалися перед кожним начальником, зіскакували, як тільки грюкнуть двері, догоджаючи начальству. Другі діяли тільки відповідно до інструкції, треті піднімалися явно із запізненням, з огидою і ненавистю в очах. Не обов'язково бути психологом, щоб сказати, хто був хто.

До "баланди" мені не треба було довго звикати. До неї я звик ще в німецькій тюрмі, в Долині. Мабуть, смак її при всіх владах однаковий.

...Цього разу мене чомусь привели до іншого кабінету.

– Товарищ старший лейтенант, разрешите ввести!?

Мій новий слідчий сидів за столом, впритул до якого стояв ще один довгий стіл, накритий чистим картоном. Перед ним лежала папка, подібна на мою. Слідчий сидів, підперши двома руками свою важку від праці голову. На ньому була форма старшого лейтенанта з емблемами льотчика. Це мене не вражало, я знав з підпілля, що органи своїх відзнак "соромляться", конспірують. Він дивився мені у вічі своїми злими, непривітними, червоними від безсоння чи пияцтва, очима.

Відпустивши конвоїра, слідчий вказав мені на табуретку з правого боку від дверей, назвав себе старшим лейтенантом Серовим і повідомив, що тепер вестиме мою справу.

Нашу зустріч він почав з автобіографії. Швидко перевтілювався, надав привітного виразу обличчя, навіть спробував усміхнутися, коли запитав мене:

– Как твоє здоров'я? Не болит рука?

Я подякував йому за таке ввічливе ставлення. А він, окрилений своїм вмілим підходом до в'язня, продовжував:

– А зачем носить ее подвязанной? – повторив він пораду свого попередника.

Після закінчення допиту мене повели не у загальну камеру, а в іншу, невеличку, де

сидів тільки один старий в'язень. З ним ми майже не спілкувалися. Незабаром я довідався від нього, що він сектант, свідок Єгови, родом з Харкова.

Наступної ночі Серов змінив свою тактику допитів. Він став мене тероризувати. Вже п'яту ніч підряд через 10-15 хвилин після відбою:

– На букву "Т"!...

Піднімаюся... Ще раз перевірів свій ціанистий калій... Ще не час.

– Марш! – наказує розводячий.

По дорозі він уміло покладає пальцями, подаючи тюремний знак, що веде в'язня, – щоб нікого не вели назустріч.

І знову той самий кабінет, той самий Серов. Тільки сьогодні пахне "шипром", а не димом викурених цигарок. Нині морда не та, що вчора: насуплений, пика червона, певно, пив удень, а зараз голова болить.

– Ну что сегодня скажешь? Тебе осталось очень немного жить, подумай.

Господи, як вони вже всі остогидли з оцими трафаретними питаннями та погрозами. Здається, усі слідчі однакові.

Хвилини минали, а я залишався спокійним. Цей мій спокій зауважив Серов. Його пика побагровіла від люті і він перейшов у рішучий наступ, пустив у хід весь репертуар лайливих слів панівної нації, захиляючись від похабщини. Відрадно було тільки те, що в українській мові не знайшлося місця для таких сороміцьких слів.

– Долго еще будешь молчать, б... сволочь? Не охота мне рук пачкать, благодари Бога, что сегодня день рождения моего сына!

Не вірить слідчий, що я закинутий з Польщі, що тут нікого не знаю. Він витягнув з шухляди нагана. Перебирає в руках, заглядає в барабан, дивиться в цівку...

– Ну как, будешь говорить? Пуля из этого нагана не одного бандита настигла. У меня нет времени.

Натиск посилюється. І тут видно справжнє лице чиновника — бандита, який нині справляє уродини свого сина. Він витягає кулі з нагана, чистить їх і знову закладає в барабан. З'являється божевільна ідея: кинутися на слідчого, вихопити зброю. Але ж у мене одна рука, а він здоровий, дужий, він не доб'є мене, тільки почнуться ще більші знущання.

Гра продовжується. Ще раз нагадує мені, що я дуже молодий, що мені ще жити і жити.

- У тебя девочка есть?

- Ще немає.

- Сколько девочек, за тебя не одна пошла бы!

І знову грається наганом, курок зводить. Адже він заряджений. Весь час направляє цівку на мене.

Я розумію, що він грає мені на нервах, це одна із форм шантажу, хоча йому нічого не вартує вистрелити в мене, я до цього готовий.

Наш діалог тривав не одну годину. За цей час у кабінет ніхто не заходив, тільки за стіною жажливо стогне Оксана. Це її вже другу ніч катує напарник Серова. Із викриків того ката я почув, окрім матів, її ім'я, тарне ім'я – Оксана...

– Последний раз спрашиваю: будешь говорить?

А цівка направлена мені межі очі, я бачу її отвір. Хвилини пливають... Раптом — тріск, гул і дим із цівки. Він таки вистрелив у мене... Але ж я при свідомості! Невже людина не втрачає її в перші хвилини смерті?!.. Я не падаю! Значить – я живий! От до чого здатні всесильні злочинці!

– Ну что, испугался? Благодарю Бога, что у моего сына сегодня день рождения и я не хочу пачкать руки. – Повторив уже сказане слідчий. – Мои нервы на пределе, даю тебе еще несколько минут на обдумывание.

Я нічого катюзі не відповів, тільки почув, що Оксана перестала ридати і за стіною запанувала тиша.

Ще раз Серов почистив наган, витягнув вистрелену гільзу.

– Ну, сегодня мне некогда с тобой возиться. Буду кончать, хватит. Йди в угол, повернись лицом к стене.

Тут я не підпорядкувався наказу. Повстанець смерті не боїться. Я йому сказав:

– Тепер стріляй, в честь свого сина, у якого нині уродини.

Та трапилося щось дивне: Серов опустил руку з наганом. Згадуючи всіх святих, великодушно, без всякої підготовки сказав:

– Сегодня дарю тебе жизнь. Йди, еще раз подумай!

Ще один шантаж у царстві сатани, у царстві садизму і сваволі. День 12 листопада 1947 року закінчився.

До камери мене не повели. Не доходячи до кінця коридору, конвоїр зупинив мене і за всіма правилами скомандував:

– Повернись к стене!

Сам відчинив праворуч двері і заклацав рукою. Не отримавши відповіді, показав, куди йти. Через кілька метрів – двоє маленьких дверцят з "вовчками". Перші з них конвоїр відчинив і запхав мене в приміщення, якого я ще не бачив. Це був маленький кам'яний ящик, приблизно 70 на 70 сантиметрів. Ні лавчини, ні табуретки, тільки лампа, прикрита сіткою, яка сильно гріла в голову.

Не знаю, скільки простояв я в "персональному боксі". У голові гуло, хвилинами здавалося, що непритомнію від тієї страшної лампи, ноги розпухли.

За мною прийшов охоронець, видав мені карцерний пайок – триста грамів хліба – і перед самим відбоєм повів мене в камеру.

Шоста ніч інтенсивних допитів. Тільки стукнули двері і крикнули "отбой", я вже лежав на підлозі і за хвилину спав. Та тут було все точно розраховано. Не пройшло й чверті години, як я знову опинився в кабінеті слідчого.

Серов стояв біля столу, як дикун, обвішаний цяцьками. На ньому – широкий ремінь з блискучою бляхою і зізвздою на ній. На голові кашкет, який закривав його очі і піку.

Я слухняно сів на надійно прикуту до підлоги табуретку і тоді побачив дві глибокі, аж до цегли в стіні, ями наді мною. Виходить, не тільки мене так шантажує старший лейтенант.

Серов зняв кашкет, запалив цигарку. Нині він не витягав папки, не писав протоколу, адже його писання нічого не дає, немає в нього матеріалу.

- Ну как, все вспомнил?

- Я все сказал, до наименьшей дрібниці.

- Ты что, думаешь органы водить за нос? Сегодня уже все пришло о тебе. Мы все знаем. Кончились твои сказки!

Для підкріплення сказаного він витяг товстий пакет із п'ятьма сургучевими печатками. Пакет акуратно розрізаний, на ньому написано по-польськи "Zakopane". Наче прикриваючи від мене пакет, Серов показав його край. Слідкуючи за виразом мого обличчя, почав витягати із пакета задруковані аркуші паперу.

Невже так швидко прийшла відповідь на мене? Невже вся гра закінчена і мене

знищать?.. Та ні, пам'ятай: будь розумним, будь хитрим, уважним, умій тримати себе в руках. Як тяжко боротися! Але найважливіше – не подавати вигляду і думати, думати...

Чому матеріали прийшли звичайною поштою, а не спеціальною? Якщо надійшли якісь матеріали, то чому він, старший лейтенант, їх розглядає, а не вище начальство? А ще – що ж він довідався, коли в Криниці мене не було? Здається, стало легше. Черговий шантаж...

Я швидко опанував себе і сміливо промовив:

– Раз прийшли на мене матеріали – це добре, ви, громадянине начальнику, побачили, що все, що я сказав, – правда і даремно ви знущаетесь наді мною.

Пакет Серов заховав. Лице його спотворилося від злості. Він аж задихався від люті – чергова провокація не вдалася.

А він був такий впевнений, що швидко справиться із сільським юнаком, та попикся. Що доповідати? А на нього, мабуть, покладали надію.

Не втрачаючи часу, щоб взяти реванш за провал, слідчий став кричати в телефонну трубку:

– Сергей, возьми с собой Вову и приходи ко мне, у меня хитрый бандеровец!

Серов вийшов з-за столу, з його рота бризкала слина, він скаженів. Його очі ще більше налилися кров'ю. Важко дихаючи, він був схожим на розлюченого звіра. Цей нелюд тупо дивився мені в очі, гіпнотизуючи своїм поглядом. Хоча б витримати!..

Для того, щоб не реагувати на погляд слідчого, його вираз очей, обличчя (а слідчі завжди використовували такий метод на допитах), я придумав надійний спосіб: дивитися в очі і не бачити їх, – так лице слідчого здавалося розмазаним, без виразу. Я навчився акомодувати свій погляд перед його обличчям, як фотоапарат, не наведений на різкість, що дає змазаний знімок. На щастя, слідчий цього не помічає.

Двобій триває. Дивлюсь у вічі смерті і стараюсь бути якомога спокійнішим. Я свідомий того, що наближається кульмінаційна хвиля і не відаю, чи залишуся живим. Ще раз непомітно намагаю ампуну з ціаністим калієм.

– Сережа, послушай, этот бандит из Польши сказал мне, что зря издевались над ним, – почав слідчий, – понимаешь, мы издеваемся над бандитом! Я не могу показать, что написано в письме из Польши, это секрет. Но мы все знаем. А зтот бандеровец над нами смеется, думает молчать.

І щойно тепер я побачив страшну постать Серьожі. Його вилуплені очі, як в удава, який готується вбити свою жертву, вони без життя, затуманені. Сам високий, широкий у плечах, сутулий, з розкуйовдженим сірим волоссям. На незграбно довгих руках – так само довгі нігті, під якими рясно чорнівся бруд, а може, кров... Другого, Вови, я так і не побачив.

Серьожі не треба було повторювати. Старший лейтенант для нього – начальство. Він "злегка" попробував свій кулак на моїй спині. Пронизливий біль в області нирок. Та щоб я не звалився, Вова підтримав мене ззаду на стільці.

– Встать, б..., сволочь!

Я ще не встиг випрямитися, як побачив над головою блискучий предмет. Посипались іскри з очей...

Я лежав біля стільця, кругом мене – калюжа води. Сорочка на мені розірвана і вся мокра від води і крові...

Скільки я пролежав там, не знаю. Відкривши очі, побачив, що наді мною стоять два конвоїри, а Серьожі і Вови немає.

Конвоїри підняли мене і, за звичаєм, гаркнули:

– Руки назад!

Я зробив крок, але кола попливли перед очима, ноги підігнулися і я впав на долівку, зачепивши головою табуретку. Після цього охоронці вже взяли мене під руки і потягнули через двір у камеру № 12.

У новій камері вже було троє. Вони чемно привіталися, поклали мене на рядно, під голову підклали якийсь одяг, напоїли водою. Після обіду я отямився, тільки сильно дошкуляв біль у грудях і животі. Там було кілька крововиливів. Отже, мені попало ще й непритомному.

Незабаром почалася тепла, дружня розмова. Спілкуватися було приємно. Найстарший із сусідів встав, почав ходити по камері:

– Бачу, сину, – звернувся він до мене, – ти молодий в'язень, певно, недосвідчений, тож запам'ятай собі: не говори на слідстві нічого зайвого, про що тебе не питають. Там говорити змусять, думаю, що немає таких, що мовчать, не вірю цьому. Та не забувай, що говорити можна тільки про тих, хто загинув або за кордоном, їм не зашкодиш. Але навіть невелике слівце, сказане на товариша, може стати причиною великої біди. Бережись провокаторів, а в камері з незнайомими говори тільки те, що зможеш повторити на слідстві.

Він говорив далі, і ніхто з нас не наважувався перервати його. Адже він навчав, як колись мій батько. А може, це його мій батько післав? Не бійся, татку, я все пам'ятаю. Твого імені не посоромлю.

Але раптом відчинилась "кормушка".

- На букву "К"!

- Ковжун!

- На выход!

Я вже більше не говорив ні з ким, довго міркував над почутим.

ЗНІМОК ВБИТОЇ КАТЕРИНИ ЗАРИЦЬКОЇ

І знову вечір, і знову допит. Цим разом ні Вови, ні Серьожі Серов не викликав, сам випробував свою силу на мені.

Сьогодні старший лейтенант змінив тему допитів: почав випитувати за Княгиничі.

Мені було незрозуміло, чому так довго не цікавляться хатою в Княгиничах? Досі нічого не запитали про провідника. Невже не знають?

- Кого привел тебе в Княгиничи?

- Я повинен був до них заїхати з Польщі, я знав їхню адресу. Запитував в основному про "Маню".

- Как ее фамилия? Кем она была? На всі питання я відповідав:

- У хаті про це не було розмови, я не міг про це знати. Мені запам'яталися слова слідчого:

- Она погибла, можешь смело говорить.

Він показав її знімок, мертвої, на сіні. Справа на скроні темніла рана, там, певно, вийшла куля.

Багато посипалось запитань. Я знав, що "Маня" загинула, і сміливо міг говорити про все, що стосувалося покійної. Проте, чомусь жодної справи з нею не пов'язував, обминав її особу.

Перед самим ранком, але так, щоб я встиг прилягти перед підйомом, мене відправили в камеру. Я, використовуючи вільну хвилину, ліг і відразу заснув. Не

знаю, скільки хвилин минуло, як пролунав різкий, пронизливий стукіт палкою в двері – "підйом". За ним другий, сильніший удар, уже у відкриту кормушку. Окрім багатого блатного лихослів'я, яке наглядач висипав на мене, він ще пообіцяв відправити в карцер, якщо я не встану.

Органи МДБ застосовували багато методів терору і, здається, один кращий другого – витончені знущання, сатанинська винахідливість!

Ще на самому початку слідства кати намагалися зламати в'язня. Для цього застосовувалось усе: побої, терор, карцер, шантаж сном. Ці методи були спрямовані на те, щоб розхитати до основ нервову систему в'язня, знищити його морально, принизити, змусити здатися.

Із в'язнем, який похитнеться, зроблять усе, що забажають.

Нині чергує по коридору молодший сержант "Калідор", цей уміє знущатися. Як навіжений, щохвилини заглядає у "вовчок" і тільки я опушу голову (а вона ще зранку все падає й падає – другий тиждень безперервних нічних допитів), він тихенько відкриває "кормушку" і з усією силою вдаряє по залізних дверях. Несподіваний гуркіт сильно вражає. У голові твориться щось несамовите. І це повторюється знову і знову.

Я вмовляю себе, що це будні. До яких треба звикати. Після серії невдалих випробувань "Калідор" наказує встати. Кілька хвилин стою біля стіни, спершись на неї. Щось таке солодке, тепле з'явилося перед очима. Та негайно дрімоту перебив мій "опікун". Оськаженим брудним криком наказав стати посеред камери, лицем до "вовчка". Я зібрався із силами, широко розставивши ноги. Не знаю, скільки може людина витримати в такому стані...

До "отбою" і чергового допиту залишилось ще небагато. Пригадалася мені книжка Юрченка "Пекло на землі". Невже у пеклі так уміють знущатися? Та ж вони вишколу в сталінських катівнях не проходили?

Час випробувань тривав...

Щораз сильніше прискіпувався Серов за Княгиничі. Він скаженів, але компрометуючих матеріалів на мене не мав.

Усі форми знущання використав слідчий. Та, незважаючи на весь жах допитів, я почав переконуватися, що знищити себе – це не геройство. Важче залишитися живим, незламним. Я не був фізично дуже сильним, але духовної сили набирался на допитах, від слабкості своїх катів. Я діставав сатисфакцію від того, що кати не могли мене зламати. Вже минав другий місяць слідства, а я – один по справі – воджу їх за ніс. Я, молодий підпільник, веду гру з досвідченими органами і поки що перемагаю.

ПІДГОТОВКА ДО ВТЕЧІ

Думки про втечу не давали мені спокою. Тільки вона може врятувати від знущань. Я вирішив спробувати: придумав "мертві точки", де могли б відбутися зустрічі зі зв'язковими.

Для того, щоб створити максимально вигідні умови для втечі, вибрав церкву Успення у Львові під час Служби Божої, в неділю, і ринок у Рогатині під час торговиці.

У місцях вигаданої зустрічі завжди є багато людей, серед яких можна буде загубитися, а з церкви Успенія є, крім того, три виходи в різні сторони, на різні вулиці.

Наступної ночі під час чергових знущань я "заломився" і погодився розказати все, що знаю.

Умити лице Серова проясніло, з'явилася навіть усмішка – Серов "переміг". Не даючи мені опам'ятатися, він спитав:

– Ну, что решил еще сказать?

Довідавшись, що я бачився на "мертвій точці" під Ходоровом з "Анною", він аж зрадів. Я говорив повільно. Сказав, що повинен з "Анною" і з "180-м" сконтактуватися ще перед відходом у Польщу на ринку в Рогатині або в церкві Успення у Львові, і назвав числа кінця березня і години зустрічі. Дати зустрічей я навмисне придумав на кінець березня, щоб за цей час набратися сил для втечі.

Серов викликав конвоїра, сховав у сейф мою папку зі справою і залишив нас у кабінеті. Повернувшись невдовзі, він відпустив конвоїра й енергійно став щось шукати у сейфі. Потім витягнув кільканадцять фотографій, щоб вкотре запитати, кого знаю. На них був наш провідник, а ще, здається, "Левко", "Зенко", інших не впізнав. Я показав Серову на одного із них, кого зовсім не знав.

Серов немов перевтілювався: запропонував запалити, пообіцяв завтра викликати до мене лікаря.

А за стіною стогнала чергова жертва.

До попередньої камери мене вже більше не повели. Нова камера № 42 була велика, довга, збоку – прича²⁹ із дощок, на ній вже лежало моє рядно і казанок. Нікого із в'язнів не було. От чого я заслужив, от який всесильний Серов!.. Помолився і ліг спати...

Як дивно, ніхто і двері не грюкає, не змушує підійматися. "Калідор" відчинив "кормушку", сказав: "Возьмите хлеб", – і перестав заглядати у "вовчок".

Перші два дні і дві ночі я жадібно відсипався.

Дуже рідко тепер викликали мене на допити, Серов був ввічливим, спокійним.

Хоч би ніхто не розкрив мене, щоб моя версія витримала до березня.

Ще одна новина: біля причі, на долівці, я знайшов шматок графіту від олівця.

Час минав тепер швидко. Багато годин удень я ходив по камері, часто присідав – готувався до втечі. Часто молився. Ще ніколи не діставав від молитви такої сили, такого спокою. Вже другий місяць сиджу в одиночці. У камері тихо, тільки мухи порушують спокій...

Після Йорданських свят, десь 20-21 січня, несподівано дістав передачу. На камеру мені дали наплечник з їжею і білизною Боже, яка радість і яке горе! Яка страшна необачність! Мене можуть розкрити.

У заяві на передачу – почерк мамці. Отже знає, що я живий.

Скільки було в хаті втіхи! Це один із тих селян із загальної камери дав знати у Львів.

Усі продукти заховав під причею і написав записку, у якій сповістив, що готую втечу (використовуючи шифр, який мамця знала), просив не з'являтися. Потім скрутив записку кулькою і приклеїв хлібом у середині наплечника. Скільки міг, з'їв продуктів, а решту цього дорогоцінного дару став нищити і викидати в "парашу", щоб не залишити й сліду від передачі.

...Справді через три дні після того, як я отримав передачу, в камеру зайшли три наглядачі і зробили обшук. Мене роздягли догола. Трохи хвилювався, коли переглядали мою одягу. Але й цим разом досить недбало обшукали мої брудні штани – ампули не знайшли. Перевірили стіни, чи немає на них написів, навіть ґрати – чи надійно тримаються. Заглянули під "парашу", переломили пайку хліба. Нарешті забрали мій казанок – не сподобалися якісь значки на ньому – і пішли геть.

...Наближались дні зустрічі в Рогатині й у Львові. Хвилювання наростало. Для мене це остання спроба вирватися на волю, а для Серова – надія на орден або зірку на погонах. Він, напевно, вже готує місце на кителі, адже справа серйозна, нагорода повинна бути щедрою. ...Мене перебрали в солдатську шинель і шапку, дали окуляри, підв'язали руку і так, із трьома хлопцями, які мали взяти участь у цій операції, я вийшов зі Станіславівського управління МДБ. Хлопці молоді, українці, у вишитих сорочках, напевно місцеві. Ми йшли разом, а Серов – на великій відстані від нас. Я хвилювався: боявся зустріти знайомих.

Почуття огиди опанувало мене, адже поряд – "свої" хлопці, і вони, у разі невдалий втечі, стрілятимуть у мене. Чия куля мене дожене? Вони не називають своїх імен... Цікаво, чи про них знають близькі, товариші?

Уночі ми приїхали на станцію Рогатин. Це станція, на якій я півроку тому втратив свободу, та чи здобуду її тепер? Настав вирішальний час. Іншого виходу у мене немає: життя або смерть.

Постараюся на декілька днів відтягнути втечу, щоб мої "опікуни" трохи звикли до мене, щоб не так пильнували.

Рогатин. Базар. Надворі похмуро, накрапає дощ, мряка – як восени. Вже вдруге проходимося по ринку. Зі мною тільки хлопці. Серов залишився за воротами, видно, не хоче викликати підозріння. Хоча б тієї чорноокої не було, з косами.

Якась начебто з Княгинич, впізнала мене і почала показувати сусідці. Я швидко повернув, щоб не накликати біди. Та хлопці вмить помітили її і почали про неї питати.

Важко було б під час торгівниці тікати. Думаю, що біля базару стояли до помочі Серову ще місцеві працівники органів.

ПРОВАЛ ВТЕЧІ

Ще одна ніч минула. Склалося враження, що мені трохи довіряють, менше пильнують (була навіть гадка вночі вийти надвір, коли хлопці заснуть, і тікати). Та це була тільки добре розіграна видимість.

Остаточно вирішив: тікати в неділю із церкви у Львові, куди мали їхати у суботу ввечері.

У Рогатині ми всі спали на підлозі, в помешканні якоїсь господині.

З часів підпілля спав дуже чутливо, особливо останні ночі. Над ранком мені привидівся сон, у якому побачив мамцю з сивим волоссям, і в неї вилетіло три зуби. Знав, що це недобрий сон, але думав, що він навіяний нервовим перенапруженням. Через якийсь час заснув удруге і мені приснилося, що купую великий шмат скривавленого м'яса. Тут уже зрозумів: це віщі, погані мої сни.

Незабаром у двері постукали. Двоє мужчин викликали Серова. Як тільки він повернувся, звелів мені одягатися і йти за ним.

Не знав, що й думати, та коли мене повели до машини, яка стояла біля будинку, відчув: трапилося щось лихе. Мені потрібний був ще один-однісінький день. Чому в мене його забирають? Невже ж усе пропало, невже я знову закутий у кайдани?

Накинули на мене "плащ-палатку" з капюшоном, тільки шпарину на очі залишили. "Джип" їхав у Львів.

Біля лісу, по дорозі, шофер зупинив машину і на хвилину всі вийшли. Я залишився сам, у машині "забутий автомат". Кров ударила в скроні... Тільки як відтягнути замок однією рукою? Адже патронів у цівці немає... Та ні, це дешева провокація. Невже працівники органів такі необережні?

Коли в'їхали до Львова, я здивовано запитав:

- У Львові є трамваї?

- А ти трамваєм во Львові не ездил? – іронічно відповів один із трьох, які їхали біля мене.

Знали, видно, звідки я.

Відчинилися ворота, і ми опинилися на подвір'ї будівлі по вулиці Пелчинській (тепер Дмитра Вітовського). У просторому кабінеті мене ввічливо зустріли двоє в цивільному. Вони нічого не випитували, наказали принести мені їсти.

Із сусіднього кабінету я чув часті розмови з аеропортом і Києвом.

Невдовзі дали мені убрання, білу сорочку, мешти, навіть капелюх. Сказали переодягатися.

"Дуглас" був у нашому розпорядженні. Машиною під'їхали ми в аеропорт, прямо під літак. Під час польоту від льотчиків почув:

– В Києві 12 градусів, дощ.

Мої два "опікуни", що були в кабінеті на Пелчинській, везуть мене в столицю. Так, тепер тільки починається основне моє слідство. Треба бути готовим до нових подій.

У голові все перевертається, сотні думок, здогадів. Чому мене не везуть як в'язня, а в окремому літаку? Щось тут задумано, якась тут гра.

Як тільки ми приземлилися, до літака під'їхала машина "Победа". От так зустрічали мене – як вельми поважну особу. Хіба що почесної варті бракувало, та й зустрічав мене лише один "делегат" із МДБ.

У КИЇВСЬКОМУ МДБ. Я РОЗКОНСПРОВАНИЙ

Разом із "опікунами" ми під'їхали до управління республіканського МДБ, що на Короленка, 33. Незабаром був у кабінеті заступника начальника управління.

У великій кімнаті, з багатьма вікнами, затіненими шторами, стояв довгий стіл, кільканадцять крісел. У центрі сидів полковник, біля нього, з обох боків – майор і капітан, трохи далі – дві молоді жінки і двоє незнайомих у цивільному.

З "дежурки" привів мене капітан, відрепортував і десь подівся. Аж дивно, що мене чекало стільки людей.

Чемно сказали сісти.

- Ваша фамилия? – запитав полковник.

- Томівчаків Богдан.

- Подумайте. Посипалась низка запитань.

- Какое образование?

- Шість класів, – відповів я.

- А сколько курсов мединститута? – запитав майор.

Я розумів, що мене розкрили, але відповідав спокійно за старою випрацюваною версією, бо хотів із їхніх запитань якомога більше довідатися, що їм відомо про мене.

Дві молоді жінки ретельно все стенографували.

– Хватит играть, мы все знаем!

Почалися довгі переконування про зрадницьку роль УПА, про те, що я обманутий, а я такий молодий, мені ще жити і жити. Скільки брехні, бруду лили "добродії" на весь визвольний рух. Далі пішли пропозиції, обіцянки. Казали, що пошлють до Москви закінчувати студії, влаштують батьків і сестру на хорошу роботу... Як багато обіцяли і яке "щастя" мені усміхалося, якщо, якщо... допоможу їм взяти от цього... і показували фотографію командира УПА.

Якщо ж ні, тоді життя моє пропало. Завтра будуть заарештовані батьки і сестра, вони отримають по 25 років, тож, їх більше не побачу, стану їхнім вбивцею.

Так ось для чого мене привезли в окремому літаку. От ким хотіли мене зробити!

Багато часу витратили на мене в кабінеті високопоставленого ката.

Я ще раз переконався: відповісти слідчим, що я не зрадник і нічого не скажу – не героїство, фізично знищать. Тому, починаючи з кабінету заступника начальника МДБ, я став грати роль малообізнаного у всій підпільній роботі.

- Окрім людей, що були в підпільній хаті в Княгиничах, я більше нікого не знав, не зустрічав.

На допитах вимагали видати хоча б одну людину, щоб органи повірили моїм словам.

– Назови хотя бы одного человека, с кем ты был связан, куда ездил, – добивався полковник.

Давно вже зрозумів тебе, кате, ой як давно! Твої методи мені вже добре відомі.

Потім мене продовжували безперервно допитувати троє слідчих – по черзі і упродовж трьох днів і ночей без найменшої перерви.

Слідство вели в окремій кімнаті без вікон. На мене спрямували рефлектори, а сам слідчий сидів у тіні.

Першим почав допит капітан Гузеєв. Він увесь час запитував про Княгиничі і все скрупульозно записував. На зміну йому прийшли двоє старших лейтенантів, які також у різних інтерпретаціях питали одне й те саме – про Княгиничі. Всі вони домагалися одного: почути хоча би трішки зміненої відповідь і тим самим зловити "ниточку" для подальшого допиту.

Минало ще три дні нелегкої "школи МДБ" у Києві. На четвертий день Гузеєв погрозив:

– Не хочешь жить по-человечески, погибай!

З мене зняли мій "парадний" одяг. Розібрали догола, наказали присісти, потім заглянули в рот, віддали мій старий одяг, шинель. Як старанно працювали органи, навіть одяг за мною возили. Втіха – в рубці штанів є моя ампула...

Завели в камеру № 22, де вже було двоє в'язнів. Камера мені здалася кращою, ніж в Станіславові: в ній стояли два залізні ліжка, було світліше. Один із в'язнів, українець Ілько Кусень із Бережан, з першої хвилини знайомства став до мене приязним. Багато розповідав про себе. Кусень разом з другим в'язнем спали на ліжках, на яких замість сітки було приварене металеве пруття, як ґрати на вікнах, а на них лежав тоненький сінник із соломою. Солома перетерта на порошок. Не дозволяли спати на підлозі, хоча після таких знущань спати на ній було мрією.

Не дали мені й передімати – відразу після відбою викликали.

У тому самому кабінеті, де тільки чотири дні тому мене зустрічав полковник, уже чекали два майори і капітан Гузеєв. Він дав мені ознайомитися із довідкою управління МДБ, де за підписом начальника МДБ, дозволялося провести допит по формі "В". Навіть сказав мені підписатися під нею.

Цілу ніч до ранку велися допити по формі "В". Цілу ніч оскаженілий тиран у формі зі значком парашутиста і чекіста орудував гумовою палкою. Кілька разів у мене закрадалася думка розкусити ампулу, яку на допиті тримав у роті. Вранці, втомлені важкою працею, чекісти викликали розводячого, щоб мене забрав.

Слідство далі вів капітан Гузеєв. Не кожної ночі він викликав на допит. Основним його зацікавленням були всі члени підпільної хати в Княгиничах, а також ті, хто був

зв'язаний з нею.

Батьки, сестричка вже, напевно, заарештовані. Невже знущаються і над ними? Хоча марно думати інакше...

Згодом зауважив, що металевий ковпачок на моїй пляшечці-ампулі з ціанистим калієм пройла іржа. Довше зберігати її небезпечно. Вихід один – відкрити секрет перед Кусенем, щоб він погодився прив'язати ампулу на нитці всередині сінника. Так можна буде зберегти її. Він охоче погодився.

Того самого дня викликали Кусеня на слідство. Після повернення в камеру через годину прийшли зі "пшоном"³⁰ аж три офіцери МДБ.

Було б наївно думати про випадковість. Двічі чи тричі клаптик за клаптиком обмацали весь сінник. Розлючені, що не змогли нічого знайти, розірвали його. Посипалась спорохнявіла солома, а посередині матраца на нитці висіла моя ампула.

Тут перевіряючи розіграли невеличкий спектакль, розрахований на дітей шкільного віку. Почали прискіпуватися до Кусеня, вдарили його за порушення режиму і взяли до карцеру. Мене забрали в бокс, подібний як у Станіславові, тільки трошки більший. Потім віддали мені одяг, замінили тільки черевики, певно, шукаючи в них отруту, розірвали і їх.

Через два дні я підписав акт, в якому значилося, що в ампулі (вещдок³¹) було 1,1 гр. ціанистого калію. У верхній частині ампули, біля ковпачка, порошок уже розклався. Ампула містила понад 30 смертельних доз.

Думаю, за те, що переніс отруту через слідчі камери тюрем Станіславова, Львова і – найважливіше – центральної відбірної в'язниці МДБ України, не одному попало, – це ж ЧП³²!

Ще одного зрадника виявив, хоча його солодка влізливість повинна була мене насторожити. Багато випитував у мене Ілько, та я завжди говорив усім, у тому числі і йому, те саме, що й на допиті. Бували такі випадки, коли такі "стукачі" допомагали мені в слідстві, вони доносили слідчому мою придуману версію, і той починав мені на допиті більше вірити.

У протоколі було написано, що ціанистий калій я дістав від "Мані".

Після такої події мене перевели в одиночку.

Уже давно мене мучило сильне свербіння всього тіла. Цілими годинами роздирав шкіру. Це було на нервовому тлі – нейродерміт. У фельдшера, якого викликав наглядач, я просив мазі від корости. Він глянув на тіло і погодився, дав мені чорну сірчану мазь.

На другий день Гузеєв, побачивши, що я весь вимазаний, чорний, як чорт, аж засичав:

- Ты почему раньше не сказал, что у тебя чесотка? Він, напевно, пригадав, що тільки вчора мене бив.

- Какой ты гад, черный, прикасаться к тебе противно.

А у фельдшера я просив ще і ще мазі. Вона мені не допомагала, зате рятувала від побоїв. З того дня Гузеєв мене вже не катував.

ОЧНА СТАВКА З КАТЕРИНОЮ ЗАРИЦЬКОЮ

Досить часто слідчий питає мене про "Маню", навіть частіше, ніж про живих, які залишилися на волі, з підпільної хати в Княгининчах.

Якось перед обідом знову почув звично:

- На букву "П"!

- Ти бачиш, дурню, що я один у камері, чого питаєш?

Через подвір'я, бо сама тюрма була розташована окремо від управління МДБ, в іншому корпусі, мене повели на слідство. Аж дивно, у Києві вдень мене ще не викликали.

Конвоїр не пішов уже звичною дорогою. На першому поверсі він відчинив зовсім інші двері. Довга і широка затемнена кімната. За великим столом якісь незнайомі люди: один у формі прокурора, другий – підполковник, з ними капітан Гузєєв. Зліва якась жінка – простоволоса, у темній блузі з фіолетовими квітами. Якийсь неспокій... Боже! Та це ж "Маня"!.. Ні, шантаж не вийде! Це вона забальзована, це її воскова фігура. Вона ж убита! УІС³³ повідомила. Я бачив її на знімку мертвою...

Але раптом "Маня" повернулася до мене. Я злякався. Невже труп може рухатися?

- Чи провідник живий? – промовила перші слова "Маня".

- Молчать! – крикнув Гузєєв.

Мені здалося, що я втратив дар мови.

–Мы проведем очную ставку с Зарицкой Екатериной, бывшим членом Центрального провода ОУН, проводником УЧХ, – почав Гузєєв. – Вы не находились в родственных связях? – продовжував задавати формальні запитання.

Я побачив обличчя Катерини Зарицької, славної, героїчної, виснаженої, але незламної "Мані". Вона гордо дивилася у вічі всім і не хилила голову, здавалося, що вона насміхається над усіма.

- Первый вопрос, – почав підполковник. – Какое псевдо у Шухевича?

- "251", – сказала Катруся Зарицька.

- "341", – відповів і я.

Після цього Катруся пояснила, що для багатьох із нас провідник мав різні псевда. Але ті, які ми з нею назвали, обидва були фальшивими. Його справжнє цифрове псевдо було інше, це ми обоє знали добре.

- Второй вопрос: кто дал вам цианистый калий? – звернувся підполковник до Катерини Зарицької.

- Я дістала його на хаті від Богдана.

- Я дістав від Зарицької Катерини, – була моя відповідь. – Пам'ятаєте, як ви знайшли ампулу з отрутою у бункері і дали мені? Там, певно, хлопці її залишили.

- Так, я забула, – зорієнтувалася Зарицька.

- Молчать, этого не спрашивают!

Думаю, не сподівалися славні оперативники, що їх так обдурять. Як з дітьми, а не з досвідченими оперативниками розіграли ми нашу очну ставку. Більше неузгоджених відповідей у нас з провідницею не було.

Нічого не дала емгебістам очна ставка. Для мене це був великий стрес і безмежна втіха. Наша "Маня" хоча в неволі, але жива!. Провідниця встигла мене ще запитати, коли мене поранили, та Гузєєв, навіть не чекаючи розводячого, негайно вивів мене в другий кабінет.

Одного тільки не розумію понині: чому впродовж усього слідства я жодної справи не пов'язував із Зарицькою, адже для мене вона була мертвою. Вперше про версію впадення Зарицької, яка потім виявилася неточною, довідався у Києві на пересилці.

У Ходорові, 21 вересня 1947 року, після провокації, акцію захоплення Зарицької проводила велика група офіцерів МДБ. Двоє емгебітів вхопили її за руки і так доставили в районний відділ МДБ. Як вводили в браму, відпустили руки, Зарицька встигла вихопити пістоль і поранила охоронців.

Стріляти по ній було заборонено, тому, коли її наздогнали, розбили прикладом голову. Так, непритомну, начебто вбиту, поклали і зробили знімок для того, щоб потім використати цю фальшивку на допитах інших в'язнів.

Тоді, в Києві, наша зустріч була передостанньою, а останній раз я побачився з нею у Львові 21 липня 1984 року. У той час моя мати лежала на смертному одрі. Зарицька прийшла прощатися з нею. Увійшла непомітно, бо у Львів приїхала таємно, як колись у підпіллі.

З нею я не зустрічався більше тридцяти років. Не можу передати моїх почувань. Я побачив ту саму славу мужню жінку, ту, якою вона була на очній ставці у Києві: нескорену, горду, волелюбну. Щиро поцілувалися, як старі друзі. Незважаючи на горе в хаті, я хотів багато чого довідатися від неї. Обіцяла ще зайти, але кадебісти не дали змоги.

На превеликий жаль, на похоронах головної провідниці УЧХ, головної зв'язкової генерал-хорунжого "Чупринки" я не був. Але не раз бував на могилі цього великого борця за волю України. Не діждалася кращих часів, не дочекалася незалежності нашої Батьківщини... З належними почесними поховали її у спільну могилу разом із вірним другом життя Михайлом Сорокою, з яким прожила разом всього декілька місяців на волі, а решту років їх розділяли тюрми та підпілля.

У 1996 році вдалося уточнити деякі обставини того трагічного вересневого дня 1947 року.

У цей день Катерина Зарицька, як відомо, пішла із конспіративної хати в Княгиничах на зустріч у Ходорові. На одній із двох хат біля виконкому, куди вона зайшла, господиня, при зустрічі, чомусь сильно розхвилювалась. Коли ж зайшов сусід і попросив сокиру (у святковий день!), – підпільниця зрозуміла – "всипа". Втікаючи по вулиці, побачила Ірину Бурдієвич, також підпільницю, і зуміла попередити, щоб та не підходила, бо її – "Маню" – будуть арештовувати. Біжучи в напрямку залізничної станції і відстрілюючись, смертельно поранила офіцера. Сама ж була поранена в ногу. Догнавши, її приголомшили прикладом. Один із слідів цих ударів – гематома – згодом на знімку виглядатиме, як слід від кулі. На вартівні для відвернення уваги, попросила води і прийняла ціаністий калій.

Негайно почали рятувати.

У непритомному стані зробили фотографію. Цей знімок, Pereznytyy із нашої особової справи, лежав на протоколах допиту, в яких можна відчитати: "когда она после отравления находилась в обморочном состоянии, она была сфотографирована... прилагается и фото-снимок "убитой" Зарицкой".

Пізніше цю світлинку використовували на слідстві як фальшивку (мені її показували в листопаді - грудні 1947 року).

Про можливе існування знімка в КДБ, у Києві, я розповів синові Катерини Зарицької – Богдану Сороці, зустрівшись із ним у Львові на Великдень 1987 року.

У 1991 році, коли стало можливим дістатися до деяких архівів КДБ, фотографію Pereznytyy для фільму, а її негатив, завдяки Богданові Сороці, передали мені.

...Добру школу політв'язнів проходив кожний, хто побував у київській тюрмі. Там діяли провокатори, яких підкидали, там була непідкупна охорона, там працювали висококваліфіковані чекісти-слідчі, які вміло застосовували всі методи терору, шантажу. Режим панував строгий. Одним словом, вірцева відбірна тюрма, в якій можна було багато чого навчитися.

Щонеділі, по обіді, коли кругом панувала відносна тиша, по радіо десь на подвір'ї

включали музику. Яке прикре, гнітюче враження вона викликала! Ще й донині в неділю, після обіду, серед спокою, коли почую музику, тікаю від неї, хоча вона й не лунає з київських тюремних гучномовців. Не можна позбутися цього почуття.

В одиночці, коли людина довший час відірвана від світу, вона мимоволі стає дещо інакшою, бо вимушена замикатися в собі, спілкуватися з собою.

Я пам'ятаю прогулянки в тюрмі. Одного дня, на початку жовтня, мене вивели на тюремний двір. Там були загороджені невеликі, приблизно 8 на 8 метрів, клітки. Кругом – цементові стіни, висотою близько чотирьох метрів, а поверх них, по спеціальному містку, ходив наглядач, спостерігаючи одночасно за в'язнями в усіх клітках. Я бачив тільки клаптик неба, відгороджений з двох сторін будівлями держбезпеки.

Переважно в усіх клітках завжди було тихо, хіба би хтось кашлянув або чхнув, і то йому треба було бути уважним, аби часом не чхнути двічі – це загрожувало неприємністю.

А сьогодні я почув голос немовляти. Плакати йому вже ніхто не міг заборонити, такого указу не передбачили. Я почав прислухатися, немовля все не переставало плакати, мати пошепки заспокоювала його. Боже! Яка жорстокість!.. Відразу забрали матір із дитиною, не дали їм скористатися 10-хвилинною прогулянкою сумлінні працівники органів. Цілий день я перебував під враженням пережитого.

Слідство моє продовжувалось. Я вже вивчив усі методи допитів і, навіть, тактику Гузеєва. Він завжди був нахабним, підступним, та, незважаючи на всі хитрощі, йому так і не вдалося видобути від мене бажаного, навіть незначного.

Ішов другий рік слідства. Я все ще був один по справі. Думка про це додавала мені сили.

У кінці жовтня, вранці, відразу після підйому, мені сказали зібратися з речами. Небагато часу потрібно було на це: забрав рядно, свій казанок із ложкою, горбушку, що недавно дістав, і вже чекаю чергового.

– На выход! – пролунала команда.

Надворі посадили у "воронок"³⁴, закрили залізні дверцята. Два охоронці зайняли свої місця в задній перегородці. Мене везли одного.

Далі я потрапив у "столипінський" вагон³⁵. Цим видом транспорту я ще не їздив, хоча багато про нього чув.

Мене завели в окреме купе. Воно було подібне до нинішнього купейного, тільки замість великого вікна посередині було маленьке вгорі, загратоване. Двері в коридор також із ґрат.

Поїзд, до якого причепили наш "столипінський", прямував до Львова. Через кільканадцять годин я був у рідному місті. У щілину "вовчка" "ворона" побачив, що ми в'їхали на подвір'я в'язниці на вулиці Лонцького (тепер С. Бандери).

Згідно з циркуляром мене "прошмонали", помили, прошпарили одержу, дали окрасць і завели в камеру.

Увечері, відразу після приїзду, повели знайомитися із слідчим львівського МДБ.

Не буду розповідати про перші враження від зустрічі. Загалом, усі слідчі схожі один на одного.

Не буду також згадувати про всіх слідчих, які цікавилися мною, їх у Львові мав декілька. Було видно, що кожен із них вів окрему справу, до якої хотів прилучити і мене.

Досить жорстко вимагали матеріалів на Стефу Олійник. Відчув, що вони були

частково поінформовані про неї. Я знав, що вона член організації, проходила вишкіл СБ.

Про багатьох колег із медінституту добивалися зізнань. Та, найбільше слідчі прагнули долучити мене до справи учасників організації Львівщини. Деякі матеріали на мене вони мали, проте мого підтвердження не було.

Допити на Лонцького (порівняно, звичайно, з попередніми, не були для мене важкими, за винятком тих, що пов'язувалися з Донкою Пилипенко. Та про це згодом.

Я сидів у камері-одиночці. Вона дещо відрізнялася від усіх попередніх, бо була розміщена в підвалі, маленька – 3 на 1,5 м, з одним маленьким віконцем, що виходило на подвір'я тюрми над самою землею, а ще там була раковина-каналізація, яка мала сполучення із сусідньою камерою № 8. Наді мною, на першому поверсі, камера № 24. Біля неї мене щодня водили на прогулянку. Якось наприкінці жовтня я несподівано почув у ній кашель мамці. Вночі і вранці, коли у в'язниці панував спокій, я виразно чув її голос і відповідав їй кашлем, та до мамці він не долинав. Хотів їй крикнути, закликати, та пожалів, знав, що вона відповість тим самим, а значить, відправлять її в карцер на 300 грамів хліба та воду.

Уранці знову проходив повз її камеру. Вона там, за дверима. Мамцю, невже ти не відчуєш, це я, Любко! Декілька днів боровся зі собою, так і не наважився.

Потім довідався, що в тій камері № 24, разом з мамцею сиділа Дарина Масюк. От так зближались наші шляхи, хоча ми тоді ще не були знайомі.

Під кінець жовтня мене викликали, та повели не до слідчого, а далі на подвір'я. Там, біля "бобика", на мене чекали двоє офіцерів. Чемно посадили між собою в машину і повезли в знайому мені організацію на вулиці Пелчинській, обласне МДБ.

Ворота нам швидко відкрили, пропустили, як знаменитих гостей. Ми в'їхали на подвір'я. Там ряди гаражів. Перший гараж зліва відкритий. На цементовій долівці лежали прикриті брезентом три трупи: крайовий провідник Львівщини під псевдом Федір, якась жінка і теж невідомий мені чоловік. Трупи свіжі. Обидвоє чоловіків – у вишитих сорочках, у галіфе, без чобіт. Жінка – із раною на скроні.

– Кого знаєш, говори, они убитые, не обидятся!

Знаю вас, кати, Катрусю ви теж показували мені вбиту на знімку.

– Не знаю, не бачив нікого.

...Майже два місяці не прав сорочки. Останній раз знайшов у лазні шматок мила. Води набрав у казанок під час вранішнього оправлення, над раковиною в камері виправ її, вбрав на себе мокру і так до вечора ходив з холодним компресом – сушив на собі. Навіть нежиті потім не було, хоча в листопаді у Львові не тепло. Зате був у чистій сорочці. Більше такого експерименту не повторював. Невдовзі дістав посилку з чистою білизною.

У листопаді у камері з'явився ще один в'язень, на ім'я Петро. Прізвища його не пам'ятаю. Прийшов він з мішком, в якому було чимало домашніх речей, та клунком із продуктами.

Зустріч була теплою, адже так хотілося поспілкуватися з людиною, – затужив уже за живим людським словом.

Новоприбулий відразу заходився оповідати про себе, про події на волі. Та я попередив новачка:

– Мені кажіть тільки те, що вже говорили слідчому або будете говорити.

Незабаром Петро знову завів подібну розмову. Навіть про підпілля.

- Про це ви говорили слідчому? – запитав його.

- Та ні, це секрет, мені за це...

Недобре з моїм сусідом. А може, він наївний, недосвідчений? Часом навіть називає знайомих із підпілля – цікаво.

Наступного дня, в суботу вранці (аж дивно!), викликали мене до слідчого. Під час допитів той кудись виходив на декілька хвилин, повернувшись, знову продовжував протокол допиту. Перед обідом мене вже відвели у камеру.

На слідство нас водили через подвір'я. У цей день падав перший сніг. Він густими клоптями вкривав землю і кожен з нас залишав на ній слід.

Петро трохи зніяковів, як побачив мене в камері. Треба сказа' що спостережливість у в'язнів вироблена непогано. Мені здалося, : Петро виходив з камери.

- Вас не викликали? – запитав я його.

- Ні, я весь час тут сиджу, – запевнив він.

- Вам не страшні будуть сибірські морози у таких чоботях, них такі грубі підметки, – сказав я і глянув на чоботи, вони бу мокрі.

Зрозумів я, куди ходив Петро. Гидке стерво, влаштую тобі, щ вокаторе.

У камері я багато молився. А Петро також не раз згадував, і ходив до церкви, навіть сповідався.

Звертаючись до Петра, я почав:

– У пекло підуть усі зрадники українського народу і там приймуть найстрашніші муки. Вони кипітимуть у смолі. Спаде прокляття на їхніх дітей.

Трохи дав відпочити, щоб засвоїв Петро, що його чекає, як зра ника. Потім продовжив:

– Запроданців буде судити народ. Про них знатимуть всі... І місця в Україні не буде.

Слабкий був Петро. Він піднявся, почав ходити по камері, плі вати в кожний кут. Та я не переставав. Побілів мій сусід, затруси: ся, хотів віддати мені свою торбу з харчами, щоб тільки я перестг йому діяти на нерви. Торби я не взяв, хоча був голодний. Петі загремотів у двері, просячись, щоб його забрали від мене:

- Він хворий на голову, я не можу тут бути, дуже прошу, заб< рить мене, громадянин начальник!

- Ничего, потерпите!

Мені сподобався наглядач – зрозумів стукача.

- Відведіть мене до слідчого, – просив Петро.

- Его нет, он отдыхает.

У неділю я далі не давав спокою провокаторові. Він все грюкав двері і скавулів:

– Негайно, негайно заберіть його від мене, я загину, він задушить мене!

І знову наглядачеві сподобалось голосіння Петра. А після обіду хоча це була неділя, його забрали. Два дні мого "спілкування" минуло. До самого кінця перебування у Львові я залишався у камері сам

СУХА ГОЛОДІВКА

Після декількох невдалих спроб відіслати вістку додому, я заявив уранці черговому:

– Сьогодні, 10 грудня, я оголошую суху голодівку. Вимагаю: послати вістку додому й отримати книжки з бібліотеки, – я пішов на крайні заходи. – Дайте мені папір для заяви, заберіть казанок з чаєм і пайку хліба.

Свою заяву я проказав голосно, щоб в інших камерах почули і, в разі потреби, підтримали, бо сусіди не знали азбуки Морзе, щоб перестукуватися.

Цілий день мене не тривожили наглядачі, тільки в обід один із них відкрив кормушку:

– Баланду кушать будешь?

Наступного дня з'явився сам начальник тюрми, цього разу я не піднявся до нього, а весь час лежав – користувався правом голодуючого.

– Делаешь только хуже себе. Мы таких видели. Этим ничего не добьешься, – сказав начальник.

Тюремне начальство старалося всіма способами змусити в'язня відмовитися від свого наміру. Три дні підсміхалися наглядачі, пропонуючи мені їсти.

Я знав, що голодівка – єдина зброя політв'язнів. У тюрмах її не люблять. Це протест і допустима боротьба з насильством.

Суху голодівку тримати важко. У перші дні хотілося їсти. Згодом язик став сухим, у роті гірко, почалася інтоксикація, заболіла печінка.

На третій і четвертий день інтоксикація наростала, піднялася температура, з'явилися головні болі, слабкість.

На четвертий вечір – гуркіт по коридору: сам начальник в'язниці, за ним – черговий офіцер і наглядач.

- Бери ручку и пиши подробно домашний адрес. Потім наказав черговому офіцеру:

- Видавать книги разрешаю.

Сидячи, я написав адресу. Начальник обіцяв, що протягом двох тижнів отримаю передачу.

Голодівку зняв. Дали мені теплого чаю, повернули всі пайки хліба за чотири дні.

Відрадно стало – добився свого. Піднявся, та голова закрутилася.

Цікаво, хто ще залишився вдома? Чи, може, всіх заарештували? Хто перший довідається, хто перший прочитає офіційне повідомлення про мене?

...Уже три дні йдуть жорстокі допити, відчув, що чекісти дістали на мене нові матеріали. Невже хтось "всипав" так здорово? Прошу Бога, щоб дав мені сили і розуму. Мені не страшно взяти на себе зайве на слідстві, але тільки на очній ставці, а так кожне слово може потягнути за собою...

Біля мене, в сусідній камері № 8, уже третій день сидить якась дівчина. Кашляє небога. Викликав її декілька разів, щоб поговорити через каналізацію, – боїться, ніяк не підходить. Та несподівано під час молитви почув кашель. Це вона, ця дівчина викликає мене. Нарешті, відважилася!

– Я не збирався вас ні про що питати, але ми в'язні, будемо говорити, про що хочете, – гостро почав я розмову.

- Та знаєте, – відповіла хриплим голосом сусідка, – я в такому горі... А хто Ви? – відважилася запитати дівчина.

- Я – Любка з медицини.

- Боже! Любку, це ти? – почув голос і плач. – Я – Донка Пилипенко.

- Донцю, що ти сказала? Вже три дні сатрапи знущаються. Що трапилось?

- Любку, я не винна, я була в "бочці".

- Донцю, в каналізації, мабуть, є підслуховуючий апарат, говори тільки те, що знають чекісти.

- Я пропала... Мене везли в Золочів, напали "партизани", мене відбили, повбивали

охоронців, кругом кров. Машину спалили. На допиті в бункері я про всю підпільну діяльність написала аж на 36 аркушах.

– Швидко говори, що сказала про мене.

Вона розповіла.

– Донцю, все, що сказала ти на мене – правда, я давав тобі приймачі, документи, ліки, все, як ти написала. Ні з ким із сім'ї ти не була зв'язана – пам'ятай. Повтори... Тепер говори спокійно.

Почув, видно, наглядач, бо загримав у двері Дончиної камери. Цієї ночі мене знову викликали на слідство. Я "розколовся" після невеликого тиску, почав розповідати:

– Донка Пилипенко приходила до мене до хати, коли був сам: я передавав їй... – я почав поволі пригадувати все, що говорив з Донкою через каналізацію.

Капітан зрадів:

– Я вижу, ты все осознал и правильно начал вести себя. Это все будет учтено.

Цієї ночі все закінчилось досить швидко. Це був останній серйозний допит із багатим компрометуючим матеріалом проти мене. На другий день Донку забрали...

У камері старався багато ходити. Та тільки три кроки вперед і стільки ж назад. Так тисячі разів на день, регулярно, щоденно. Відпочивав потім сидючи, спершись до стіни. Навчився спати так – сидючи і не опускаючи голови, навіть сни бачив. Намагався їх запам'ятовувати, а потім розгадувати.

Десь на десятий день після голодівки, по обіді, знову заснув. Не знаю, скільки проспав, як побачив сон: наді мною спустився павук, він зачепив за дзвін і той задзвонив. Я відразу прокинувся. Це був гарний сон – новина. Християни не вірять у сни. Не знаю, чому. Іноді є віщі сни, безперечно, вони є!

Далі все, як уві сні. За декілька хвилин – у "кормущі" голова чергового:

³⁸ "Бочка" – провокація, яка найчастіше провадилась у такий спосіб: в'язня кудись везуть, по дорозі нападають "повстанці" і "звільняють" в'язня; той, повіривши, розповідає про себе всю правду.

– На букву "П"! Получай посылку!

Заява написана Сяйцею – вона на волі! Моя сестричка зараз під в'язницею. Ще годину-дві тому вона все це добро діставала, складала, собі відмовляла, щоб передати мені. Усе отримане порядкую, до купи згортаю, хоча ніколи не був жадібним, але сьогодні я інакший. Яке воно смачне, яке дороге! Тут цибуля, смалець, сало, сухарі, цукор, тепла білизна, вушанка і навіть хустинка. Цю хустинку, як реліквію, зберіг до сьогодні.

Не почув, як дали "отбой". Все сидів над передачею і думав про сестричку. У неї така втіха – дістала вістку від брата і передачу прийняли.

Час наодинці проходив тепер швидко. Вже прочитав багато творів Леніна, як шкода, що раніше їх не дістав. Тепер легше вступати в полеміку зі слідчим. Які вони всі тупі: тільки-но почують цитату з Леніна, дискусія переривається, не сміє ніхто думати інакше.

27 лютого мене викликали в той самий кабінет, де недавно допитували про Донку Пилипенко, і до того самого капітана. Нині він якийсь інакший: усміхнений, навіть на людину подібний. На столі в нього не аркуші паперу, а дві грубезні книги. Наказав мені сісти до столу, не на прикутім табуреті, і сказав:

– Сегодня ознакомишься со своим делом и подпишешь 200-ю статью. (Це стаття про завершення слідства і ознайомлення із матеріалами слідства).

Я знав, що це означає кінець слідства, якось легше стало. На стіл він поклав дві

книги:

– Ознакомься.

Зрозумів: то всі матеріали на мене. На титулі великими літерами "Дело № 31186 Зарицкой Екатерины и Полюги Любомира". Кров ударила мені в лице: виходить, мою справу звели зі справою Зарицької? Хоча жодного спільного матеріалу ми не мали, окрім однієї очної ставки, яка також нічого їм не дала.

Ой, як хотіли чекісти дістати спільний матеріал, провокуючи мене фотографією Зарицької, – це добре відчув я нині.

Цілу ніч, аж до ранку читав, перегортав криваві протоколи допитів Катерини Зарицької. Яка мужність! На деякі запитання слідчого вона відповідала:

– Я член ОУН, відповісти не можу.

Скільки побоїв коштували їй ці слова!

Приспішував мене капітан, щоб я скоріше перегортав аркуші, підписував їх. А я намагався якомога більше читати, запам'ятовувати, адже я один залишуся свідком прочитаного. Майже не переглядав своїх допитів – я їх пам'ятав добре.

Надворі уже світало, коли підписав 200-ту статтю та великі томи, створені в катівнях МДБ.

Минали дні, а допити все тривали – хоч я й підписав статтю про закінчення слідства.

У Львові почалася весна. Сонце заглядає до мене в пивницю, а на прогулянці так приємно! Таке повітря!

Слідчі все міняються. Допити проходять більш-менш мирно, сили на мені не випробовують. Час від часу дістаю передачі від Сяйці.

ДРУГА СУХА ГОЛОДІВКА

Уже минуло півтора року слідства. Основне слідство закінчилося в Києві, кінця його у Львові видно не було.

Вранці викликав чергового офіцера. Віддав йому казанок із чаєм, залишки їжі і заявив:

– Оголошую суху голодівку! Вимагаю відправити мене в табір! – і попросив паперу для заяви.

Тепер уже насмішок не було. Навіть начальник в'язниці прийшов удень, пробувати мене вмовити:

– Еще не пришел наряд на тебя.

Під вечір третього дня голодівки піднялася температура, з'явилася гіркота в роті – все, як і попереднього разу.

На четвертий день ніхто не приходив, напевно, будуть годувати силоміць. Голова важка, в очах мерехтить, в роті сухо, печінковий присмак. Пішов п'ятий день голодівки. Інтоксикація наростала, температура висока.

Прийшов лікар. Я йому відразу заявив:

– Я медик, мене насильно не нагодуєте – не старайтеся.

У сусідніх камерах неспокійно – знають про мою голодівку. У перші три дні голосно заявляв про голодівку в розмові з наглядачами, щоб чули в інших камерах. Потім уже став говорити пошепки.

Усю ніч не спав, голова тріщить, у роті гидко, почалися болі в шлунку. Знову прийшли "опікуни": сам начальник в'язниці, черговий офіцер, лікар. А як навчилися ввічливо говорити, обіцяли допомогти, відправити. А потім:

– Какої ты молодой, пожалей родителей.

Багато говорили, не пропонували вже мені ні чаю, ні баланди. А свідомість притуплювалася... Невже все пропало? Важкі думки снуються...

Після обіду стан погіршився, хвилинами впадаю у забуття...

Увечері за мною прийшли два конвоїри:

– Пойдем, тебе ждуть.

Втішився, навіть у голові начебто прояснилося. Це ж надія... Важко рухатися, та розводячі взяли під руки і потягнули. А світ крутиться перед очима...

Посадили в крісло. Несподівано я побачив Гузеєва. Он воно що! Хоча важко думати, але тут зрозумів – він вирішує мою долю.

– Ты что, одурел? Что с тобой? Что задумал? – почав капітан.

Я не реагував на його слова.

– Я вынужден был сегодня прилететь, чтоб разобраться с тобой. Ты просишь отправить в лагерь. Ты думаешь, там мед?

– Я вимагаю дотримання права в'язня – негайної відправки, – пошепки відповів.

- Хорошо, я тебя отправлю, – крізь зуби сказав Гузеєв. – Не вірю – тільки розписку.

- Даю тебе слово майора.

Тоді тільки я побачив, що Гузеєв став майором.

– На цей раз повірю, – погодився з ним.

Настала радість, невимовна втіха – я добився свого!

Ті самі конвоїри відвели мене в мою 9-ту камеру. Я навіть ногами почав перебирати, сила з'явилася. Хоча була ніч, до камери прийшов фельдшер, приніс теплого чаю, якісь ліки. Відпустив "ескулапа" і запевнив його, що знаю, як себе вести після голодівки. Це був І 287-й день мого перебування в "одиначці" й останній день у тюрмі. І А завтра – етапи, пересилки, табори.

Великі випробування закінчилися, важкий шмат життя позаду. Незважаючи на весь жах пережитого, я не похитнувся.

Я – молодий в'язень – близько семи місяців, перебуваючи під чужим прізвищем, зводив нанівець слідство досвідчених оперативників МДБ і до кінця допитів під слідством залишився один. Це давало мені сили і мужності, а молитва кріпила мою надію і віру в майбутнє.

На превеликий жаль, хочу сказати, що не всі ми були готові до допитів у більшовицьких катівнях. Нас цьому не вчили. Ми не знали тактики катів, не відали про підлі методи провокацій, залякувань, знущань. Це була ціла школа, ім'я якій – більшовицька м'ясорубка.

Тому нині не треба осуджувати тих людей, які не витримали катівень, заломилися, якщо тільки, вони не стали зрадниками народу.

...Через два дні я вже їхав "столипіним" на Київ, знову в окремому купе, такому самому, як у жовтні, коли мене везли до Львова.

НА ПЕРЕСИЛЦІ У КИЄВІ

На подвір'ї Лук'янівської пересилки в Києві було якесь піднесення. Після одиначки зустрівся із в'язнями, з якими приїхав. З усіма хотілося говорити, шукав знайомих.

Перед нами – будинок пересилки. Багато заграбованих вікон. Із них видніються стрижені голови, зарослі обличчя, такі подібні до мене. Усі одночасно щось

запитують, шум, галас. Невже це початок свободи? Якась сила з'явилася!

З вікна першого поверху, що якраз над лазнею, зарослий старший чоловік, показуючи на мене пальцем, запитав:

– Як тепер твоє ім'я?

Та це ж вуйко Лотович, – упізнав його по голосу.

- Я той самий Любко, що був колись.

- Просись у 112-у камеру, – крикнув Лотович.

Після лазні, вночі, нас, новоприбулих 28 чоловік, розводили по камерах. На третьому поверсі не прийняли – камери переповнені. На другому поверсі у 116-ту завели 10 чоловік. А потім...о, Боже! 112-та камера.

Наша зустріч була зворушливою. Тягнулася до ранку. Мене помістили біля вуйка. За ніч він хотів встигнути все розповісти. Часто повторював:

– Ти молодий, витримаєш, повернешся, розкажеш про все.

Вуйко був зламаний, передчував свою загибель. Хвилинами я докоряв собі: може, не треба було втягати до праці старших і вже фізично слабких людей. Хоча ніхто його не примушував.

Вранці придивився до вуйка. Він був одутлий, блідий, обезсилений. Шкода мені його стало.

Камера велика. Люди розмістилися на кожному клаптику вільного місця: на підлозі, у проходах, під нарами, на перших і других нарах. Усіх було 165 чоловік.

Запізнався з лікарем Мизюком. Від нього довідався, що його син Павло, мій гімназійний товариш, загинув у підпіллі. Познайомився з академіком Золотаревським, який був засуджений на 25 років за зв'язок з підпіллям. Та найсильніше враження справив на мене молодий хлопчина – повстанець 14-15 років. У нього в скроневій частині голови, на місці виходу кулі, великий дефект черепа, який згодом затягнувся шкірою, де виразно видно пульсацію судин. Цього молодого повстанця продала тітка-полька. Втікаючи з хати через вікно, був поранений автоматною чергою в ноги. Він стрілявся, але куля пройшла під склепінням черепа і вийшла з протилежного боку голови. Йому тепер було важко ходити – мучив остеомієліт кісток обох ніг.

Деся перед обідом нас вивели на велике подвір'я, розташоване з іншого боку корпусу. Тут усі ми, 165 в'язнів із 112-тої камери, ходили по колу, прогулюючись, а конвоїри стояли тільки на вишках. Після кліток на вулиці Короленка, 33 і загородок у тюрмі на Лонцького це вже був поступ.

Крізь ґрати вікон – вже без "намордників" – на нас дивилися сотні очей. Лотович позирав тільки на одне вікно жіночої камери. Я теж глянув туди і побачив одну біляву голівку.

– Дивись, дивись, ота блондинка – це Дарка Масюк, та студентка, що мешкала у вуйка Антона Давидовича.

Я знову підвів голову і помахав рукою, вона відповіла. Скільки кіл ми проходили, стільки разів зазірав я у те вікно.

З того дня я з нетерпінням чекав прогулянки...

Під час вечірньої оправки хлопці забрали з-під умивальника багато записок від дівчат. Жіноча камера розташовувалася навпроти нашої, а вікна її виходили на двір пересилки, з якого я вперше побачив Дарцю. А вранці моя записка разом із записками хлопців була під умивальником.

Місце Лотовича в камері було біля вікна, з нього виднілась частина подвір'я біля лазні, далі стояла висока стіна з перетягнутими поверх неї багатьма рядами колючого

дроту, дві вишки. За стіною – дорога, затримуватися на якій не дозволяли конвоїри на вишках.

До нас підійшов здоровань Микола і попросив звільнити йому місце коло вікна. Він сильно розмахнувся і викинув крізь ґрати зроблену із хліба кульку. Я побачив, як вона впала на дорогу. Молода дівчина, яка вже кілька разів проходила туди-сюди, вмить підбрала її, передала другій, і вони швидко втекли.

Так Микола "послав" листа на волю. Записка з адресою заліплювалася хлібом. У цій роботі потрібна була точність. Із сильним розмахом треба було попасти точно між ґрати.

Дивно, скільки кидав, завжди підбігали відважні дівчата, підбирали записки, ховали за пазухи і тікали. Не один раз стріляв у повітря конвоїр, лякаючи їх.

Я також написав сестрі Сяйці, – хай приїде, якщо зможе, на побачення.

Стежив за кожним рухом Миколи, адже це лист до самотньої сестрички. Серце, здається, завмерло. Невелика неточність – і ліплянка хліба зачепиться за ґрати, впаде в двір і тоді – все пропало. Микола впевнено розмахнувся – і я побачив траєкторію кульки й те, як вона вмить опинилася в руках стрункої дівчини. Не встиг її розгледіти – щезла.

Цікаво, яка буде доля записки? Вже думав про дім, про Сяйцю. Та недовго можна бути зі своїми думками серед стількох людей.

Увечері Микола викинув ще одну записку у Львів. Хліба на неї дав академік Золотаревський. Нині неділя. Якщо Сяйця дістане листа за 2-3 дні, то в п'ятницю може приїхати.

Наступного дня познайомився з професором Тершаківцем. Це була дуже сильна людина. Його залізна воля, стійкий характер, мужність були прикладом для всіх у камері. Він охоче спілкувався з усіма, був взірцем незламності, витривалості. Йому було вже під 70. Із них багато років він відбув у австрійській, польській, радянській неволях і недавно повернувся із заслання. Ще від татка, у якого він був гімназійним учителем, я знав, що це чудова людина, великий народний діяч.

Я був змушений повідомити професорові Тершаківцю, що бачив його сина вбитим на подвір'ї МДБ на Пелчинській. Він мужньо вислухав, тоді коротко розповів, як це сталося:

– У жовтні мене привезли в Золочівський ліс під бункер, у якому перебував син, щоб я переконав його здатися. Довідавшись про намір енкаведистів, я сказав їм, що за Україну гинуть сьогодні тисячі борців, мій син повстанець – а не зрадник.

...З Дарцею ми листувалися щодня. Від неї довідався, що минулої неділі з її камери № 111 відправили на етап мамцю, дізнався про долю нашої родини. П'ять днів зустрічався з нею поглядом на прогулянці.

У середу забрали на етап Лотовича. Ми попрощалися, тепер уже востаннє. Він загинув в іркутських таборах.

У четвер до камери прийшла вістка, що готується великий етап, а я жив надією побачитися зі сестрою Сяйцею.

Довго тер долоні, викликаючи підвищення температури (так навчив мене професор Тершаківець). На вечірній повірці заявив, що захворів. Справді, температура була ледь не 38 градусів. Мене поклали в ізолятор... Тільки б витримати тут два-три дні, щоб не забрали на етап...

Цього разу доля мені всміхнулася. У п'ятницю вранці велику кількість в'язнів відправили на етап. Одні казали – на Воркуту, інші – в іркутські табори.

Уже після обіду температура в мене "спала", а під вечір – все, як у казці. Через вікно ізолятора, що виходило на дорогу, я побачив – яка радість! – мою Сяйцю. Я крикнув, щоб вона домоглася побачення. Сестра кивнула головою і відповіла:

– Вже підписано.

Ще і ще проходила дорогою Сяйця – аж поки не стемніло.

У суботу – у маленькому будиночку біля воріт пересилки – наше побачення.

Воно було коротким, тому емоціям не піддавалися. Треба було встигнути багато сказати. Розмову вели жаргоном, вживаючи домашні імена, польську мову. Ми повідали одне одному чимало цікавого, нового.

...Професор Тершаківець виявився чудовим співбесідником і оратором. Хлопці ходили за ним по п'ятах, слухаючи його розмови-лекції. У суботу Тершаківець пішов на етап.

ЛЕНІНГРАДСЬКА ТА ВОЛОГОДСЬКА ПЕРЕСИЛКИ

4 липня мене відправили в Ленінград. Конвоїр прийняв нас біля вагона і повів до "ворона". Поки ми проходили між вагонами, несподівано з'явилася нагода втекти. Конвой був без автоматичної зброї. Група в'язнів, яка вийшла з вагона, трохи розтягнулася. Попереду йшли жінки. Одна з них була з немовлям. Я йшов посередині. Праворуч від нас – порожні вагони поїзда, а за ними ще якийсь потяг. Не зорієнтувався відразу, а за кілька метрів ще один "столипін", куди хотів тікати, а біля нього – солдати зі собаками. Попався б відразу в зуби. Більше такої нагоди не було.

У Ленінграді ставлення органів влади до в'язнів було досить гуманним.

Про те, що в той час недалеко від мене, тут, у в'язничній лікарні, був важко хворий татко, я дізнався тільки через роки.

11 липня таким самим транспортом, під такою самою "опікою" виїхав у Вологду. Там нас першими зустріли сторожові пси, які брехали і рвалися на тих, хто виходив з вагона. За ними ми побачили конвоїрів, котрі також, як ті собаки, кидалися з лайкою на кожного.

Блатні, які їхали з нами, знали добре вологодський конвой, тому казали вголос приказку:

– Вологодский конвой шутить не любит: шаг влево, шаг вправо, прыжок вверх – считается побег, конвой применяет оружие без предупреждения.

Нас по четверо, під "опікою" чотирьох вівчарок і автоматників відвели до знайомого "ворона". Вологодський конвой був справді еталоном лютості і садизму.

На пересилці пройшли добре засвоєний ритуал: нас "обшмонали", забрали клаптики паперу, листи. Двоє татуйованих, як дикуни, перукарів постригли нас, помили під холодним душем і загнали до камер.

У досить великій камері перебувало троє чоловік. Було темно, на стіні повно порозтираних кривавих слідів від блощиць.

Я привітався, до мене підійшов молодий в'язень, дещо налягаючи на ногу. Поганою російською мовою він промовив:

– Джіджі Михайляну, – і подав руку.

Приємно зустрітися з інтелігентною людиною.

Довідавшись, що я студент-медик, він розказав свою історію.

Якось, коли він у Бухаресті ішов на роботу в клініку, до нього підійшли двоє чоловіків у чорних костюмах. Вони по-румунськи, дуже ввічливо попросили проконсультувати їхню тяжко хвору матір. Поруч стояла їхня машина. Як лікар, Джіджі не відмовився. Але машина поїхала не до хворої, а в аеропорт, прямо до літака, де чекали радянські

чекісти, літак приземлився в Москві, потім Луб'янка. Тепер його повертають після повторного слідства в Ухту. Від мене він довідався, що я повстанець. Про дії УПА він знав. До мене він ставився з повагою. У нас виявилось багато спільного.

Щоб уберегтися від нападу блощиць, яких там було безліч, ми лягли посередині камери, а навколо себе налили води. Та вночі таки довелося допомагати Джіджі ловити паразитів. Блощиці масами лізли на стелю, а звідти падали на свою жертву. Багато укусів було на тілі Джіджі. Мене блощиці не кусали.

Уранці Джіджі оповів про свою сім'ю, його батько – колишній міністр. Він з батьками і сестрою жили в Бухаресті, на вулиці Свентокріст, 5.

...У Вологді на пересилці мене довго не затримали. "Прославленим" вологодським конвоєм відправили далі на етап. У "вороні" зустрівся із в'язнем-сектантом.

Строго дотримуючись припису, на вокзалі нас прийняли четверо конвоїрів із собаками. Ще раз розводячий перевірів наш формуляр і запитав мене:

– Какая статья, какой срок?

– 54-1а - П³⁷, – відповів йому.

Стаття за якою судили: "Зрада Батьківщині".

Так нас двох, у супроводі надійної охорони під гавкання псів, повели до "столипінського" вагона, який окремо стояв на залізничній колії, за станцією.

По дорозі ми зустрічали людей, здебільшого залізничників. Вони, побачивши конвой із в'язнями, відверталися і відходили вбік. Видно, добряче налякані органами. У момент, коли ми переходили залізничну колію, між шпалами побачили шматок хліба. Мій напарник умить схилився, щоб підняти його. Яке щастя нам усміхнулося! На жаль, це зауважив конвоїр, котрий ішов за нами, й закричав:

– Брось хлеб! – і сам розчавив його чоботом.

Вишколена вівчарка кинулася на нас.

- Взятъся под руки! – закричав старший собаковод.

Мій товариш взяв мене під руку і ми пішли далі. Я вдивлявся в обличчя людей. Яка велика різниця між ними і лєнінградцями, котрих я недавно бачив. Там ми відчували співчуття, здається, навіть розуміння, тут – ненависть і жорстокість.

У "столипіні" нас прийняли нові охоронці. Цей вагон нічим не відрізнявся від інших, йому подібних. Конвоїрами всюди були червонопогонники – війська МДБ. Всі вони були надійно вишколені, твердо знали, що ескортують "изменников родині", тому мусять бути "особо бдительними", виконувати накази начальства, бути жорстокими, не співчувати, не вступати з в'язнями в контакт, не розмовляти. Розмістив нас у купе рудий начальник конвою.

Ще на пересилці ми довідалися, що із Вологди відправляють переважно на Північ, на лісоповал, на вугільні шахти.

Незабаром ми виїхали. Наступного дня, вранці, до нас привели ще кількох в'язнів. Ми буди на станції Мишунь Комі АРСР. Далі Печора. По дорозі підкидали до нас все нових в'язнів, уже з таборів. Кількох зняли на Печорі та Ухті. На третій день, не доїжджаючи до станції, мене, ще з одним в'язнем – Вітаутасом, викликали, перевірили всі анкетні дані й звеліли приготуватися.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

ТАБІР

В ІНТІ

На одній зі станцій нас – мене і Вітаутаса – чекав надійний конвой: із чотирьох червонопогонників з автоматами Калашникова і з вівчарками. Не знали, де перебуваємо, бо наш вагон зупинили ще задовго до станції.

Свіже, різке повітря обвівало лице, тіло. Після такого довгого перебування в задусі хотілося дихати на повні груди. У супроводі охорони ми рушили дорогою, несучи невеликі клунки в руках і мовчки (говорити було заборонено) роздивлялись навкруги. Ішли поволі, бо товариш по неволі кульгав на праву ногу. Як на серпень було досить холодно.

Обабіч дороги нам впали в око високі фіолетово-червоні квіти, які місцями росли доволі рясно: по низу стебла ці квіти були вже зів'ялі, тільки верхки пишалися своєю вродою. Раніше їх не бачив – це був Іван-чай. Де-не-де зустрічали маленьку, убогу сосну з невеликими гілочками, та ще якісь приземкуваті корчики.

Увесь час нас підганяли вівчарки, безнастанно гавкали, ніби нагадуючи нам, що тут володарюють вони. Десь через годину нашої мандрівки ми опинилися в якомусь населеному пункті.

Тут було кілька одноповерхових бараків. Люди, котрі траплялися нам по дорозі, були, вочевидь, при звичасні до в'язнів, тож не звертали на нас особливої уваги.

З дороги повернули наліво, пішли вгору. Нагорі була висока огорожа, яка в кілька рядів тягнулася уздовж табірних бараків. Кожних десять метрів височіла вишка з автоматниками.

Ми підійшли до подвійних воріт, обведених колючим дротом, побіч стояв невеликий будиночок – вахта. Зрозумів: нас привели під табір, так довго жданий у в'язниці. Та що буде далі? Як він зустріне нас? Коли ми вийдемо з нього? А, може, вдасться втекти?

З вахти вийшов "гражданин начальник", молодий, червонощокий лейтенант, трішки косоокий. Він грізним поглядом зміряв нас, начебто вперше побачив "изменников родині".

– Фамилия, год рождения, статья, срок?

На вахті нас обшукали, досить недбало. Через кільканадцять хвилин ми переступили поріг вахти і були вже в зоні табору. До нас закликали нарядчика. Цей також, як і начальник, покрикуючи (хоча сам був в'язнем), відвів нас у 15-й барак і призначив у бригаду. Бригадира у той час у таборі не було. Він разом із в'язнями перебував на роботі.

15-й барак такий самий, як усі інші в таборі. Посередині двері, які ззовні закриваються залізною скобою. Барак поділено на дві секції. У них, по обох боках, суцільні двоповерхові нари, на яких лежать вузьенькі матраци, а замість подушок – особисті речі в'язня. У центрі секції стояла залізна піч. У бараці сиро, неприємно вражають якісь випари, перемішані з запахом ганчірок і поту, хоча барак у цей час безлюдний. Невеличкі загратовані вікна додають певного настрою.

– Место на нарах получите от бригадира, у него будете работать, – сказав нарядчик і покинув нас самих.

Один за одним приходили до нас в'язні з інших бараків. Віталися, питали, звідки ми, де я був поранений. Запитували про друзів. Видалося, що тут одні українці та литовці, бо ніхто іншою мовою до нас не звертався.

Одним із перших мене привітав Микола Млинко, ветеринарний лікар. Він довідався, що я студент медінституту. Зустріч була дуже теплою, від першої хвилини здавалося, що ми вже давно знайомі. Він забрав мене з бараку і повів до себе в амбулаторію, де працював фельдшером у дерматолога Леонова. Там почастивав мене пайкою хліба, яку зверху покропив вітаміном "Д", налив відвару шипшини. Тоді таке дружнє ставлення і частування значили дуже багато. Ціну цьому шматкові хліба в той час в'язні розуміли дуже добре.

Мені хотілося швидше довідатися, де ми, в який табір потрапили. Запитав, і почув відповідь:

– Ми перебуваємо в Інті, в системі режимних спецтаборів. Кодова назва табору "Минлаг Инта-уголь". Начальником управління тут є полковник Халєєв, а начальником режиму – майор Козлов. В'язні переважно працюють на шахтах. Усього в системі Мінлагу в Інті є 6 таборів ОЛП³⁹. Серед них – жіночий ОЛП № 4. Інта розташована в Кожвинському районі Комі АРСР. Наш 5-й ОЛП має номер 385/15, це пересильний табір, у ньому є ще лікарня (тож його називають "Сангородок"), сюди присилають хворих зі всіх таборів Інти. Побудований 5-й ОЛП у 1947 році. Спочатку тут було 14 малих і 7 великих бараків. До 1949 року з'явилося ще 11.

Нашу розмову перервали хворі, які зібралися перед амбулаторією. Скоро до нас прийшов Іван Рандзістий, студент Станіславського медичного інституту. Він працював фельдшером інфекційного відділу з лікарем Кир'яковим.

Я не можу передати мого захоплення, втіхи від зустрічі з друзями, колегами. Довго ми сиділи, розмовляли. Перебивали один одного, прагнучи якнайшвидше довідатися про все. Микола й Іван були ідейними, національно свідомими. Хлопці вирішили влаштувати мене медиком і не випускати з пересилки на робочі ОЛП. Ми пішли в

"МИНЕРАЛЬНЫЙ ЛАГЕРЬ" – НАЗВА ТАБОРУ. ОТДЕЛЬНЫЙ ЛАГЕРНЫЙ ПУНКТ.

барак, де жили в'язні-лікарі, щоб там поговорити зі студентом 5-го курсу медінституту, грузином Морчиладзе, який працював терапевтом, аби той допоміг влаштувати мене на роботу. Високий грузин із чорною родимою плямою на лиці привітно прийняв нас і пообіцяв просити "опера" і вільнонайману начальницю санчастини Кобець взяти мене на роботу. Окрім Морчиладзе, познайомився у бараці з лікарем-гінекологом Скалацьким, який за часів німецької окупації працював із татком у лікарні Львівського медінституту, з болгарином – лікарем Кир'яковим, фтизіатрами Семьоновим і Саву, хірургом Смирновим, психіатром Ноксом, з Туркевичем та іншими.

Семьонов слухав нас уважно, потім втрутився у розмову, запропонувавши піти працювати до нього в туберкульозний відділ.

Мине багато років з тих часів, але ці перші зустрічі, ці перші дні перебування в таборі, залишаються незабутніми.

Почався інший етап мого життя, тепер уже табірною. Цей перший день перебування в таборі видався мені відгомонам волі, хоча табірною життя я ще не

пізнав.

Наступного дня нарядчик сказав мені:

– Йди в каптерку за речами.

Я знав, що там зберігаються речі для в'язнів – переважно старі, зношені, подерті. В каптьорці застав старшого від себе в'язня. Я назвав своє прізвище. Він глянув на мене привітно і замість того, щоб видати мені одяг, почав випитувати українською мовою, звідки я, коли зі Львова, кого зустрічав у тюрмі. Як побачив, що я поранений, спитав, чи підпілля в Галичині ще діє, чи сильне.

Зрозуміло, в таборі, як і у в'язниці, ми мусили бути обережними з незнайомими людьми.

Каптьорник пішов у другу кімнату, довго там щось шукав. Згодом виніс мені майже нове табірне вбрання. Відчув душу земляка.

Незабаром довідався, що це був Олександр Гринько, арештований ще в 1939 році, як учасник капели бандуристів. Нині він Народний артист України, працює в драматичному театрі ім. Марії Заньковецької у Львові.

Після кількадечної перевірки "опер", капітан Кобець, дав згоду залишити мене в ОЛП, а його дружина – Ольга Кобець – прийняла мене на роботу в туберкульозний відділ.

Перші мої кроки, як фельдшера, були не дуже певними. Хоча в підпіллі я надавав першу допомогу при травмах, умів робити ін'єкції, перев'язки.

Уже на другий день самостійної роботи мені потрібно було поставити банки, а я їх ніколи не ставив. Мій хворий лежав на верхніх нарах, це додало мені впевненості, бо ніхто не бачив моїх дій. Цю нескладну процедуру я виконав, на щастя, вдало.

Праця в тубвідділі не була важкою. Разом з лікарем Семьоновим ми обстежували хворих. Він охоче передавав мені власний досвід, ділився своїми спостереженнями.

Невдовзі познайомився з іншими лікарями табору (деякі з них приходили до Семьонова на консультацію): із терапевтами Бадочі, який був особисто знайомий із президентом Закарпатської України Августином Волошином, професором Давідсоном, Глазером, хірургом Матешуком, лікарем-лаборантом Соболевим, лікарями Долідзе та Амолівичем. Запізнався із багатьма фельдшерами: Альбінасом, Дятловим, Аміровим, Савчуком, Грабовичем та іншими.

Робота фельдшера мене не задовольняла. Потрібно було допомагати друзям, робити їх "хворими", виривати з каторжної роботи.

Перші кроки в новій царині медицини – симуляції – я зробив швидко. Рандзістий і Млинко вже мали в цій ділянці досвід і передали його мені. Часто викликали підвищену температуру ін'єкціями молока.

Першу "мостирку" я зробив молодому в'язневі з Тернополя Миколі Підлужному. Я ввів йому в гомілку біля невеличкої ранки подвійну дозу вакцини проти черевного тифу. На другий день піднялася температура до 39 градусів, а навколо рани з'явилося різке почервоніння.

Незабаром я прийшов до думки, що набуті у цій сфері табірної медицини знання потрібно розширювати – знаходити нові способи здійснення "мостирок" (такі, щоб їх було важко, а то й неможливо розпізнати), удосконалювати їх, а головне – намагатися, щоб вони якнайменше шкодили організмові.

Я знав, що запалення легенів можна викликати вдиханням цукрової пудри. Проте така процедура була небезпечною для здоров'я, її часто робили блатні, я до неї ніколи не вдавався. "Босяки" іноді вводили під шкіру слину та різні хімічні речовини. Але

цю "мостирку" легко викривали, а абсцеси, які утворювалися, залишали глибокі сліди і мали погані наслідки.

Найпоширенішим методом здійснення "мостирок" були молочні ін'єкції. Молоко приносили хлопці із кухні наглядачів, де вони працювали, обезжирювали, стерилізували на водяній бані й вводили по 10-20 грамів. Не один друг відпочив, звільнений від роботи. Шкода тільки, що температура піднімалася ненадовго – навіть після другої ін'єкції звільнення діставали на 2-3 дні.

СХЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ТАБОРУ

Табір наш, як і всі табори, які я бачив і про які чув, був прямокутної форми, оточений багатьма рядами колючого дроту. З обох сторін колючого дроту – дві зорані, заскороджені смуги. Кожних кільканадцять метрів уздовж огорожі стояли вишки з потужними прожекторами. На них день і ніч чергували солдати-автоматники. Таким чином, зона надійно охоронялася. Не знаю такого випадку, щоб з неї хтось втік. Усі втечі відбувалися тільки з робочої зони, із шурфів шахти, або підкопом під охоронною зоною.

Усередині зони бараки тягнулися рядами так, щоб усі проходи між бараками прострілювалися зі сторожових вишок.

Біля вахти у зоні було розташовано кілька адміністративних будівель. Серед них у третій був ЧИС⁴¹, у другій сидів начальник ОЛП (1949 року – Косенко, потім Слінін). У четвертій – спецвідділ, у шостій – санчастина (1949 року начальником була Кобець, 1950-го – Лук'янова). У 9-тій був будинок опера (начальник – капітан Кобець). Опер слідував за режимом в таборі (МДБ в таборі). В інших адміністративних будиночках були: КВЧ – культурно-виховна частина – її начальник займався контролем кореспонденції і перевиховною роботою. Каптьорка – будинок, де зберігалися особисті речі в'язнів. ППЧ – планово-виробнича частина – відділ розподілу робочої сили. Посилочна – будинок для зберігання та видачі посилок та ін.

Незмінний табірний атрибут – табірна перевірка, яка регулярно проходила о 7-й і 19-й годині. Гонгом із вахти сповіщали, що не вільно ходити по зоні, всім потрібно вийти поперед бараку, стати в два ряди для перевірки. За порушення режиму чекала суворя кара.

Наглядачі ходили з бараку в барак із дощинками, на яких записували кількість перелічених в'язнів. Іноді по декілька разів рахували бідолохи із ВОХР⁴². Переважно це були малограмотні, жорстокі покидьки суспільства. Повноцінна людина наглядачем не пішла б працювати. Під час перевірки в'язнів вони лічили до 10-и і ставили "кола" на дощинку, щоб не збитися з рахунку. Інколи більше години знущалися наглядачі над нами, коли загальна кількість в'язнів у них не сходилася.

Усі червонопогонники, починаючи від найнижчого чину й аж до начальника табору, вважали себе всемогутніми володарями в'язнів, тому до кожного із них треба було звертатися через "громадянин начальник". Його не можна було обминути в зоні чи, борони Боже, не уступити йому дороги. За це кара була неминуча. Після ударів у шину (відбій) наглядачі закривали бараки на замки. Зона завмирала, тільки наглядачі ходили по зоні й "оберігали" сон в'язнів або, навпаки, робили неспокій в якомусь із бараків, де проводили "шмон".

На вишках стояли червонопогонники з автоматами. Всі вони були добре вишколені. Їх переконали, що стережуть страшних ворогів народу. Кожних три

години недалеко від вишки ми бачили розводячого і декількох "попок"⁴³, які йшли на зміну. Начальник караулу підходив до вишки. Черговий на ній, який здавав вахту, відповідав:

- Пост над врагами народа сдал. Змінюючий його відповідав:
- Пост над врагами народа принял.

СКЛАД В'ЯЗНІВ

У таборі 5-го ОЛП, зрештою, як у всіх таборах Інти, великий відсоток становили українці, здебільшого з Галичини. Різні за віком, головно молодь. Різні за соціальним походженням: селяни, робітники, та найбільше інтелігенції, багато з них – учасники відділів УПА. Майже всі вони відбували термін за участь у визвольних змаганнях українського народу.

Чимало в'язнів було із Прибалтики. Передовсім – литовці. Вони поводитися мужньо, трималися стійко. Немало було росіян. Вони відбували ув'язнення за службу в німецькій поліції, за полон, за вільнодумство... Серед них – Пивоваров, близький соратник Молотова, Б. Одинцов, який був біля Тіто ще в Москві. Були й "власовці". Траплялися й представники східних національностей, переважно грузини. Поміж чужинців був 82-річний Курт Прюфер, на фабриці котрого виробляли деталі до ракети "Фау-2".

Одним із найважливіших завдань у таборі було зберегти себе, вистояти, не заломитися, і зберегти людей. Хоча відродно нині сказати, що найстійкішими в таборі виявилися українці і литовці. Я ніколи не чув від наших людей, щоб вони жалілися або нарікали на свою гірку долю, казали, що незаслужено засуджені. Ми були гордими за наше минуле. Ми знали, за що каралися, і від ворога пощади не чекали. Це додавало нам сили і витривалості. В таборі ми були дружними, згуртованими, мужніми.

До 1950 року з нами перебували військовополонені та політичні діячі інших народів. Серед них японці, німці, корейці, поляки. У 1950 році їх вивезли.

До вересня 1948 року була тут ще одна соціальна група – зlodії, які поділялися, залежно від їхнього стану, на "законників" (це була найвища в ієрархічній драбині група зlodіїв) і на "блатних", "сук", "уркачів", "шестьорок".

"Законники" зовсім не працювали. Вони верховодили над усіма злочинцями і до 1948 року були пострахом у таборі для інших в'язнів. За непідпорядкування їм чи спротив – жорстоко знущалися аж до смерті. Їх вигідно було тримати в таборі, хоча прямо в контакт із начальством "законники" не вступали. Кожен з них мав багато судимостей, вбивств, втеч, іноді відрубані пальці. Вдягнені були в кращу одягу, яку відбирали у в'язнів. Їх обслуговували "шестьорки", також із блатного світу. Вони крали для своїх зверхників, виконували їхню волю.

"Законники" мали зв'язок з іншими таборами, їх знали під кличками. "Законник", який почав працювати, чи пішов на контакт із начальством, ставав "сукою". Його викидали із "законників", інколи вбивали.

"Блатні" – це зlodії, які працювали, часто займаючи найкращі робочі місця в таборі, вони звичайно працювали на кухні, були нарядчиками, бригадирами.

У 1948 році їх забрали з таборів політв'язнів. Залишилися тільки ті, які були суджені за зlodійство і втечу з табору (ст. 54-14). Хоча їх зосталося мало, та вони продовжували займатися своїм ремеслом. Політв'язні не дозволяли їм розгулювати безкарно, часто розправлялися з ними за знущання над політв'язнями. Взимку 1951

року на 2-му ОЛП кількох блатних убили, кількох сильно порізали. Один із них, Саша Пушкін, дістав дев'ять ножових ран і вижив. Після цих подій усіх блатних із Мінлагу вивезли.

З перших днів мого перебування в таборі запам'яталася одна процедура, яка, зрештою, була притаманна й іншим ОЛП.

Усім потрібно зібрати матраци та всі пожитки і винести на двір, яка б там погода не була. Зранку, посередині зони, у великому казані кипить вода. Розібрані нари зносять до казана. По черзі занурюють їх на якісь секунди в окріп і знову складають у бараці. На мокрі дошки кладуть постіль.

Хоча ця процедура була нелегкою, але вона рятувала нас від страшних блощиць, позбутися яких було майже неможливо.

ХАРЧУВАННЯ

Годували в таборі двічі-тричі на день чим попало. Всі продукти для приготування їжі були низькоякісними, часто попсованими при поганому зберіганні.

Основним у харчуванні був хліб. Видавали його по 650 грамів на день, у карцері – по 300 грамів. Був він важкий, глевкий, чорний.

На сніданок давали невеличкий черпак каші, яку поливали маленькою міркою олії, гіркої, старої (щоб не хотілося їсти), і зафарбований окріп (так званий чай), іноді баланду.

На обід подавали баланду. Це страва, подібна на нашу юшку, тільки приготована з гнилої чи мерзлої капусти та інших відходів ярини, в якій "крупина крупину доганяла". Ще давали черпак вареного проса, виги⁴⁴ чи ячменю.

На вечерю ми мали чай, інколи тюлька чи тюленину. Тюлька нерідко була з запахом, та й то припадало її небагато, всього кільканадцять грамів.

Насьорбавшись такої баланди, зеки виходили на вахту, на "розвод"⁴⁹ у шахту чи на іншу роботу. А їсти після такого сніданку хотілося, ой, як хотілося. Тому не дивно, що в'язні вимітали все з алюмінієвих тарілок і, просячи добавки в знайомого роздатчика, були щасливі, коли їм усміхалась доля.

Годували в'язнів так, щоб могли ходити і, найважливіше, щоб могли давати таке потрібне країні вугілля. При такому харчуванні, якщо в'язень не діставав посилки, він швидко ставав "доходягою" і його, як дистрофіка, нерідко відправляли в селище Абезь у табір інвалідів, розташований за 50 км від Інти. їжу в таборі готували самі в'язні. На роботу в кухні могли потрапити тільки "вибрані люди", нерідко призначені самим "опером".

При кухні – їдальня, куди строго по годинах бригадами приходили їсти. Поряд розташовувалася хліборізка, де також працювали "заслужені" в'язні. Навіть отримати окраєць, у якому трошки більше хліба, було радістю. Запах від кухні, а точніше, сморід, розходився далеко від неї.

Усю процедуру харчування встановлював черговий, старший наглядач. Ударом молотка по рейці, яка висіла біля вахти, він повідомляв, що настав час іти в їдальню.

Нестерпне почуття голоду сильно докучало. Після поранення, близько двох років в'язниці, голодівок, проблема поїсти була гострою. Часто соромно ставало перед собою, що не в силі побороти одну і ту саму гадку – про хліб. У снах часто бачив страву, але коли простягав до рота ложку, сон зазвичай обривався або снилось, що хтось відбирав її.

Якось увечері, перед перевіркою, сталася подія, яку ще нині не можу згадувати спокійно. Я сидів на нарах і доїдав пайку хліба. До мене підійшов земляк зі Львова – Кравець. Він був значно старший від мене, у таборі вже сидів більше трьох років. Чомусь став дивитися мені в очі, а потім запитав, чи хочу я їсти. Віддав мені алюмінієвий казанок, а в ньому тепле картопляне лушпиння. Передати мої почуття втіхи, радості я не міг. Старався їсти не жадно, не знаю, чи це вдалося мені, чи ні. Не мав слів, щоб подякувати моєму дорогому землякові. Мені сльози стали в очах, він нахилився і поцілував мене, як батько. Потім ще не раз увечері Кравець приносив схований під бушлатом котелок із теплою стравою. От таке щастя випало мені в перші тижні мого табірної життя. Кравець працював у підсобному господарстві, біля свиней для наглядців. Потай відбираючи лушпиння із котла "вільнонайманих" свиней, переховував його і, коли ніхто не бачив, вимивав і варив.

ЖОРСТОКА ДОЛЯ В'ЯЗНЯ

Початок листопада 1949 року.

Барак № 17, після вечірньої перевірки. Надворі мороз більше 30°. Тихо-тихо. Кожний барак добре освітлений з усіх сторін, ясно, як удень. Тільки відкриваються двері бараку – в секцію вривається свіже, морозне повітря, яке розходить між нарами і щезає у випарах людських тіл.

Після перевірки всі в'язні в бараці. Хто спить, хто мовчки сидить на нарах, а хто розмовляє з побратимами по неволі. Згадують своїх найближчих, цікаві епізоди життя, іноді фантастичні. Майже кожна розмова переходить на одну й ту саму тему – як смачно поїли. Серед цієї маси в'язнів виділявся один молодий чоловік. У нашому бараці він перебував уже три дні. Це нещасний арештант, який попав під відпал у шахті, без очей, із витаврваними чорними цятками на лиці. Він був без правої руки, культя якої навіть не сягала ліктя, і без лівої кисті. Страшна картина. Жорстоко доля розправилася з ним. Та найстрашнішою, здається, була його пісня, яку він весь час співав, монотонно, чи то речитативом промовляючи:

– О, Москва, Москва, скільки ти нам горя принесла, всі судимості відкрила...

Продовження, на жаль, не пам'ятаю, забув. Це був наш земляк із Рівного. Недовго був з нами. За декілька днів його вивезли в Абезь.

ОСОБИСТІ НОМЕРИ В'ЯЗНІВ

У грудні 1949 року по табору рознеслася новина: всі в'язні носитимуть номери. Справді, незабаром нам видали особисті номери. Кожен із нас ставав не людиною з іменем, а номером. Так, по номерах, нас почали звати:

– Эй ты, номер 330! Остановись!

Наспинні знаки величиною 20 на 10 сантиметрів із білої тканини, написані чорною фарбою, ми мусили носити на бушлатах, тілогрійках, куртках.

У системі Мінлагу букви в наспинних номерах йшли в алфавітному порядку, починаючи від 1-го до 6-го ОЛП. На 5-й ОЛП припали літери "Р" і "С". Від грудня 1949 року я став номером "С-140".

Відмінили номери 1955 року.

ЖІНОЧІ БАРАКИ

У 5-му ОЛП була ще одна зона, відгороджена колючим дротом, – жіночі бараки пересилки (бараки №№ 18-20).

Зв'язок з дівчатами відбувався через лікаря Скалацького, який їх лікував, та ще кількох в'язнів, котрі мали доступ у їхню зону.

Деякі з жінок працювали у кравецькій майстерні, у зоні, у мадярського єврея Шварца. Інші ходили за зону на фізичні роботи. Жінок доволі швидко відправляли в 4-й (жіночий) ОЛП.

Микола, як фельдшер шкірного кабінету, також заходив туди. Він розповідав мені про багатьох, з ким бачився. Перелічуючи прізвища, якимось назвав студентку Львівського медінституту Дарку Масюк. Несподіванка велика, наші шляхи з Дарцею знову зближались. Незадовго до мого приїзду в табір її перевели в 4-й ОЛП. Микола побачив мою реакцію, сказав:

– Якщо хочеш написати їй, приготуй грипс, а я постараюся передати, як тільки будуть відправляти кого-небудь.

Записку я написав на тоненькій бібулці маленькими буквами, скрутив, ще й заклеїв, і віддав Миколі цього самого дня. Вона дійшла до Дарини, але, на превеликий жаль, аж через місяць.

БУР

Немале значення в таборі мав БУР. Він містився в кінці зони, за бараками. Майже кожний з нас там побував. Це був невеликий дерев'яний барак з маленькими віконечками, також заграбованими, обведений колючою огорожею, з окремим наглядом. Це була "тюрма в тюрмі".

БУР-ом карав сам "опер", визначаючи строк, залежно від провини в'язня.

Пригадую перші свої відвідини БУР-у. У листопаді, вранці, прийшов до мене нарядчик і сказав:

– Йди в БУР, "опер" тебе п'ять суток подарил за вечірню перевірку.

Я знав, що це єфрейтор-наглядач доповів. Швидко з'їв свою пайку хліба, запив водою, і сам "добровільно" пішов з нарядчиками у БУР.

– Сними ремінь, шнурки с ботинок, – звелів "добродушний" громадянин начальник.

Витрусив пусті кишені, відчинив залізні двері, як у в'язниці.

– Заходи!

Ця маленька темна кімнатка нічим не відрізнялася від карцеру в тюрмі. На стінах сліди роздушених блощиць. Добре, що встиг з'їсти свою пайку, бо першого дня нічого не дали їсти, а в наступні дні лише по 300 грамів хліба й холодну воду. Довелося також п'ять днів мерзнути, бо тільки на ніч давали "тілогрійку", хоча й та не дуже помагала.

1951 року побудували новий, великий, кам'яний БУР, а в ньому карцер.

ПРОВОКАТОРИ І СТУКАЧІ

Усе, що творилося в ОЛП, чим жили, що задумували в'язні, "опер" мусив знати – інакше що це за оперативник.

Звичайно, система стара, відома: чим більше провокаторів, сексотів, тим

спокійніше спав "кум". "Опер" вербував сексотів серед нестійких в'язнів за невеличкі подачки, чи шляхом терору. Стукачі мали викликати недовір'я до чесних людей, доносити про те, що відбувається в зоні, створювати міжусобиці, сутички, неспокій. Їх швидко викривали, іноді жорстоко розправлялися з ними.

ЛИСТУВАННЯ

У режимних таборах листи до рідних дозволяли писати тільки двічі на рік. Здавали їх відкритими – для цензури. Отримували листи також після перевірки, із позначкою цензора КВЧ.

Листи часто приходили до нас сильно покреслені тушшю. Інколи "опер" забирав листи – для заведення справи проти в'язня.

Десь наприкінці грудня 1949 року несподівана новина! Я отримав листа від тітки Ліни. Це була відповідь на мого самотнього листа, посланого з Інти. Перечитував і перечитував його, потім надійно заховав, щоб іще раз перебігти очима.

Я довідався про Сяйцю: незабаром після нашої зустрічі в Києві, її арештували і вивезли в Тайшет, мамця була вже в таборах Іркутська, на лісоповалі. Ніякої вістки не було про татка, напевно, загинув, адже він був важко хворий ще в тюрмі на Лонцького. З родини Давидовичів, окрім старої бабусі, забрали всіх – арештували або вивезли. Радість і горе! Боже, як хотів би я взяти всі знущання над батьками, сестричкою на себе, щоб тільки їм стало легше. Я не боявся за них, знав – вони добре трималися на слідстві, бо ніяких матеріалів слідчі від них так і не дістали.

ПЕРШИЙ СВЯТВЕЧІР У ТАБОРІ

Надворі мороз близько 50°, кругом біло-біло. Під ногами дзвінке поскрипування снігу. Здалека, більше як за 10 км, чути гудки паровоза, які долинають тільки під час великого морозу.

У зоні тихо. Сьогодні Святвечір 1950 року. У греко-католиків і православних великий день, його тут святкують по-різному. Після роботи в'язні збираються групами біля нар, діляться пайкою хліба, а як хтось отримав пакунок із дому, то ще домашнім, тихо колядують, щоб наглядачі не побачили, не почули.

Цей Святвечір зустрічав з Миколою та Іваном Рандзістим у шкірному кабінеті, там було спокійніше. На столі в нас горіла саморобна свічка, навіть галузка сосни стояла на вікні, символізуючи різдвяну ялинку. Відмовивши спільно молитву, ми сіли до столу.

До пайки хліба ми мали тюльку, Микола зварив шипшини, а Іван приніс печива. Досить довго сиділи ми, поки горіла свічка, згадували Різдво в Україні, народні звичаї.

У цей день весь християнський люд України згадує найближчих, рідних, яких нема на спільній вечері. І я полинув думками до мамці в Іркутськ, до сестрички в Тайшет, згадав про татка, про всю розкидану по тюрмах і засланнях родину. Згадав останній Святвечір у Львові і весь багатостраждальний, закутий у кайдани український народ.

Тим часом за вікном запаленіло північне сяйво. На чорному небі з'явилися сріблясті смуги, які, зливаючись, утворювали чудове мереживо. Тоді я вперше побачив північне сяйво.

У ЛІКАРНІ

У туберкульозному відділенні у Семьонова я сам обстежував хворих, писав історії хвороби, багато вчився. З труднощами діставав медичні книжки. Конспектував їх. Разом з Миколою та Іваном удосконалював способи проведення "мостирок", які хоч трохи полегшували життя наших друзів, даючи їм змогу відпочити від виснажливої роботи.

У терапевтичний відділ (барак) почали поступати хворі із жовтяницею, яку тоді не вважали інфекційною хворобою.

Для того, щоб потрапити в лікарню із жовтяницею, потрібно було пожовтіти, мати відповідний аналіз сечі і болючу, збільшену печінку. Я помітив, що хворі, які приймали трохи більшу дозу акрихіну, жовтіли. Акрихін тоді вживали для лікування малярії. Ми вивчили дозу, якої вистачало, щоб за 2-3 дні пожовтіти. У клінічній лабораторії працював непевний чоловік, тому сечу брали в хворого на жовтяницю і здавали її на аналіз. Створюючи дефанс (підвищений тиск) напруженням черевної стінки, укорочували перкуторний звук над печінкою, пальпація її затруднювалася, що заважало встановити границі печінки. "Хворих" ми навчили цього мистецтва.

Жоден терапевт, який лікував наших "хворих", не викрив "мостирки".

Не одного друга врятували ми на декілька тижнів від важких робіт чи небажаного етапу. Правда, саме на цій "мостирці" через рік я "погорів", але про це згодом.

ПЕРШИЙ ЛИСТ ВІД СЯЙЦІ ТА ДАРЦІ

Отримати в таборі вістку від рідних, близьких, звісно, було святом. Тож, як тільки лист з'являвся після цензури у таборі, його старалися негайно передати адресатові.

Цим разом у мене втіха: на роботі вручили листа від сестрички Сяйці. Лист із Алдану, з далекої тайги. У листі розпитує мене, описує важкі умови праці у тих краях, де єдиним зацікавленням місцевих робітників є горілка і жінка, яку цінують як товар. Добре розумів, що значить дівчині опинитися на чужині. Цей лист я проніс через усі "шмони" і зберігаю донині, як велику реліквію.

Сяйця вже листувалася з мамцею. Від татка та інших членів родини вістки не було. Багато разів читав листа від сестрички, не хотів навіть ні з ким говорити – весь час був думками з нею.

Мої роздуми перервав Микола. Він приніс мені ще один лист-грипис із 4-го ОЛП. Який радісний день! Це було якраз 7-го березня, перед Днем жінки.

Грипис від Дарці. Вмить прочитав його, хоча був писаний дуже дрібно. Після нашої зустрічі в Києві, опинившись в Інті, вона не сподівалася, що наші шляхи знову перетнуться. Від своїх батьків дістала вістку, вони були в Осінниках Кемеровської області на висилці. Згадала про свого брата Романа, який перебував у 1-му ОЛП. Коротко розповіла, як вдалося зустрітися з ним на шурфі 1-го табору. А яка була зустріч!

Про себе не хотіла писати, зате написала про друзів, з якими працювала в 4-му. Про подруг – студенток зі Львова: Славу Людкевич, Славу Лятошинську, Славу Крижанівську, Олю Мацелюх, Рому Сімків, Льоню Сенюту, Оленку Северин, Олю Мороз, Орису Грицину, Любу Пальчевську. Дівчата жили там згуртовано, дружно. Окрім студенток, у таборі було чимало інтелігенції, учнів 9-10 класів і старших жінок, іноді малоосвічених. Усі вони працювали на земляних та інших важких фізичних роботах.

У цьому листі Дарця писала також про чужинку, яка була в одній бригаді з нею, – англійку Кеті з Лондона. Її батько був великим комуністичним діячем Англії. Чоловік Кеті, радянський дипломат, забрав її в Москву, де вона працювала у військовій академії, звідки її за "шпигунство" запроторили до табору. Якось її та Дарцю, як "доходяг", послали працювати у військову частину, Дарця попала на кухню, а Кеті черпаком на двометровій палці вибирала нечистоти і вивозила бочкою. Вона була вбрана у подерті ватні штани, завеликі на кілька розмірів валянки, тілогрійку і вушанку. Одні тільки цвікери⁴⁷ на очах говорили, що вона чужинка. Побачивши Дарцю, вона ламаною російською мовила:

– Дари, видишь, я работа по специальности, как мне обещал следователь.

Цікаво, чи залишився б її батько великим комуністичним діячем Англії, якби побачив свою доньку тепер?

У бригаді працювала ще грузинська єврейка Елла Маркман. Її батька, соратника Берії, розстріляли. Студентка Елла належала до таємної організації "Юный ленинец". Отримала 25 років за підготовку вбивства Берії. Вона була поетесою, дружила з українками. З ними в бригаді була ще білоруська поетеса Лариса Геніюш, вірші якої дівчата любили й вивчали напам'ять.

Потім, після цієї першої записки, я отримував все нові, все тепліші записки.

НАКОЛКИ

Блатних із наколками я вже бачив у тюрмі в Станіславові. Та тоді не приглядався до них. Добре роздивився їх лише на пересилці і в таборі.

Майстрами татуювання були самі "законники" та блатні. Вони й придумували малюнки наколок. Серед них траплялися і досить цікаві, непогано зроблені.

"Законник" Культя у 5-му ОЛП, здається, один із тих, наколки яких відрізнялися від інших. Про Культю я знав, що це один із головних "законників" у 5-му, за котрим числиться багато "мокрих" справ⁴⁸. Біля нього бігають "шестьорки", які слугують йому й виконують його доручення. Пальці лівої кисті він відрубав собі ще на Воркуті, щоб не працювати. Культею він доводив, на що він здатний.

У передбаннику побачив його голого, якраз коли одягався. "Шестьорки" біля нього закричали на мене:

– Чего сюда идешь, не видишь – мы моемся?

Побачивши Культю, повністю розмальованого наколками, я аж здивувався – до чого може дійти людина! Я не вірив своїм очам. Велика кольорова змія обвивала декілька разів тулуб. На грудях наколений лицар з мечем, готовий до бою.

Один із "шестьорок", звертаючись до мене сказав:

– С Культею надо жить в мире. Принеси ему кодеинчика, – і більше мене не виганяли.

У таборі, в кримінальників, ми бачили багато всіляких наколок. Було чимало нецензурщини, голі жінки, серця, пробиті стрілою, бубновий туз з пляшкою горілки і напис: "Вот что сгубило меня", різні імена жінок, часто фраза: "Не забуду мать родную". Деякі злодії мали наколені портрети Сталіна й Леніна. Вони запевняли, що в разі розстрілу ніхто не посміє стріляти в портрет вождя. Один раз я бачив kota, який стрибав на мишку, що втікала в анус. У багатьох все тіло було в наколках, навіть на соромітному місці в одного бачив жіноче ім'я. Напевно, бідолашний мусив добряче страждати, поки це зробили. Наколки виконували фарбою або тушшю. Спочатку

робили з туші малюнок, а потім вколювали голками внутрішкірно. Татування ніколи нічим не виводилося, хіба хірургічно.

Усі наколки, які носили в'язні, були описані в їхніх особистих справах, вирізати їх строго заборонялося.

За татуваннями можна було визначити ієрархічну приналежність блатних. Те, що мав право наколювати "законник", не мав права звичайний блатний, злодій. "Законники" носили меч, лицаря з мечем, злодії – емблему злодія – kota.

ТЕЛЕГРАМА ЗІ ЛЬВОВА

23 червня 1950 року нарядчик вручив мені телеграму. Правду кажучи, я дуже хотів отримати листа, телеграми ж боявся. У них здебільшого сповіщалося про горе.

А тут така телеграма: "Татко живой, находится в Ленинграде, Арсенальская, 9". Далі затерто тушшю. Отже, вся сім'я жива! – хоча й за тисячі кілометрів одне від одного. Я боявся радіти, перерхував ще і ще. 21-го післана зі Львова. Затерте слово я зрозумів відразу: "Тюрьма № 2" (літеру "Т" вдалось відчитати, а що в Ленінграді на вулиці Арсенальській є тюрма, я знав).

ФЕДЯ МАТВІІШИН

Кінець жовтня 1950 року.

У туберкульозному відділенні, в 24-му бараці справа, у важкому стані лежав наш земляк, повстанець Федя Матвіїшин із села Під'яркова Бібрецького району. Для нас Федя був близьким другом.

Тяжко було потішати побратима, бо лікувати ми не мали чим.

Цілий барак таких хворих. У Феді був туберкульоз легенів, ексудативний плеврит.

Лікаря Семьонова часто просив, щоб він знову послухав хворого, щоб чим-небудь допоміг, хоч добре розумів, що лікар тут був безсилий. У вільну хвилину я сідав біля хворого на нарах і потішав, як міг, хоча сам не вірив у це.

Якось у мене з'явилася добра нагода. Один із лікарів сангородка, політв'язень, румун Саву захворів туберкульозом. Стан здоров'я в нього не був важкий, бо свої обов'язки стукача він виконував далі. Часто ходив до "кума", мав доступ у БУР і вів себе доволі зухвало. Всі його боялися. Для свого лікування він дістав 25 флаконів стрептоміцину. У той час стрептоміцин тільки почали використовувати в медицині і в таборі ми його побачили вперше. Ці флакони він приніс до нас, у туберкульозний відділ, щоб вводити ліки собі. Після першої ін'єкції виникла ідея залишити половину флакону для Феді. Та Саву був надто хитрий: розводити флакони потрібно було при ньому. Порожні флакони він забирав.

Ми перепробували багато варіантів. Жоден не дав результату. Та нарешті вдалося. Збоку, біля кришечки в флаконі стрептоміцину я вставив грубу голку для переливання крові і витрусив у стерильний флакон половину порошку. Увечері зробив першу ін'єкцію стрептоміцину. Чудо виявилось на другий день. У Феді почала падати температура, наш Федя усміхнувся. Від щастя ми з ним поцілувалися.

Того ж тижня Семьонов узав Федю на рентген. На рентгені він заявив:

– Это первый случай в моей жизни. Такие изменения...

Щодня ми з Миколою в строгій конспірації добували життєдайні ліки. Були свідомими того, що провал загрожував нам бідой, найгірше – пропаде наш друг.

Ін'єкції Феді ми робили вночі, як усі спали. Наш друг почав ходити, поправлятися.

Та 25 ампул скоро закінчилися і, на превеликий жаль, наша радість почала потроху вщухати – стан здоров'я Феді знову погіршився. "Кум" більше не давав життєдайних ліків для свого стукача. Через три з половиною місяці ми винесли мертвого друга в морг.

Наприкінці березня 1951 року прийшов лист до покійного від сестрички Олі разом із фотографією. Тепер Кузьма Хобзей випадково передав її мені. Улітку постараюсь віднайти Олю і розповісти про брата.

БЛАТНИЙ ЖАРГОН

Цілий день падав дощ. Майже всі в'язні повернулися з роботи. Одні ремонтують свою табірну одежу, інші щось розказують, деякі лежать і мріють, як би щось поїсти, або в уяві розмовляють з рідними. Ці, останні, нікого не бачать, не чують, – вони мріють.

Цього дня я прийшов з роботи швидше, ніж звичайно, і застав сусіда по нарах, коли той грав у нарди. Ця східна гра була доволі популярною у таборі. Та розмова, яка велася між двома гравцями, зацікавила мене. Спочатку я мало розумів слова, тому взяв клаптик паперу і почав записувати незрозумілі слова, щоб потім з'ясувати їхнє значення. Розмова перепліталася частими "багатоповерховими" матами.

- Миша, я сьогодні прокантовался⁵⁰ возле этого рыжего вертухая⁵¹, он такой дундук⁵². Я ему туфту заряжал⁵³, а он под конец работы обещал мне кандей⁵⁴.

- Знаешь, Миша, хотя он и вохровец⁵⁵, легавый⁵⁶, но он не такой уже плохой. У него можна косить.

- Ваня, ты выслушай меня, – відповів йому Міша, – ты привык на Воркуте филонить⁵⁸, вкальивать⁵⁹ не умеешь. В Котласе, на лесоповале я был с уркачами, законниками. Они не выходили на работу, сидели в БУР-ах, Шизо⁶⁰ или с мостырками косили. Много там было бытовиков, указников, те темнить не умели.

Помовчали трохи, потім продовжували хвалитися своїми "подвигами".

– Послушай Миша, б... буду, на 6-ом, на Воркуте опер начал мне шить дело. В нашей зоне было одно мокрое дело. За него ждала вышка, деревяного бушлата получил напарник, а я выскочил⁶⁴. Он меня тоже брал на пушку, обещал СИЗО, долго качал мне права.

Ще довго спілкувалися між собою гравці, але в мене вже забракло паперу.

Наприкінці 1948 року блатних забрали, та деякі слова з їхнього лексикону залишилися в ужитку в'язнів.

"ПІВНІЧНЕ СЯЙВО"

Про процес Павлова ми довідалися досить швидко. Не знаю, хто приніс цю звістку. Нам стало відомо, що на 1-му ОЛП готувалося повстання і після зради провокатора відбувся суд над його учасниками. Багато з них були засуджені до розстрілу.

22 листопада 1950 року у важкому стані потрапив у хірургічний відділ, до лікарні Смирнова, Пантелеймон Василевський. Наступного дня після суду, який закінчився 2 листопада 1950 року в тюрмі м. Інти, Панько дістав приступ гострого апендициту. Щойно 22 листопада із перфоративним апендицитом його відправили

на операцію. Післяопераційний період проходив гладко. З Паньком я швидко подружився. Під час наших розмов він часто розповідав про підготовку до повстання, про склад групи і її мету.

До повстанчої групи ввійшли українці, росіяни, литовці, білоруси і латвійці. Був утворений координаційний комітет, який очолив Георгій Павлов. В цю акцію було втягнуто чимало людей. Початок її планувався на час, коли зійде сніг. Українську групу очолив Адам Кошуба з Житомира. Його заступником був Петро Братунь з Борислава.

Провокатор Лапін продав усю групу. їх заарештували 3 лютого 1950 року.

Після вироку 11 членів процесу з 31-го отримали смертну кару. Серед них Братусь, Кашуба, Анатолій Бритів із Лебедина, Добровольський з Іжевська, Лихінін зі Львова, Костя Писанка з Закарпаття, Георгій Павлов та Петро Романов, росіяни з Ленінграда, Юліян Романчук, білорус з Західної Білорусії, Валерій Рудковський із Бобруйська. 15-ти учасникам додали строк до 25-ти років.

Докладніше про підготовку цього повстання розповідає учасник процесу Пантелеймон Василевський у своїх спогадах "Спалах Північного Сяйва".

Арешти учасників "Північного Сяйва" відбулися і на 3-му ОЛП. Більшість заарештованих були українцями. Серед них – в'язень зі Львова Василь Пікулик. Арештованих відправили у в'язницю Інті, що стояла над рікою Інтою. У травні 1951 року хворого Пікулика з тюрми перевели на лікування у 5-й ОЛП, в інфекційний відділ. Там він перебував разом з Василевським у 32-му бараці.

НОВА "МОСТИРКА"

Ми придумували все нові види "мостирок". Часто використовували "мостирки" з жовтяницею.

Нашого друга К. із "мостиркою" жовтяниці ми затримали в стаціонарі майже два місяці. Аби далі рятувати його від етапу, потрібно було зробити "мостирку" туберкульозу.

Рентгенологічний висновок був чи не найважливішим. Рентгенотехніком тоді працював наш хлопець Іван Микульський із Хмельницького, ідейний і щирий друг. Так ми всі, разом із Кузьмою Хобзеєм, колишнім студентом-фізиком, і Миколою Млинком, вивчали ті рентгенологічні зміни, перкуторні та аускультативні, які необхідно відтворити при симулюванні туберкульозу.

Дрібну стружку олова ми окислювали на повітрі, розмішували в гумовому клеї і намазували в певному місці грудної клітки, щоб дістати затемнення легенів.

Багато разів ми опромінювалися, випробовували на собі різні варіанти при просвітлюванні.

Для укорочення перкуторного звуку над легенями Кузьма створював підвищений тиск у грудній клітці: коли ми перкутували над місцем умовного туберкульозного ураження, Кузьма напружував грудну клітку. При перкусії тон ставав іншим, ніж над здоровими легенями. Аускультативно в тому місці дихання ставало ослаблене, жорстке.

Окрім цього, напруження грудної клітки під час аускультатії викликало характерний тріск мускульних волокон, що нагадував шум тертя плеври. Всі фізичні зміни, яких ми досягнули, були над наше сподівання.

Наш "хворий" К. виявився талановитим учнем і швидко опанував наші

досягнення. Мокроту ми діставали від туберкульозного хворого.

Таким чином ми понад півроку рятували нашого пацієнта. Оскаженілий "опер" у травні відправив К. далеко на етап.

"ШМОН"

Серед ночі крики:

– Подйом! Что, не слышали подйома? БУР-а захотел?

У голові ще туманиться – чи то сон, чи дійсність. Усі встають у білизні, бо вдягатися не дозволено, і виходять на середину барака. Кілька наглядачів вилазять у чоботях на постіль, усе перекидають, скидають із нар на підлогу й ідуть далі. Листи, які знаходять, хоча вони і пройшли цензуру, викидають. Потім перевіряють нас, чи часом хтось у білизні не заховав ножа або ще небезпечнішої зброї грипса. Після такого старанного "шмону" ми довго розбираємо постіль, свої пожитки і, побажавши в душі лиходіям "усіх земних благ", лаштуємось досипати.

Подібні "шмони" проходили в'язні кожного дня, коли поверталися з роботи в зону.

У 1953 році на 2-му ОЛП один із в'язнів запропонував начальству пристрій. Якщо в'язень, який проходив через вахту, ніс метал – пристрій давав сигнал.

БАРАК СМЕРТІ

Якось під вечір із лікарем Семьоновим проходжувались по зоні. Надворі свіжо, холодно.

На протилежному боці від зони, на відстані 300-400 м від огорожі Семьонов показав мені невеликий одинокий пустий барак.

– Это барак смерти, в нем погибло более 270 человек.

Про нього вже чув, але ніхто не міг розказати, коли точно сталася ця трагедія. До нас підійшов лікар Котик, патологоанатом, єврей. Багато євреїв хороші й порядні люди. Цікавилися життям українців, однак не могли зрозуміти суті нашого визвольного руху.

– Мы отбываем срок за плен, – сказал Котик. – Одного мы не можем понять, за что сидит простой украинский крестьянин?

Розмова тривала довго. Важко було збагнути чужинцям, що до святої боротьби за волю піднялися не тільки студенти, інтелігенція, але весь народ. Дивувалися, як можна боротися проти такого великого монстра – СРСР. Не раз потім роздумував над цими словами: "Это утопия, это фанатизм народа". Ні, не зрозумієте ви мого народу. Це борці за свободу, це справжні політв'язні.

Та серед в'язнів табору є й чимало представників інших національностей, які здебільшого були політично ненадійними чи просто випадковими людьми. Були й такі, які прославляли радянську владу. Звісно, морально їм важко було пережити всі знущання катів.

СМЕРТЬ КОМАНДИРА УПА

У жовтні 1950 року із переслідства повернувся Богдан Білий із дуже сумною звісткою. 5 березня 1950 року загинув головний командир УПА, голова Генерального секретаріату УГВР⁶⁸ генерал-хорунжий Чупринка.

У тюрмі на Лонцького Білий перебував у одній камені з пораненим повстанцем, який розповів йому про смерть героя.

У будинку вчительки Конюшик у селі Білогорща була підпільна хата, де облаштували криївку для генерала. У неділю, 5 березня, в день виборів господаря вранці пішла з дому. У хаті залишився командир і Галина Дидик, головна провідниця УЧХ, головна зв'язкова Романа Шухевича. Особистої охорони командира з ним не було.

Коли чекісти увірвалися до хати, почався бій. Генерал-хорунжому пропонували здатися. В останню хвилину командир застрелився. Галина Дидик прийняла отруту. Її негайно почали рятувати. На третій день вона опритомніла. Так героїською смертю загинув головний командир УПА, голова Проводу ОУН, голова Генерального секретаріату УГВР. Україна втратила борця за волю, самостійність, незалежність.

БОГДАН ФЕНИК

У грудні 1951 року мене перевели працювати в нервово-психіатричний відділ, що був у 29-му бараці. Очолював його професор Туркевич. У відділі працював ще один лікар – німець Нокс і фельдшер Макарьчук.

Робота була цікава. Я ще ніколи не працював із такими хворими (у трьох кімнатах їх було близько тридцяти). Багато з шизофренією та різними психозами. Один скріптоман писав "історію світу", весь папір, який діставав, списував. У 1-й палаті, під вікном, лежав хворий Панов. Він не був агресивним, проте всім, хто заходив у палату, доводив, що нині вже розпався Союз... Та ці хворі мене цікавили менше, хоча, як фельдшер, я всіх обслуговував однаково.

У кутку першої палати лежав душевнохворий українець Богдан Феник, студент з Ходорова. У хлопця були часті приступи збудження. Під час приступу він накидався на всіх, головою розбивав двері. Всі, хто був у відділі, кидалися рятувати його, щоб не вбився або не скалічився. З порваними халатами, часто побиті, поверталися після приступу Богдана. Його залізне ліжко після приступів було зовсім погнуте.

Одне мене насторожило: хоча я першим під час приступу біг рятувати хлопця, та ні разу не постраждав від нього, хоча фізично був слабшим від інших медиків.

На другий день Різдвяних свят 1951 року, під час чергування, до мене у вартівню зайшов професор Туркевич, зачинив двері й сказав:

– Любомир, надо спасать Богдана, на него пришел вызов на пересмотр дела, он здоров. Я знаю его дело. Ему надо сделать в ближайшее время два приступа, – і пішов.

Отже, мій здогад правильний. Увечері закликав Богдана в вартівню.

– Богдане, Туркевич сказав зробити два приступи. На тебе прийшов запит на переслідство.

Довго дивився мені в очі Богдан і, нічого не сказавши, пішов... Через кілька днів у Богдана був дуже сильний приступ. Згодом, уже після приступу, Богдан почав говорити зі мною відкрито. Справді, на пересуді його чекала смертна кара.

Богдан розказав про працю у підпіллі, як переходив кордон, а його, важко хворого, продала тітка в Польщі. Ми з Богданом подружилися. Мене вражали його сила, мужність і витривалість. Близько трьох років пролежати серед душевнохворих, імітувати такі сильні приступи – на це рідко хто був здатний.

ЯК БАБУСЯ ЦЕНЗОРА ПЕРЕХИТРИЛА

Десь на початку квітня 1951 року я отримав поштову картку від бабусі. Зрадів. На листівці була відмітка цензора. Перехитрила старенька цензора із КВЧ. Картка була написана дуже поганим почерком, одним реченням, без інтерпунктів, вживаючи домашні імена й польську мову. Я впевнений, що її й не силкувався прочитати цензор, бо це була б нелегка справа. Та й що у відкритій поштівці напишеш? Я ж довідався дуже багато – про всю родину, про близьких, про злидні в Україні.

ПОХОРОНИ В'ЯЗНЯ

У морзі покійного довго не затримували. До великого пальця правої ноги небіжчика прикріплювали бірку з особистим номером – аби й на тому світі знали, що це "зек". З цим останнім сталінським паспортом в'язня-раба везли на санях чи хурі на вахту, де черговий наглядач проводив свій звірський ритуал. Голого в'язня (у такому вигляді ховали всіх, хто назавжди прощався з ГУЛАГ-ом) зупиняли між подвійними воротами вахти. До трупа підходив енкаведист у військовій формі і спокійно пробивав ломом грудну клітку. Переконавшись, що той справді помер, відкривав другі ворота, і мерця везли в тундру, де скидали в яму або прикидали снігом чи землею.

Згодом, у 1952-1955 роках, "зека" вже закопували в яму і ставили над ним стовпчик з його особистим номером.

ВЧИНОК БЛАТНОГО

Одного дня я був свідком, як нарядчики вивели багато людей на етап. Серед них побачив блатного Фьодорова, який на очах глядачів витягнув ніж і розрізав собі живіт. Кров облила землю, одержу. Замішання! Скривавленого, його відвезли в хірургію.

Він не хотів у 5-му ОЛП покидати свою подругу, блатну, до якої часто прокрадався вночі, в барак жіночої зони.

Хірург Смирнов не дуже хвилювався, він уже не раз спостерігав такі вчинки блатних. Мені пояснив: блатні не пробивають ножем живіт. Вони беруть складку шкіри і так ріжуть, не перерізаючи очеревини.

ДУМКА ПРО ВТЕЧУ

Я дуже тужив за волею. Мріяв про втечу. Випитував старих в'язнів про втікачів, як вони готувалися до втечі, як діставалися на волю, як затирали сліди перед погонєю. То була ціла наука, досвід багатьох.

На превеликий жаль, ніхто не міг мені сказати нічого втішного. Майже всіх, хто втікав, повертали назад. Вбитих привозили в зону, під вахту, щоб декілька днів усі дивилися на них. Тим, кого повертали живими, нівечили здоров'я. Мене зупиняло одне: фізично я був слабкий, у мене не працювала одна рука.

"ПОСИЛОЧНА" І "КВЧ"

Біля вахти, серед кількох адміністративних будівель, була одна невеличка – "посилочна" і "КВЧ".

Цей будинок не цікавив мене, бо посилок я не діставав, але наприкінці квітня 1951

року і мене туди викликали. Прийшла посилка.

Я знав, що начальник "посилочної" при перевірці пакунку старанно нищить продукти, переважно тоді, коли з ним не поділилися кращими речами.

Посилка прийшла від бабусі. Вона була скромною, та я прийняв її з великою вдячністю. Бідна старенька відмовила собі, щоб потішити мене. Начальник старанно шукав недозволених речей. Розкривав пачки з печивом, порізав мило, перемішав смалець у банці, відкрив дві консерви. Після перевірки посилка перетворилася на гору знищених продуктів. Листа забрали для перевірки.

Начальник "КВЧ" займався перевіркою листів, книжок. Донині зберігаються в мене, як пам'ятка з табірних часів, листи і книжки з відміткою "КВЧ".

ТЕРОР І ДРУЖБА В ТАБОРІ

Табори були свідками жорстоких сталінських репресій. Рой Медведєв наводив число репресованих у Союзі – 40 мільйонів. Це ціла трагедія людства. Сталінські порядки – терор, безправ'я – завжди панували в таборі. Кругом працювали стукачі, донощики. Мені пригадується один зі стукачів у 5-му ОЛП, нарядчик Титов, колишній червонопогонник. Він з цинізмом залюбки розказував про своє розгульне життя на волі, з якою насолодою він гвалтував невинних дівчат на Західній Україні, де служив. Нам не вдалося "подякувати" стукачеві за злочини – його вчасно забрали з Інти.

Дружба в таборі була сильною. Іноді навіть сильнішою, ніж родинні зв'язки. Деякі друзі знайшли там своїх суджених. Кузьма Хобзей одружився з Оленкою Северин, Олег Гасюк – із Славою Крижанівською, білорус хірург Матешук подружив з Орисею Грициною, Іван Рандзістий – із Марією Сироїжко. їхні зустрічі у 5-му були короткими. Бо тільки довідувалося начальство – негайно відправляло в 4-й (жіночий) ОЛП. Потім роками потаємно листувалися, аж до виходу на волю, до одруження.

ЖІНКИ В ТАБОРІ

Доля жінки-політв'язня була важчою від чоловічої.

Як і чоловікам, їм випало зазнати всього – і терору, і фізичних знущань, і моральних принижень людської гідності.

Потрібно низько кланятися цим жінкам-борцям, які не зламалися, вистояли пліч-о-пліч з чоловіками.

Мені часто перед очима стоять постаті двох жінок: Оксани під час побиття у станіславівській в'язниці й матері з немовлятком на прогулянці в київській республіканській тюрмі – який жах!

Нам гріли серце тендітні жіночі постаті у ватних сірих бушлатах з номерами, яких ми бачили через табірні дроти. І наші очі шукали серед них знайому чи подругу.

Ставало не тільки відрадно – в нас вливалася якась сила: якщо жінка переносить такі знущання, то ми мусимо бути стократ сильнішими.

Ціла армія сіробушлатників збиралася вранці на вахті 5-го ОЛП. З-поміж них усіх виділялися українки. Бушлати у них перешиті, акуратні, припасовані.

Не в одного раділо серце, коли діставав записку із зони від дівчини, або коли їх привозили з 4-го ОЛП.

Від Дарці я отримав уже декілька грипсів. І теплішало мені на душі, хоча її ще зблизька не бачив. Яка вона?

ВЕЛИКОДНІ СВЯТА В 4-МУ ОЛП

Мені запам'ятався один грипс, який отримав відразу після Великодніх свят. У ньому Дарка описувала, як провела другий день Великодня 1952 року. Після поганенького сніданку, точно о 6 годині, під звуки гімну "Союз нерушимий" вишикувалися каторжанки у колону по п'ять. Старший наглядач старанно перелічив, відмічаючи на дощинці дві п'ятірки одною рисою. Великі ворота відчинилися, а там їх зустрів конвой з вівчаркою. Вже з вигляду конвоїрів знали, звідки вони. Цього разу дівчат прийняв вологодський конвой, який славився жорстокістю і садизмом.

Після завченої попереджувальної фрази: "Шаг вправо, шаг влево..." всі пішли в тундру, на місце праці. Робочу зону, за межі якої переступити не можна було ніколи, визначав конвой. Кожній дівчині потрібно було викопати яму 2 на 1,5 м і 2, 20 в глибину. Всі дружно взялися за працю, аби вчасно повернутися в зону і там відсвяткувати Великдень. Бригадиром у дівчат була Наталка Тютюн із Полтави, яка відбувала строк за зв'язок із підпіллям.

Найважчим у цій роботі було зняти півметровий шар замерзлого моху. Кайлом по шматочку відколювали мерзлоту. Далі розбивали пласт замерзлої глини. На глибині близько двох метрів вона ставала мокрою. Валянки намокали, а на морозі відразу замерзали.

Близько 16-ї години вони викопали ями, виконавши норму. Та конвоїрам видалося, що дівчата надто швидко впоралися з роботою, і їм наказали далі працювати. Дівчата відмовилися. Конвой почав стріляти. Погрози конвою, гавкання нацькованих вівчарок нічого не дали. Конвой змусив дівчат лягти в сніг. Деякі полякалися, почали плакати, навіть готові були знову взятися за роботу. Але тут несподівано залунала пісня:

– Хай нас по тюрмах саджають..

Це почала Наталка Тютюн. Всі дружно підтримали:

– Хай нас карають кати...

Конвой злякався – такої поведінки дівчат він ще не бачив – і закричав:

– Стройтесь, пошли в зону!

Ніхто не рушив, бо знав, що по дорозі конвой може помститися за зухвальство в'язнів. Пісня додала духу і сили. Всі збилися до купи, заспівали "Христос Воскрес!". Постріли не допомагали. З'явилося начальство з собаками. Щойно тоді після команди "взяться под руки!" окремими п'ятірками в супроводі автоматника і собаководів із псом пізно ввечері повернулися в зону. Змучені, але не зламані. Бригада добилася зміни конвою.

СЕКСОТ. ПРОВАЛ

Разом із Миколою ми вдосконалювали нашу "спеціальність", придумувати нові форми "мостирок". Багато друзів відпочили від робіт, врятувалися від етапу.

Якось я порушив правила конспірації. 25 червня 1951 року до мене звернулися друзі, щоб терміново порятувати від етапу одного з учасників підпілля, Богдана Терлецького, який щойно прибув на 5-й ОЛП.

Повірив друзям, бо перевіряти не було часу. Терлецький був добре обізнаний з підпіллям, знав багатьох членів Проводу. Терлецького поклали в хірургію з "рожею" ноги і почали готувати "жовтяницю". Наступного дня, після того, як я дав йому 20

таблеток акрихіну, вирішив перевірити, скільки таблеток він встиг прийняти, бо в розмові з ним закралося якесь підозріння. Таблеток у нього не було... Все стало зрозуміло.

Цього ж вечора двоє хлопців почали ним займатися, а мене вранці забрали до "кума". Той відправив мене на етап замість "хворого" Терлецького, якого незабаром забрали і кудись відвезли.

По всіх ОЛП Інти розійшлися грипси про сексота. Як потім стало відомо, це був один із висококваліфікованих провокаторів.

НА 2-МУ ОЛП

Уранці двоє автоматників відвели мене на 2-й ОЛП. 5-7 кілометрів ми йшли дорогою до нового "дому". Він якихось особливих вражень на мене не справив. Така ж вахта, куди мене здали конвоїри, такі ж бараки, одним словом – та сама система, ті самі порядки.

В'язні, а їх у таборі було більше трьох з половиною тисяч, працювали на 4-ій, 5-ій та 10-ій шахтах. Знайшлися знайомі, друзі, приятелі. Мене прийняли тепло, з пошаною, багато хто знав, що я повстанець. На другий день мого перебування на 2-му ОЛП нарядчик наказав:

- Пойдеш на 4-ю шахту, в бригаду Стельмаха, будеш працювати на вентиляції, в ночну смену.

Мені дали шахтарську робу, брезентовий ремінь з акумулятором і лампою, шахтарську каску.

Кліттю, разом з іншими гірниками, спустилися глибоко під землю. Лячно не було, але й не дуже приємно, коли скрипуча кліть опускала нас усе глибше і глибше. Навколо сире повітря, перемішане з вугільним порошком. Дихати важко. В лавах побачив багато шахтарів з лампами на касках. Страшні, обличчя чорні, біліли тільки очі й зуби. Всі спішили до виходу, на-гора. По штреку зустрічали електропоїзди з кількома десятками вагонеток, навантажених вугіллям. Йти треба було обережно, щоб вони нікого не зачепили, бо штреки були доволі вузькі. Штреком ми йшли недовго. Бригадир був непоганий чоловік. Він зупинив мене біля бічного штреку і звелів:

– Розвантажеш цю глину з вагонетки, потім я прийду до тебе.

Думав, що швидко справлюся з роботою. Та переоцінив свої сили.

Стоячи знизу перед вагонеткою, я не міг лопатою набрати глину, бо вона була мокра і злежана. Виліз на вагонетку і почав копати, а тоді викидати її. Коли випростався, щось вдарило мене, і я знепритомнів. Коли отямився, побачив, що лежу біля вагонетки, наді мною – якісь гірники. Зауваживши, що я живий, закричали:

– Що, жити набридло? Чого поліз на вагонетку? Над нею проходить тролея для електропоїздів, не розумієш цього?

На другу ніч мені та ще одному студентові, грузину, довірили іншу роботу. Потрібно було зробити перемичку на старому невеликому проході й поставити там двері, які перекривали б потік повітря в небажаному напрямі. Досить швидко ми справилися з роботою, але скільки не старалися, двері самі відчинялися. Та де не взявся Юрко з Дрогобича, засміявся з нас. Після двох ударів по верхній завісі двері змінили нахил і самі закрилися. Ми втішилися й пішли на-гора.

Потім я пізнав ще багато шахтарських премудростей. Бачив, як рубали вугілля комбайном, як кріпили лаву, навіть здалека бачив і чув, як роблять посадку лави, як

вона тріщить.

Від вірного друга, товариша шкільних літ Євгена Карабіна довідався, що з 2-го табору існує зв'язок із табором № 3 - через пробій шахти № 9.

"МАРТУНЯ"

Часто я згадував "Мартуню". Про більшість друзів, з якими був зв'язаний працею у підпіллі, вже знав, про неї ж вістки не було.

"Мартуню" завжди згадував, як борця. Вона поклала все своє життя за нашу волю. Ця дівчина відреклася від сімейного щастя, не виїхала разом з братами й сестрами в Польщу. Її образ – синьоокої, скромної, гарної, ніжної і мужньої дівчини – був зі мною завжди.

Та несподівано прийшла дуже важка звістка: у Львові в лютому 1948 року загинула Марта Пашківська ("Мартуня"), зв'язкова Головного провідника УПА. В момент арешту, в трамваї, вона прийняла отруту (ціанистий калій).

Уже наприкінці 1996 року, гостюючи у "Бистрої" – Ірини Савицької-Козак, я дістав знімок цієї скромної героїні – Марти Пашківської. Її колишня провідниця "Бистра" дещо розказала про неї.

Марта народилася 1925 року в Борщеві. Батько в неї був українцем, мати – полькою. Всупереч вимогам своєї матері вона не повернулася додому, де її чекав наречений-поляк, а пов'язала своє подальше життя з долею українського народу, його національно-визвольною боротьбою. Другою матір'ю для неї стала пані Савицька, мати "Бистрої". У 1944 році загинув розстріляний німцями її вірний побратим – наречений Логвин Шиманський ("Остюк"). Перед загибеллю він попросив "Бистру" заопікуватися "Мартунею".

У 1944 році "Мартуня" навчалася в школі кадрів на Калушині.

З початком 1945 року, для кращої конспірації, разом з Олею Ільків вона відвідує львівську фельдшерську школу. У 1945-1946 роках перебуває при "Бистрій", виконує ряд завдань Проводу.

Про "Мартуню" "Бистра" згадує, як про одну з найвідданіших справі підпільниць. Дисциплінована, обов'язкова, рішуча, завжди весела і приваблива – такою залишилася вона у пам'яті тих, хто її знав. Про дату й місце загибелі "Мартуні" достовірно невідомо. За іншою версією вона загинула в бункері в лютому 1948 року.

ЗУСТРІЧІ З МИКОЛОЮ ВАСИЛЕНКОМ ТА ІНШИМИ ВИЗНАЧНИМИ ДІЯЧАМИ

Загалом українці трималися у 2-му ОЛП згуртовано, дружно. Зрештою, як і на інших ОЛП. Їх національна свідомість була дуже високою.

В мене з'явилися нові друзі: бандурист Гасюк зі Львова, зубний технік Богдан Олексюк із Коломиї, Микола Дрозд, Вентик зі Львова.

Східняки браталися з галичанами, відчуваючи поклик крові.

У близьких взаєминах перебував я з Миколою Василенком із Херсона, Ярославом Дерев'янком з Ірпеня, Василем Воловенком з Дніпропетровська, який працював при навантаженні вагонів, Анатолієм Ткаченком, студентом із Києва, та іншими. Цікаві були хлопці, охоче слухали про галичан, про УПА, про боротьбу в Західній Україні. Були хвилини, коли здавалося, що вони всмоктують, як губка, кожне слово і з дня на день стають дедалі свідомішими. Найближчим мені був Микола Василенко,

ув'язнений за якусь німецьку справу. Про нашу боротьбу за самостійність він довідався тільки в таборі.

Довгими вечорами після роботи ми часто гуляли з Миколою по території зони і розмовляли, розмовляли... Він, як мала дитина, випитував, що тільки міг, хотів усе знати. Я бачив, як міцнів його національний дух.

Незабаром у Миколи з'явилися табірні вірші, серед яких і цикл поезій високого патріотичного звучання. Потім, через декілька років, Микола

– Щойно в таборі я відчув біль українського народу.

У світ вийшло декілька збірок його поезії. Він став членом Спілки Письменників України. Багато працює на народній ниві.

Великий вплив на поетичну творчість Миколи мав Григорій Порфірович Кочур, поет і перекладач. Григорій Порфірович був надзвичайно обдарованою, працелюбною людиною. Часто зустрічався з письменниками, для яких був великим вчителем, наставником. Серед них був Дмитро Хомич Паламарчук із Умані, який у 1945 році попав у руки енкаведистів, як упівець, на Волині (його батька, Хому Васильовича, розстріляли в Умані); Сарма-Соколовський – поет і художник; Іван Савич Лукіяненко з Чернігівщини; Михайло Хорунжий, письменник і педагог; Євген Петрович Дацюк, письменник і педагог зі Львова; Григорій Ісакович Полянкер, єврейський прозаїк; Віктор Михайлович Василенко, історик і мистецтвознавець, професор Московського університету; Рауль Кобідзе й Ніколадзе, грузинські письменники.

Григорій Порфірович Кочур, учень Миколи Зерова, родом із Чернігівщини. Доцент Вінницького педінституту. Арештований 8 жовтня 1943 року в Полтаві, звільнений у 1954 році. Покарання відбував у 2-му ОЛП, де працював нормувальником на шахті.

Його дружина, Ірина Михайлівна Воронович-Кочур, арештована в 1943 році, перебувала в таборах Котласа Комі АРСР. У 1956 році, після звільнення, вона приїжджає в Інту до Григорія Порфіровича. Тут разом із Дмитром Паламарчуком вони будують невелику хату. У 1958 році Кочури повертаються в Україну, поселяються у м. Ірпіні.

Із визначних литовських діячів у таборі були: єпископ Романаускас, генерал Іодішос, професор Каунаського університету філософ Корсовін, професор із Каунаса, член Литовського уряду, Савіцкас.

У стаціонарі зі мною працював фельдшером литовець Вітаускас Подяріс, колишній повстанець. У нас із ним, як із другом по зброї, було багато спільного. У 1966 році він трагічно загинув разом з дружиною і сином.

Приятелювали ми з Йонасом Даугуветісом, Петрасом Заблацкасом.

ЛИСТ ВІД РІДНИХ

Наприкінці лютого 1952 року я дістав листа від сестри Сяйці, писаного 14 січня.

Я вже зауважив, що єдиним зв'язком з волею, із сім'єю, з рідним краєм було листування, бо зустрічі політв'язнів з близькими в таборах ГУЛАГ-у заборонялися.

Отримавши листа, ми відчували подих рідного дому. З кожним листом зв'язані події, переживання, тож не дивно, що коли нині я переглядаю листи з тих часів, то повертаюся в минуле й живу спогадами.

Листи від батьків я діставав дуже рідко. їм також забороняли писати. Тільки Сяйця була нам зв'язковою в листування.

Сестричці усміхнулася доля. З лісоповалу її перевели на роботу в клінічну лабораторію в Алдан. Мамця була в таборах Тайшету. Татко – у Ленінградській тюрмі, де довго хворів. Такі випробування випали їм на роки старості.

З того листа я довідався, що дядько Славко не загинув. Він у таборах, на лісоповалі, хворів, а його дружина Стефа перебуває в інвалідному таборі Абез, недалеко від мене. Дуже втішився, що вони живі. Чомусь я найбільше любив їх зі всієї родини Давидовичів. Вони були високоідейні і дуже скромні. Одним із звинувачень проти них на слідстві було перебування Юрка Шухевича в їхньому домі і зустріч там його з батьком Романом Шухевичем у січні 1948 року. Слідство вони перенесли мужньо, ніколи не нарікали і не скаржилися.

У цьому листі була згадка і про інших членів родини. Вуйки Антін Давидович і Матей Лотович страждали в таборах, а їхні дружини з дітьми були на спецпоселенні.

Я добре розумів, що важка доля випала не тільки нашій родині, – вона судилась усій Україні, а найперше великій родині галичан.

ФЕЛЬДШЕРОМ НА ШАХТІ

Наприкінці 1952 року мене несподівано перевели працювати медиком на шахту. Я втішився. Робота була бажаною, хоча вже зникла потреба робити так багато "мостирок", як на 5-му ОЛП (я завжди був готовий допомогти друзям). Зате лікував багатьох. Вчився – позичав літературу, конспектував.

У шахту майже не спускався. Та все-таки два важкі випадки запам'яталися. Однієї ночі під час чергування терміново викликали на 10-у шахту. Там була аварія. Швидко зодяг спецівку, біля кліті мені дали лампу і каску. Обірвався старий трос, який тягнув вагонетку по дуже похилій поверхні виробітку. Вагонетка пішла "орлом"⁶⁹, змітаючи все на своєму шляху. У кінці виробітку працювали двоє гірників. Одного з них, литовця, розторощило вагонеткою, а другий, який був від нього всього за три метри, збожеволів. Моя допомога, як виявилось, була непотрібною.

За кілька днів стався ще один смертельний випадок. Зразу після того, як я здав чергування, трапилося щось страшне. Один із вугільних пластів був дуже низьким. Гірники працювали на ньому на колінах, нахилившись. Під обвал на цьому пласті попав старший чоловік із Полтави, прізвища якого не пам'ятаю. Йому завалило ногу, яку було не вирвати з-під багатотонної породи. Крівля тріщала, єдиний вихід був відрубати ногу... Він не погодився. Ще кілька хвилин пожив...

СМЕРТЬ СТУКАЧА

Перед нічною зміною я спав на нарах. Розбудив мене якийсь шум і крик біля бараку, який швидко затих. У барак забіг днювальний і закричав:

– Гришу убили в тамбуре!

Виходити я не хотів, не бажав бути свідком в "опера".

Швидко з'явився сам "господар" Гриші та кілька експертів і почали збирати речові докази вбивства. "Опер" лютував, обіцяв власноручно виконати присуд убивці.

Ми знали, що Гриша був поганий і підлий. Він не одному завдав багато лиха, а до його виходу на волю залишалося кілька днів.

Довго шукали слідів, багатьох підозрювали, але нікого не знайшли. Стукач допрацювався.

СМЕРТЬ СТАЛІНА

5 березня 1953 року.

Надворі хуртовина. Сніг засипав доріжки і намітав величезні кучугури. Бригада "доходяг" розчищала проходи.

Відчувався якийсь неспокій. Уже три дні доходили вістки від "вольняжок"⁷⁰, що захворів Сталін. Цей неспокій передавався від одних до інших. Кожний ділився останніми новинами, які тільки міг довідатися.

5 березня 1953 року замовкли місцеві репродуктори, напруга посилилася. Невже ж, неville він сконав?., напруженість у таборі наростала. Всі в'язні стали ще обачнішими, бо секоти працювали наполегливо. Ми спілкувалися пошепки, іноді лише поглядами.

Цього дня я лежав у стаціонарі. Десь близько 12-ої години в стаціонар зайшов офіцер і незабаром почулися гудки з шахт. Тривожні і разом з тим радісні. Всім стало зрозуміло: настав кінець кату, розпочнеться новий відлік часу. Майже водночас із звуком сирен офіцер скомандував у секції:

– Всем встать! – і оголосив "трагічну" новину, – Йосиф Виссарионович Сталин скончался. Стоять смирно!

Я не бачив облич моїх сусідів, але моє мабуть сяяло від радості. Так у білизні ми стояли зо три хвилини, поки звучали грізні гудки.

За якийсь час з'явилися друзі. Вітали, потискали руки. Мушу сказати, що серед в'язнів, головню серед росіян, були й такі, які плакали за вождем. Передбачали, що " в нас більше не буде такого "мудрого батька", який буде так "дбати про народ". Страшно стало. Як треба було ідеологічно вишколити людину, щоб вона й у неволі, безневинно засуджена, вірила в світлий ідеал комунізму.

ПРИГОДИ З МИКОЛОЮ ВАСИЛЕНКОМ

Я вже розповідав, що у 2-му ОЛП робив "мостирки". Недавно Микола Василенко пригадав мені випадок, який трапився із ним на шахті.

У нічній зміні, коли роботи було трохи менше, Микола приліг біля підйомної машини на териконнику. Чи встиг він побачити якийсь сон, чи ні, та крик і брудну лайку почув. Біля нього стояв озвірілий начальник шахти, єврей Березін. Щоб зігнати всю злість на бідного "зека", вдарив якоюсь палкою по трубі грубки. Труба впала й попекла Березіна.

– В забой, я тебя сгною! – верещав начальник.

Закінчилося легке життя на поверхні шахти. На другу ніч Микола разом з іншими в'язнями був уже в забої шахти. Та й тут доля йому усміхнулася. Необхідно було відпомпувати воду, яка заливала забій, а моториста забрали на етап. Врятував ситуацію Микола. Так він почав працювати мотористом у шахті.

Через тиждень знову з'явився Березін, знову кричав, погрожував.

За два місяці праці на загальних роботах у забої, Микола сильно "дійшов". Довелося рятувати його від знущань Березіна. Я ввів йому дві дози протичеревної вакцини. Із температурою 39° його відправили в супроводі автоматників до лікарні, у 5-й ОЛП. Та поки доїхали, температура у Миколи знизилася до 37,5°, і його не прийняли. Довелося потроїти дозу вакцини. З температурою 39,7° його поклали до лікарні Смирнова у 2-му ОЛП. А той зробив усе, щоб "важкохворого" лікували аж

місяць.

Наступного дня після повернення з лікування Миколу чекала ще одна неприємність.

Всюди наглядачами були переважно жорстокі, недорозвинені люди, котрі при будь-якій можливості знущалися над в'язнями. Серед них у 2-му ОЛП виділявся вохровець "Лелесик". Це була його табірна кличка, а справжнє прізвище – Лесев. Мізерний на зріст, з низьким чолом, хитрими очима, він непомітно підкрадався, підслуховував розмови, за свою зміну не одного "обдарував" БУР-ом.

Цим разом він крадькома проник у барак, де біля віконця Микола читав Марка Твена англійською мовою.

- Заключениенъй "С-415", что читаете? – взяв книжку, погортав.

- Фашистские буквы читаешь, что это значит?

Та литовець Петрас, який стояв побіч, не витримав тупого дебіла:

– Гражданин Лесев, это не фашистские литеры, это латинський шрифт.

Найманець почервонів від люті.

– "Е-926", собирайся с вещами, пошли в "БУР", а эту книжку отнимаю.

ЗУСТРІЧ З ІРСЬКИМ

До нас у барак привели низенького, нещасного на вигляд в'язня. Його благородне обличчя із загостреними рисами говорило само за себе. Він культурно представився:

– Инженер Ирский, москвич.

У розмові був відкритий, простий. Швидко ми з ним зблизилися. Він виявився цікавим співбесідником і, на відміну від багатьох чужинців, із зрозумінням поставився до визвольного руху українського народу. Він єврей, вчений із кінотехніки, головний спеціаліст Управління кінематографії. Довший час під час війни був у США представником торгпредства⁷¹ Союзу з лендлізу⁷². У таборі Ірський вчив мене англійської мови.

Після арешту Берії в 1954 році його звільнили. Прощаючись зі мною, він сказав:

– Я вдячний долі, що попав у табір і став людиною. Щойно тут я побачив всю радянську дійсність, а для цього потрібно було пройти цілу систему катівень. З пошаною ставлюся до вас, українців, за те, що ви зуміли піднятися на боротьбу з таким страшним злом.

У 1968 році, цілком випадково, я потрапив на гостину до Ірського в Москві. В гостях у нього були високопоставлені особи кінематографії, головний інженер "Мосфільму". Ірський представив мене як свого друга по табору, українця, і посадив на почесне місце. З якою увагою і зворушенням слухали присутні наші табірні спомини... Найбільше враження справила на них розповідь Ірського про те, як він якось, будучи днювальним, серед ночі побачив таку картину: двоє "зеків" везуть бочку з нечистотами, один тягне її, а другий пхає – і сперечаються між собою про нюанси староегипетського письма. Це були єгиптологи – доктор історичних наук Коростовцев і ще один вчений, академік, прізвища якого, на жаль, я вже не пам'ятаю.

ПОЛЯРНЕ СЯЙВО

Хоча в'язні перебували в дуже тяжких умовах, та вони не втрачали людського ества і, незважаючи на свої злидні, старалися сприймати красу природи, кріпити свою

духовну й моральну силу.

На Далекій Півночі, коли тріщали морози, і тундра була покрита товстим шаром снігу, вітер затихав і надворі ставало тихо-тихо. Увечері на чистому темному небі з'являлося північне сяйво. Воно починало чаклувати над холодною землею, над бараками, оточеними колючим дротом інтинських таборів ГУЛАГ-у.

Небо іскрилося сріблястим мереживом, яке переливалося, гойдалося вигравало. Ці сяйва були різними. Вони начебто спускалися, розливалися над дахами бараків, над вершинами сопок. Іноді здавалося, що сяйво летить в долину і там падає. Красу цього видовища важко передати, його треба бачити, відчувати серцем велику таємницю космосу.

Мій друг Микола Василенко у своєму сонеті так описав полярне сяйво:

*Проворно і легко срібляста мітла
Змітає з неба стрічечки шовкові.
Заблукана жар-птиця із крила
На землю ронить перла кольорові.
Крізь віття сосон цілиться імла,
І заливає лона досвіткові.
Сизіють сопки доокіль села
І птах мовчить, і звір сидить у схові.
Сніги, сніги. Натруджена земля
Тривожно спить. І сяєво гуля.
Тече в зеніті світлою рікою...
Непередавану оту красу
Укупі з болем в пам'яті несучи.
Вона живе
Палає наді мною.*

ВІСТКА ВІД СЯЙЦІ

У листі від 13 листопада 1954 року Сяйця повідомляла мені дуже прикрі новини. Вона довідалася, що вуйко Лотович помер у таборі, а 25 травня закінчила життя в домі інвалідів у Львові бабця, так і не дочекавшись нікого з рідних.

Лист був написаний з Іркутська. Після цих сумних вісток – радісна: Сяйця добилася дозволу закінчити інститут і вступила на 4-й курс Іркутського медичного інституту. До Сяйці час від часу приходили листи від батьків. Татка перевели в інвалідний табір у Горлівці. Мамця далі в таборах Тайшету.

Тепер, після смерті Сталіна і Берії, в таборі відчувалися деякі полегшення і воскресала надія на повернення додому.

СТРАЙК

25 вересня 1955 року.

З нічної зміни в шахті я повернувся вранці. Ще не встиг зайти до їдальні, як почув автоматну чергу. Незабаром біля вахти, де пролунали постріли, зібралися майже всі в'язні, що були в зоні. Подія відбувалася метрів за 15 від вахти.

За те, що один із в'язнів, білорус Гришкевич, підійшов близько до охоронної зони з колючого дроту, вартовий на вишці без попередження дав автоматну чергу в зону, по

політв'язнях. Гришкевича не вбив, але тут почало творитися щось неймовірне. Розлючений натовп в'язнів був готовий на все.

На вищі негайно замінили вартового. Та в зоні вирішили діяти інакше. Українці з литовцями домовилися оголосити страйк, висунувши ряд політичних вимог. Уся підготовка проводилася організовано і конспіративно.

Після обіду прозвучав гонг "на розвод". Та ніхто з зони не вийшов на вахту. Повна солідарність, навіть стукачі побоюлися вийти на роботу. Такого ще в таборах Мінлагу не було. Другий гонг... – без реакції. Начальник табору, всі офіцери та охорона вже в зоні.

О 16-й годині з'явився сам начальник управління Мінлагу, полковник Халєєв. На імprovізованій сцені – табірне начальство, а перед ними всі в'язні табору. Скільки люті й погроз вилив начальник управління на підбурювачів-саботажників. Але всі мовчали. В душі раділи, рівночасно хвилювалися. А що буде далі?..

З натовпу вперед вийшов один із найстарших в'язнів і спокійно, рішучим голосом сказав:

– Вот почему мы объявили забастовку и не уступим, – сказав і подав список вимог.

Начальник управління скаженів. Його пика перекосилася, він аж запінився. Що твориться в його володіннях!..

Начальник почав вголос читати вимоги одну за другою:

"1. Немедленно снять конвоира, отдать его под суд, о результатах суд а сообщать.

2. Немедленно перевести узников на облегченный режим.

3. Разрешить без ограничений отправлять письма.

4. Снять номера, снять решетки."

Громадянин начальник перестав читати. Він уже остаточно втратив владу, нічого не відповів на вимоги страйкуючих, а заверещав:

– Марш на развод, на шахту!

Ми знали, що країні потрібне вугілля. Та найважливіше: про події треба негайно повідомити Москву...

Ніякої реакції на гонг, на другий...чергові на вахті дивуються. За їхньої пам'яті такого ще не було.

Перед вечором довкола табору поставили посилену охорону. Крім охоронців на вишках кругом стоять автоматники. У зоні безліч офіцерів, які ходять групами. Усі вони раптом стали говорити ввічливо, як люди. У в'язнів розв'язалися язики. З'явилася відвага.

Увечері сформувалася зона оточення. Автоматники і кулеметники з "дехтярями" залягли по периметру зони в окопах. Напруження наростало, вся зона освітлена додатковими прожекторами.

Так у хвилюванні дочекалися наступного дня. У зоні працювали тільки їдальня і пекарня.

Гонг "на розвод" лунав і на другий день – все без результату.

Ми були готові до репресій, знали, на що здатні чекісти, що творили вони в інших таборах. На третій день дістали вістку, що Воркута нас підтримує і в разі репресій відповість страйком у себе.

Після обіду знову з'явився начальник управління. Вже без погроз, навіть чемно пообіцяв піти назустріч вимогам страйкарів. Прилюдно вигнав із зони начальника ОЛП майора Бородуліна. Страйк ми зняли.

Невдовзі після страйку справді почалося полегшення режиму. Прийшов дозвіл

зняти номери та ґрати на вікнах. Радісна вістка вмить облетіла всіх в'язнів. Боже, що творилося!.. Ґрати рвали чим попало. Спершу руками – не виходило, десь появилися залізні скоби, ломи, яких до цього в зоні не було. Один перед одним старався якомога швидше зірвати номер. Його нищили, палили. Мало хто зберіг їх, як реліквію для нащадків.

АПЕНДИЦИТ

Незабаром після страйку я став працювати фельдшером у терапії, у лікаря Розумовського. Мене попередили, що він стукач, треба бути обережним. До мене ставився непогано, намагався зі мною спілкуватися.

Після кількох місяців праці начальник ОЛП вирішив позбутися мене й відправити на лісоповал.

Покидати друзів, табір, Дарцю, з якою листувався, не хотілося. Тим більше, *що* відчувалося полегшення режиму. Знайомий нарядчик сказав, куди готується етап і коли відправляється. З самого ранку, в день відправки, я почав симулювати приступ гострого апендициту. Сильно натираючи руки, підняв температуру до 38 градусів. Живіт став "напруженим", виникли "різкі болі". "Кум" здогадався, що це симуляція, тому наказав відправити мене на носилках, не зважаючи на приступ. Двічі друзі виносили мене на вахту за наказом "кума". Ми знали, що конвой не прийме в'язня на етап на носилках.

Такого ще не було. Споглядали друзі і підморгували. Врешті "кум" наказав хірургу Смірнову йти на операцію. Пізно ввечері Смірнов викликав вільнонайману сестру Валю і близько опівночі я вже прооперований лежав на ліжку.

Подякував хірургу. Перехитрив "опера". Так мені вирізали здоровий апендикс, зате я не поїхав на лісоповал.

ЗУСТРІЧ ІЗ ДАРЦЕЮ

19 червня 1955 року звільнилася Дарина. їй дозволили проживати в межах Інти. На другий день після звільнення вона домоглася дозволу на зустріч зі мною. Це була моя перша після 1949 року зустріч із близькими (такі зустрічі нам дозволили після страйку).

Передати свої почуття не зумію. На вахту мене проводжали друзі – вони хотіли бути присутніми на великій події в моєму житті. Довго дивилися ми в очі одне одному, хотіли сказати багато... та так і не знайшли слів.

Згодом мене перевели на полегшений режим, і з Дариною ми зустрічалися часто.

НА ВОЛІ

19 грудня 1955 року мені вручили посвідку "спецпоселенця" і я покинув табір 2-го ОЛП.

Дивне відчуття. Не знаю, чи тішитися, адже я вільний тільки в межах Інти, а далі без дозволу комендатури "нельзя".

Зі своїми пожитками, що умістилися в одній дерев'яній валізі, я пішов до Духничів, які також недавно звільнилися із табору. Вони мешкали в одній кімнаті бараку. Дарці в хаті не було.

Кімната маленька, у ній лише два ліжка господарів, стіл, ще столик для посуду і плита. Декілька ящиків із необхідними домашніми речами і заготовлені дрова. Біля дверей невелике вікно. Двері від кімнати, які виходили надвір, були покриті інеем – надворі було близько -55°.

Скоро прийшла Дарця, трохи розгублена, – мене в цей день не очікувала.

Ще до вечора ми написали спільно листи до наших батьків: мамці в Іркутськ (після звільнення із Тайшету вона переїхала в Іркутськ до Сяйці), таткові в табір, а батькам Дарусі в Кемерово, просили дозволу на одруження і запрошували на весілля.

ВІНЧАННЯ

На другий день Різдвяних свят 1956 року відбулося наше весілля. В хаті – мала святкова ялинка, я у вишиванці, яку Дарця вишила ще в таборі, а Дарця у білій суконці, присланій стрийною зі Львова. Із найближчих – брат Дарці Роман і друзі, які були нам за батьків і родину. Зворушлива хвилина. Не вірилося, що після такого жорстокого пройденого вже можемо будувати наше спільне життя.

Вінчав нас отець Сологуб. Запам'яталося його звернення до нас:

"Ви пройшли тернистий шлях, як і весь український народ. Та це не дає вам права зійти зі шляху борців за волю українського народу. Ви мусите пам'ятати про свій національний обов'язок, виховати нове, здорове покоління, яке не зганьбить батьківського імені, продовжить боротьбу за його кращу долю, за самостійність". Ці слова звучали не як побажання, а як наказ.

Не вірилося нашому щастю. Не пам'ятаю нині, що в нас було на столі окрім хліба, та пам'ятаю напевно, що дух панував святковий і настроїй був чудовий. Ми обоє були п'яні від щастя і радості. Ця маленька кімната була переповнена надіями і сподіваннями, в ній зароджувалося наше родинне життя.

МИ СПЕЦПОСЕЛЕНЦІ

Хоча ми були звільнені з табору, свободи не отримали.

І все ж, почалося нове життя. Із кожним днем все нові знайомі, масові звільнення з таборів, теплі зустрічі, спілкування, атмосфера єдності та дружби. До тих, які звільнилися, приїздили рідні з України. Часті вінчання тих, хто впродовж багатьох років нелегально листувалися між собою. Українська мова переважала серед інших мов.

Колишні начальники таборів покидали Інту, а ті, що залишалися, ставали ввічливими.

Матеріальне становище – вкрай убоге, та на це ніхто не зважав. Ми з Дарцею були щасливі, коли дістали на зиму талон на 16 кг картоплі. Черги в крамницях стояли неймовірні.

ПРОФЕСОР ОЛЕКСІЄВ. КЛАДОВИЩЕ В'ЯЗНІВ

Дуже цікавою була зустріч з професором Олексієвим. Я вже знав від Дарці, що він із Кубані, старий професор-бактеріолог. Надзвичайно розумний чоловік, який відбув у таборах 15 років.

Ми зайшли до нього в маленьку кімнатку бараку, недалеко від 5-го ОЛП, де він

жив один після звільнення з табору. Професор прийняв гостинно, пообіцяв допомогти влаштуватися до нього на роботу.

Радив нам негайно писати у всі інститути Союзу, прохати відновити нас студентами. Він прекрасно розумів політичну і життєву ситуацію. Якось, при зустрічі, повів нас на кладовище в'язнів. Хотів, щоб ми не забули побаченого, передали нащадкам.

Боляче було дивитися на великі простори тундри, всіяні стовпчиками з номерами на фанерних табличках. Багато табличок відпало і залишилися одні стовпці, а деякі номери вицвіли, пропали, знищені дощами і вітрами.

ПОХОРОНИ КОЛИШНЬОГО В'ЯЗНЯ

З Дарцею ми працювали в лікарні і поволі звикали до нового становища спецпоселенців.

Щодня ми зустрічали друзів, які вже звільнилися чи стали розконвойованими. В Інті всюди було чути українську мову, напевно, більше, ніж у деяких містах України. Там ми були єдині, підтримували зв'язок між собою, допомагали один одному. У разі ж нещастя на шахті (а вони там часто траплялися), похорони виливалися в багатотисячні процесії. Боялися такої нашої єдності і говорили:

– Зто бандеровца хоронят.

ПЕРШИЙ ВЕЛИКДЕНЬ НА ВОЛІ

Настали свята Воскресіння Христового 1956 року. Щоправда, надворі не святкова погода. Холодно, але настрої у всіх великодній. Це перший Великдень на волі.

Вістка про те, що Великодня Утрєня і свячення пасок відбудеться під бараками колишнього третього ОЛП, швидко розлетілася по Інті.

Ще до початку Утрєні зібралося багато людей. В основному – це колишні в'язні, а нині спецпоселенці, їхні сім'ї, які до них приїхали. У кожного в руках торба чи вузлик, а в ньому все те, що дістали на свячення.

З якою любов'ю, з якою побожністю звучить "Христос Воскрес". Весь люд співає, бажає собі з Воскресінням Христовим – воскресіння нашої Батьківщини.

СЯЙЦЯ В ІНТІ

30 травня 1956 року, коли надворі були білі ночі, несподівано приїхала сестричка. Після стількох років знущань на Сибірі, вона тут, у нас, весела і життєрадісна.

"БОЧКА"

Багато розповідала Сяйця про свої переживання за цих кілька років лихоліть.

Перші випробування стійкості почалися відразу після арешту батьків. Уже 21 листопада 1948 року, коли вона поверталася з інституту, її схопили.

Терор, допити на Лонцького бажаних успіхів не дали. Тоді чекісти вирішили отримати потрібну їм інформацію іншим, підступним способом.

Увечері дівчину вивезли із МДБ і в супроводі двох чекістів та слідчого повезли начебто на очну ставку зі мною до Золочева. Десь після годинної їзди автомобіль "поламався". На дорозі появилася хура, чекісти пересіли разом із Сяйцею і рушили до

Золочева. Не встигли далеко від'їхати, як із лісу, справа від дороги, на них напали "повстанці".

Бій, розриви гранат. Супроводжуючі чекісти та слідчий "загинули", а "повстанці" взяли Сяйцю на хуру. Від "убитого" слідчого забрали папку з протоколами допитів.

Із зав'язаними очима дівчину відвезли до якоїсь хати, біля клуні котрої був бункер. У ньому сидів "провідник", якому "повстанці" передали Сяйцю разом із папкою її документів.

Однак спостережливість та орієнтація Сяйці були сильно загостреними. Вона побачила, що папку з документами підмінили – і все зрозуміла. Видавала "повстанців" і їхня поведінка, що виглядала театралізовано, та й сама форма допитів "провідника" надто вже нагадувала чекістську.

До різних форм шантажу вдавалися "провідники", які мінялися в бункері. Тероризували Сяйцю як комсомолку, яка потрапила їм у руки. Хотіли будь-яким способом видобути у неї матеріал на мене, батьків. Такі знущання продовжувалися кілька днів. Бог оберіг її від нещастя.

Після невдалих спроб зламати, Сяйцю відпустили. Уранці вона добралася до церкви в селі Соколівці (саме тут був той бункер, до якого її привезли), і місцевий священик, після сповіді, допоміг дівчині дістатися додому.

На другий день перебування Сяйці в Інті ми гостювали у Григорія Порфіровича Кочура.

Швидко злетів час. Потрібно було їхати до Галичини, бо в маршрутному листі Сяйці Інта не значилася. Ми встигли показати їй тільки найзнаменитіші місця Інти – табори.

ПЕРША ПОЇЗДКА В УКРАЇНУ

Незабаром, у червні 1956 року, мені несподівано запропонували відвезти душевнохворого в'язня до Львова у психіатричну лікарню. Своєї радості та щастя передати не можу – мені дадуть перепустку, дозвіл поїхати до Галичини! Боявся, щоб тільки не передумали.

Мене попередили, що Федя Ковжун, якого маю відвезти – важко хворий, шизофренік. У нього бувають іноді приступи реактивного психозу.

Напередодні поїздки познайомився на вахті 5-го ОЛП із Федею. На пропозицію поїхати до Львова він не відреагував, тільки дивився на мене.

Нас відвезли на ту саму станцію, куди в 1949 році мене привезли в "столипіні". Не побачив уже я ні вівчарок, ні автоматників.

Як тільки поїзд почав наближатися, Федя перелякався, вчепився за мене, затремтів. У вагон пробував зайти задом. Шофер, червонопогонник, що привіз нас, підняв його на руки і заніс у вагон.

Попередили бути уважним.

Через начальника поїзда передав телеграму до Москви, щоб нас зустріла санітарна машина й перевезла душевнохворого на Київський вокзал.

Ми їхали в окремому купе. Першу ніч я не спав, пильнував хворого, а на другий день Федя почав усміхатися.

– Друже Любомире, не лякайтеся мене, я здоровий, уже два роки граю божевільного, я вас не боюся, я вас знаю.

Яка радість! Яка втіха! Багато Федя розповів про підпілля, як "упав", про друзів.

З великим хвилюванням їхав я в Україну. Яка вона нині? Чим живуть наші люди? Хто ще залишився на волі? Хто повернувся із друзів?

Ранок. Поїзд зупинився в Переяславі. Наче по команді вибігли з вагонів хлопці й дівчата, що поверталися з таборів, до пам'ятника Хмельницькому. Всі бігли привітатися із славним гетьманом України. Порушив конспірацію і вибіг з нами і Федя, щоб зробити спільний знімок.

Віддав "хворого" Федю на лікування, попросив начмеда Олега піклуватися про нього і допомогти в усьому. Попрощалися ми з Федею, як добрі друзі.

Першим у Львові зустрів мене Роман Крип'якевич.

Як відродно, як приємно було побачити шкільного товариша. Дуже гарне враження справив на мене Ромко. Чомусь не очікував, що він залишиться таким же високоідейним, сміливим.

У Львові заїхав до стрийни Олі Полюги. Сердечно, по-родинному прийняла мене стрийна. Я дуже її шанував. Вона була для мене взірцем жінки-борця, яка все життя віддала народові. Ні тюрми, ні польський терор не зломил її. Обидвоє синів загинули в УПА. Завжди скромна і гостинна. До мене ставилася з особливою любов'ю і теплотою.

Наступного дня побіг до інституту. На жаль, товаришів не зустрів. На порозі головного корпусу побачив асистентку біохімії Мельничук. Хотів довідатися про інститут. Глянула на мене скося.

– Так, так, був у мене такий студент, – і пішла далі.

Як боляче стало. Це ж українка. Невже ж повернувся у Львів злочинцем? Чи вона боїться за свою репутацію?

Довго не затримувався у Львові – поспішав до татка в Микитівку. Переживав сильно, як він там.

2 липня 1956 року на вахту в кімнату привели татка. Був дуже змінений, здається, в іншому місці не впізнав би його. Виглядав ще страшніше, як після виходу з тюрми в 1940 році.

Татко тримався добре. Питав про рідних, радів, що ми поволі збираємося докупити. Мамця звільнена як інвалід і зараз на поселенні в Іркутську. Дещо розповів татові про себе. Все дивився, наче не впізнавав мене. Потім сказав:

– А я дуже хочу побачити Дарцю, мою невістку.

У ту хвилину, коли я витягав хустинку з кишені, в мене випала одна чи дві копійки. Мідяк покотився під стіл. Татко вмить зігнувся шукати його. Прикро стало мені. Я відчув, який він бідний. Потім довідався, що татко працював на "легких роботах", розбирав скриньки, витягував цвяхи і вирівнював їх. За одну розібрану скриньку діставав одну копійку.

Я залишив собі кілька карбованців на дорогу, за решту купив біля вахти продуктів і передав йому. Бачив, як обережно і з подякою приймав їх. Видно, що був голодний.

Відведений для зустрічі час, здавалося, линув надто швидко. Під кінець побачення випадково зайшла начальник санітарної частини табору. Представився їй і як медик попросив, щоб допомогла хворому татові. Вона чемно пообіцяла допомогти.

КОРОТКА ІСТОРІЯ ПІДПІЛЬНОЇ ХАТИ У ГРІМНОМУ

Конспіративна хата у Грімному була замороженою аж до жовтня 1947 року (до "впадення" підпільної хати в Княгиничах). Її на початку 1947 року створили Дарка

Гусяк ("Алейка") разом з мамою та сестрою Лесею, після того, як втекли з Трускавця, де вони були розконспіровані через двоюрідного брата – знаного партизана Романа Макомацького.

До хати в Грімному приходив Головний провідник УПА з особистою охороною – "Левком" і "Зенком". Хата проіснувала недовго. Влітку 1948 року, під час грошової реформи, до хати випадково проник енкаведист. За ширмою він побачив "Зенка" та "Левка", які в той час були одні, без провідника. "Зенко" ліквідував ворога, і всі покинули дім.

ЗУСТРІЧ З ОЛЕЮ ІЛЬКІВ

22 липня 1984 року, під час похоронів мамці, на кладовищі до мене підійшла Оля Ільків – "Роксоляна" ("Марійка"), щоб висловити співчуття. Дала мені свою адресу.

Багато років по тому я приїжджав до Олі, щоб довідатися про подальшу долю членів нашої підпільної хати. Адже вона залишилася самотнім свідком минулого.

Вістка про те, що мене вбили в Рогатині, надійшла до хати в той самий день. На третій день прийшла у Княгиничі "Молочарка" ("Анна"). Довідавшись про катастрофу, не могла рушитися з місця, так і сіла на порозі.

Хату негайно ліквідували.

Оля з мамою і Дзвінкою пішли в Пуків, біля Рогатина, до вчительки Катерини Соломки, де вони жили кілька днів.

Вістку, що я "впав" завезла моїм батькам Оля. Більше місяця вони вважали мене вбитим, аж потім із тюрми – новина, що я живий, перебуваю під чужим прізвищем у Станіславській в'язниці.

Із Пукова Оля разом із матір'ю та Дзвінкою переходять у Вістрів (р-н Рудка). Для створення нелегальної хати мати Олі фіктивно виходить за шевця Яцеха. Для конспірації всі міняють свої імена і родинні стосунки.

Незабаром Оля, повертаючись із терену, 8 грудня 1947 року родить сина Володимира у Грімному (біля Комарна) на конспіративній квартирі. З кількадечним немовлям вона повертається із Грімного у Вістрів. До зими 1948 року живуть разом із мамою, шевцем Яцехом і з дітьми. Зимою швець покидає їх. Оля з дітьми та мамою переходять у Чорний Острів (під Ходоровом), де створюють нову нелегальну сім'ю.

Мати Олі фіктивно виходить за Паращака. Хата проіснувала до 1950 року.

Олю арештували 14 березня 1950 року у Львові на вул. Щорса, 10. Після вироку вона сиділа у Клязмі біля Байкалу, а в 1954 році – у центральній Володимирській тюрмі разом із Катериною Зарицькою, Даркою Гусяк, Галиною Дидик.

20 березня 1948 року в селі Луковиці загинув чоловік Олі-"Роксоляни" Володимир Лико ("Буревій", "Данило", "Орест").

15 грудня 1996 року у Львові відбулося святкування на честь визначних діячів визвольних змагань Олі Ільків і Дарки Гусяк.

Вітаючи Олю на святкуванні, я коротко розповів про її тернистий життєвий шлях жінки-революціонера, націоналіста. Все її життя – це служіння народу, для особистого не було ні місця, ні часу. Ми з нею тісно співпрацювали у Львові, у підпіллі, на конспіративній хаті в Княгиничах. Між нами ніколи не було недомовленостей – тільки взаєморозуміння. Ми були близькими друзями. У підпіллі я знав її вимогливою, передовсім до себе, високо інтелекгентною, розумною. Відзначалася скромністю, шанувала інших, уміло знаходила з ними мову, не вивищувалась.

Ще треба додати, що Оля писала вірші, її вірна подруга "Мартуня" складала музику, і пісні розходилися в народ.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Друзі, які прочитали мої спогади вважають їх незакінченими, тому – коротке продовження

Уже з перших днів після нашого звільнення великий вплив на наше життя мав багаторічний політв'язень професор Георгій Михайлович Олексієв. Він нас навчив, як здобути собі кімнату в бараці, допоміг влаштуватися на роботу.

Ми працювали лаборантами в лікарні. Із медінститутів нам прийшло більше 50-ти відмов про зарахування нас на студії. Сестра Ярослава, яка вже працювала лікарем у Львові, декілька разів їздила в Москву. Начальником Міністерства вищої освіти в Москві став її знайомий з Алдану. Через нього робила старання, щоб поновити нас на студіях.

Із поселення повертається у Львів мамця. Незабаром після неї з інвалідського табору звільнився татко.

2 лютого 1956 року народився в Інті наш перший син Ростислав. Яка втіха та радість! Скільки переживань. Першими нас привітали Г. П. Кочур з дружиною. Невдовзі приїхали батьки. Хрестини Ростика відбулися в нашій кімнатці в бараці, було багато друзів. Хресними батьками стали Ярослав Логош і Анничка Капко.

Зима 1956 року була не дуже холодною (нижче -50° ртутний стовпчик не опускався) і сніги були невеликі, на дорогах траплялися замерзлі птахи, біля лабораторії бачили загнаного красеня - песця. Зустрічали ми місцевих жителів Комі в їхньому національному одязі, на санках, запряжених оленями.

Зимою в Інті арештували групу друзів, серед них Михайла Марушко, який часто гостював у нас. Органи влади намагалися тримати в терорі всіх і всюди, а провокатори не припиняли свого ремесла.

Навесні мамця поїхала у Львів, там Сяйця народила сина Славка.

Несподівано, в кінці травня, потепліло, почалася велика повінь. Уся природа швидко розвивалася, ніби поспішала використати білі ночі. В тундрі багато журавлини, морошки, цвіте шипшина.

Літом нам видали "вовчі" паспорти – з "положенням про паспорти". Це означало, що проживати у великих містах нам заборонено.

У серпні 1958 року їдемо в Кемерово до батьків Дарусі. По дорозі, в Москві, в Міністерстві вищої освіти отримали скерування до медичного інституту в Семипалатинську, але декан Медичного інституту відмовився нас прийняти.

Знову із Дарцею в Міністерстві вищої освіти. Міністр, мабуть, пожалів нас і видав друге скерування, де було зазначено: "Предлагаю принять при условии предъявлении справки об реабилитации". Дарця поїхала в Інту, а я знову в Семипалатинськ. У вирішальну хвилину, на запитання декана Туркевича, я показав замість довідки про реабілітацію, якої в мене не було, довідку про звільнення з спецпоселення. Тут подіяла Божа воля. Туркевич прийняв її за дійсну і сказав писати заяву. Радості й втісі не було краю – ми студенти 3-го курсу!

З Інти ми негайно виїхали. Свою кімнату залишили молодому членові УПА Оресту Дичковському. Мамця поїхала у Львів, татко з Ростиком у Кемерово до сватів, а ми – в інститут.

Усе як у казці. Більше тижня спали ми на вокзалі, вдень шукали кімнату і прогулювалися над Іртишем. Ми були щасливі!

Доволі дивне враження справив на нас Семипалатинськ. Місто без тротуарів, хатиліп'янки із плоскими глиняними дахами, вікна закривалися віконницями. Вночі дороги неосвітлені, – в темну ніч не вибратися. Увесь транспорт – це автобуси і віслики із двоколісними візочками.

Тоді ж, у перший день нашого перебування, ми побачили вибиті шиби у вікнах уздовж високого берега Іртиша. Як нам сказали, напередодні нашого приїзду, на полігоні біля Семипалатинська, підірвали атомна бомбу. Потім не один раз ми бачили наслідки вибухів атомних бомб. У крамницях продавали чорні після вибухів яблука.

Завдяки щасливому збігові обставин (наплив студентів) ми прописалися, бо жити в обласному місті з "вовчим" паспортом не дозволено.

Казахи здебільшого убогі малограмотні люди, до нас, українців, ставилися гарно. У Казахстані дуже багато переселенців, вони нас розуміли і співчували нам. Найкращим прикладом цього була секретар інституту Прасліна, яка, знаючи наше минуле, щороку під час перевірки особистих справ студентів органами КДБ, ховала наші особисті справи, а нам веліла три дні не з'являтися в інститут.

Із початком року нам дали одну стипендію на двох – та ми і цьому були раді. Підробляли – займалися фотографуванням, я працював при медичній експертизі шоферів.

Після літніх канікул у Семипалатинськ приїхали мої батьки з малим Ростиком, яких не прописали у Львові. У нас вони пробули цілий рік.

В інституті відчували тепле ставлення багатьох викладачів і асистентів, певно, вони здогадувалися про наше минуле. Казахстан став нашою другою батьківщиною.

Влітку 1959 року на канікули ми поїхали до батьків Дарусі в Цюрупинськ Херсонської області, куди вони перебралися попереднього року із Кемерова. Після канікул залишаємо Ростика в батьків, а самі повертаємось в інститут.

На п'ятому курсі ми багато працювали. Я завідував шоферською експертизою, працював лікарем на заводі, робив знімки в дитячих садках, навіть виготовляв випускний фотоальбом курсу.

Як тільки в 1961 році ми отримали дипломи, того ж дня вилетіли з Семипалатинська. Боялися, щоб нам їх не відібрали, бо ми не мали права жити в місті, не мали права вчитися в інституті без реабілітації, і в мене не було радянської середньої освіти, тільки гімназійна матура.

Ми щасливо закінчили студії й одержали вільні дипломи, завдячуючи ректору інституту - казаху. Донині Казахстан згадуємо з теплотою і шаною.

Попереду – Україна. Як прийме вона своїх дітей, каторжан із чужини?

Оскільки з нашими "вовчими" паспортами не можна було жити в містах обласного підпорядкування, ми поїхали до батьків Дарці в Цюрупинськ (Олешки).

Перші враження, після повернення в Україну, були не дуже відрадними. Впродовж двох місяців не працювали (не було скерування). Населення Цюрупинська, матеріально більш-менш забезпечене (жило в основному з городів), виявилося духовно убогим, місцева мова – суржик, дуже багато російських слів.

У 1961 році у нас народився другий син Богдан, ще одна наша втіха і надія.

Якийсь час з нами перебували мої батьки, яким після звільнення було заборонено проживати у Львові.

У 1962 році помирає батько Дарці.

Невдовзі після повернення в Україну нами починає цікавитися КДБ. Моя пацієнтка – листоноша, під великим секретом сказала, щоб ми були уважними, бо наші листи і листи Івана Тиндика, котрий після звільнення також приїхав у Цюрупинськ, вона зобов'язана здавати в КДБ для перевірки.

У Херсоні мешкає Микола Василенко, якого теж переслідують. Під час наших гостювань у нього, з верхнього поверху над вікном кадебісти спускали на шнурочку невеликий підслуховуючий пристрій (про що поінформував згодом сусід). На дорозі біля хати пильнували "опікуни", навіть перевіряли, що несеш у пакунку. Не раз і не двічі Миколу випитували про мене, попереджали...

На роботі начальство знало про нас, про наше минуле, тому ставилося з обачністю, але й з повагою.

З часом мене почали викликати в КДБ, схилиючи до співпраці. Викликали дуже конспіративно, через Червоненка, голову міської ради, у Каховку, начебто на конференцію, навіть послали на курси у Київ. Там упродовж кількох днів пробували вплинути на мене, щоб дав згоду полетіти в США на відкриття пам'ятника Шевченку, мав виступити і назвати своє ім'я, розповісти, що ми з дружиною, після відбуття ув'язнення, працюємо лікарями, а батьки після звільнення повернулись додому. Декілька днів возили мене по Києву, показували його красу, переконували мене...

Життя тим часом вирувало. Правда, не один раз зі здивуванням запитували нас: "Вы – культурные люди, а посылаете детей в украинскую школу?".

Наш авторитет серед населення Цюрупинська як спеціалістів швидко зростає.

Якось, під час сильного дощу, повертаючись з виклику машиною "швидкої допомоги", ми підібрали дружину начальника міліції. Вона, не знаючи мене, почала розмову про те, що органи пильнують колишніх бандерівців: підслуховують телефонні розмови, перевіряють листи... "У нас, в Цюрупинске живут такие – Тиндик и Полюга". Шкода, що не довелося довше їхати із такою говіркою дружиною начальника міліції, можливо, більше б довідався.

Не стану розповідати, скільки разів у різних ситуаціях відбувалися мої зустрічі з оперативниками КДБ. Мета розмови була одна...

На туристичну путівку по північному Кавказу, яку ми отримали із профспілки, потрібен був дозвіл КДБ. Довго тягнули з таким дозволом органи і... не дали. На другий рік, улітку, ми поїхали туди навмисне "дикунами". Виявилось, що в путівці була передбачена екскурсія по Воєнно-Грузинській дорозі, де проходить нафтопровід з іранською нафтою. Видно, боялися пильні співробітники, щоб ми його не підірвали.

Ромко Крип'якевич казав, що навіть у Львові на одному із зібрань згадували "незлим тихим словом" моє ім'я. На всесоюзну конференцію завідуючих лабораторій у Баку завідувача облздороввіділу не пропустила Дарцю, як політично небезпечну.

Якось напідпитку наші сусіди, майор міліції Нагула і капітан Криворучко, прийшли похмелитися і щиро мовили: "Ми знаємо, хто ви є. Нам треба вас пильнувати, але ви такі хороші люди, що ми не можемо вас не попередити".

Наші "гріхи" передавалися у спадок дітям. Як тільки Ростик переїхав до Львова і почав працювати лікарем, його також неодноразово викликали в органи.

Олешки. 1990-1996 рр.